

TÜRKİYE CUMHURİYETİ
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İSLÂM TARİHİ VE SANATLARI ANABİLİM DALI
İSLÂM TARİHİ BİLİM DALI

SPANISH ISLAM ESERİ BAĞLAMINDA DOZY'NİN ENDÜLÜS'E
YAKLAŞIMI

Yüksek Lisans Tezi

Ahmet Zahid ÖZCAN

Ankara, 2022

TÜRKİYE CUMHURİYETİ
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İSLÂM TARİHİ VE SANATLARI ANABİLİM DALI
İSLÂM TARİHİ BİLİM DALI

SPANISH ISLAM ESERİ BAĞLAMINDA DOZY'NİN ENDÜLÜS'E
YAKLAŞIMI

Yüksek Lisans Tezi

Ahmet Zahid ÖZCAN

TEZ DANIŞMANI

Prof. Dr. Mehmet ÖZDEMİR

Ankara, 2022

TÜRKİYE CUMHURİYETİ
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İSLÂM TARİHİ VE SANATLARI ANABİLİM DALI
İSLÂM TARİHİ BİLİM DALI

SPANISH ISLAM ESERİ BAĞLAMINDA DOZY'NİN ENDÜLÜS'E
YAKLAŞIMI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Tez Danışmanı: Prof. Dr. Mehmet ÖZDEMİR

TEZ JÜRİSİ ÜYELERİ

Adı ve Soyadı

İmzası

1- Prof. Dr. Mehmet ÖZDEMİR

2- Prof. Dr. Seyfettin ERŞAHİN

3- Prof. Dr. Yasin YILMAZ

Tez Savunması Tarihi: 16.06.2022

T.C.

ANKARA ÜNİVERSİTESİ

Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü'ne,

Prof. Dr. Mehmet ÖZDEMİR danışmanlığında hazırladığım “Spanish Islam Eseri Bağlamında Dozy'nin Endülüs'e Yaklaşımı (Ankara. 2022)” adlı yüksek lisans tezimideki bütün bilgilerin akademik kural ve etik davranış ilkelerine uygun olarak toplanıp sunulduğunu, başka kaynaklardan aldığım bilgileri metinde ve kaynakçada eksiksiz olarak gösterdiğimi, çalışma sürecinde bilimsel araştırma ve etik kurallarına uygun olarak davrandığımı ve aksinin ortaya çıkması durumunda her türlü yasal sonucu kabul edeceğimi beyan ederim.

Tarih: 25.05.2022

Ahmet Zahid ÖZCAN

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ.....	iii
KISALTMALAR.....	v
GİRİŞ.....	vi
1.ARAŞTIRMANIN KONUSU, AMACI VE ÖNEMİ	vi
2.ARAŞTIRMANIN KAPSAM VE SINIRLILIKLAR.....	viii
3.ARAŞTIRMANIN KAYNAKLARI VE METODU.....	xi
4. DOZY'YE KADAR ENDÜLÜS'E DAİR ŞARKİYAT ÇALIŞMALARI.....	xii

BİRİNCİ BÖLÜM

REINHART PIETER ANNE DOZY

1. Dozy'nin Hayatı	1
2.Dozy'nin Eserleri	15

İKİNCİ BÖLÜM

ANA HATLARIYLA SPANISH ISLAM

1. Birinci Cilt	23
1.1.Birinci Bölüm- Bedevîler (The Bedawin).....	23
1.2.İkinci Bölüm- Peygamber (The Prophet).....	23
1.3.Üçüncü Bölüm-Emevîlerin Yükselişi (Rise of the Omayyads).....	24
1.4.Dördüncü-Dokuzuncu Bölümler.....	25
1.5.Onuncu Bölüm – Berberiler (The Berbers).....	25
1.6.On Birinci-On İkinci Bölüm	26
1.7.On Üçüncü-On Altıncı Bölümler	28
2. İkinci Cilt	31
2.1.Birinci Bölüm-Vizigotlar Yönetiminde İspanya (Spain Under The Visigoths).....	31
2.2.İkinci Bölüm-Fetih (The Conquest).....	33
2.3.Üçüncü-Beşinci Bölümler	34
2.4.Altıncı-Dokuzuncu Bölümler.....	41
2.5.Onuncu-On Altıncı Bölümler.....	46
2.6.On Yedinci-On Sekizinci Bölümler	49
3. Üçüncü Cilt.....	51
3.1.Birinci-İkinci Bölümler	51
3.2.Üçüncü-Dördüncü Bölümler	56
3.3.Beşinci Bölüm-II. Hakem (Hakam II).....	60

3.4.Altıncı-On İkinci Bölümler	62
3.5.On Üçüncü-On Sekizinci Bölümler	67
4. Dördüncü Cilt.....	68
4.1.Birinci-Dördüncü Bölümler	69
4.2.Beşinci-On Birinci Bölümler	71
4.3.On İkinci-On Beşinci Bölümler	72

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

SPANISH ISLAM'IN KAYNAKLARI, YÖNTEM VE ÜSLUBU

1. Kaynaklar	76
1.1.Yazma Eserler	76
1.2.Neşir ve Telif Eserler	81
1.3.Hıristiyan Kaynakları	86
1.3.1.España Sagrada Külliyyatı İçerisinde Yer Alan Kaynaklar	87
1.3.2.Diğer Kaynaklar	88
1.4. Spanish Islam'da Kaynak Kullanımı ve Değerlendirilmesi.....	89
2.Yöntem ve Üslup	96

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

DOZY'NİN ENDÜLÜS'E YAKLAŞIMI

1.Dozy'nin Araplara Bakışı	99
2.Dozy'nin Müvelledûn ve Sakâlibeye Bakışı.....	105
3.Dozy'nin Emevî İdaresine Bakışı	107
4.Dozy'nin Fukahaya Bakışı	110
5.Dozy'nin Mülûkü't-Tavâif Dönemine Bakışı	113
6.Dozy'nin Berberîlere ve Murâbitlara Bakışı.....	116
7. Spanish Islam'ın Yankıları ve Etkileri	122
SONUÇ	136
BİBLİYOGRAFYA.....	140
EKLER	150
ÖZET	157
ABSTRACT	158

ÖNSÖZ

Endülüs tarihi alanında bilhassa Batı’da yapılan çalışmalar 19. yüzyıl sonları itibariyle başlamış ve gelişmiştir. O zamana kadar İspanyol şarkiyatçılar nezdinde İspanya tarihine yönelik araştırmaların küçük ve karanlık bir dönemini oluşturan Endülüs, ünlü Fransız asıllı Hollandalı oryantalist Reinhart Dozy ile beraber başka bir mecraya doğru gelişim göstermiş, en azından Endülüs’e yaklaşım noktasında alternatif oluşmasına zemin hazırlamıştır. Endülüs, İspanyol kökenli olmayan bir müsteşrik tarafından bu kadar kapsamlı şekilde ilk defa araştırma konusu olarak benimsenmiştir. Dozy gerek İspanya’daki Endülüs’e yaklaşım tartışmalarında gerekse diğer Avrupa ülkelerinde ortaya konan Endülüs araştırmalarında çığır açan, öncü nitelikler taşıyan ve Avrupa’nın ilk büyük Endülüs tarihçisi şeklinde tanınmasını mümkün kılan eserler vücuda getirmiştir. Onun bu çalışmalarından en önemlisi de *Histoire des musulmans d’Espagne* başlıklı dört ciltten oluşan ve Murâbitlar dönemi sonuna kadar Endülüs Müslümanlarının siyasi tarihini ele aldığı eseridir.

Çalışmamızın ülkemiz açısından bir diğer önemli boşluğu doldurması da beklenmektedir. Ülkemizde, Dozy’nin *Het İslamisme* başlıklı eserinin Abdullah Cevdet tarafından *Tarih-i İslamiyet* çevirisi üzerine sıkışmış durumda olan Dozy tanınırlığı ve araştırmaları, Türkiye akademisini bu şarkiyatçının diğer çalışmalarından ve özellikle Endülüs tarihçiliğinden bigâne bırakmıştır. Çalışmamız, Dozy’nin *Histoire des musulmans d’Espagne* başlıklı çalışmasının *Spanish Islam* isimli İngilizce tercümesi çerçevesinde ülkemizdeki tanınırlığı ve “Dozy algısını” değiştirmeyi değil fakat geliştirmeyi hedeflemektedir. Dolayısıyla kaynakları, metodu ve yaklaşımı açısından son derece önemli hususları içeren bu eserin pek çok açıdan incelenmesine yönelik ihtiyaç apaçık ortadadır. İşte biz de bu araştırmamızda Dozy’nin ve eserinin literatür içerisindeki

yerini tespit etmeyi, mezkûr müsteşrikin Endülüs'e yaklaşımını, eserinin etkilerini, yankılarını ve bilinmeyenlerini ortaya koymayı amaçladık.

Çalışmamız bir giriş ve dört ana bölümden oluşmaktadır. Girişte araştırmanın konusu, amacı, önemi, kapsam ve sınırlılıkları, kaynakları ile metodu yer almaktadır. Birinci bölümde Dozy'nin hayatı aktarılmış, eserleri hakkında kısaca bilgi verilmiştir. İkinci bölümde *Spanish Islam*'ın dört cildinin özeti, zaman zaman da değerlendirmesi yapılmıştır. Üçüncü bölümde bu eserin kaynakları, yazarının kaynakları kullanma yöntemi, eserin metodu ve üslubu ele alınmış, bu hususlarla ilgili değerlendirmeler ortaya konmuştur. Dördüncü bölümde ise Dozy'nin Endülüs'e yaklaşımı Araplara, müvelledûn ve sakâlibeye, Emevî idaresine, fukahaya, Mülûkü't-Tavâif dönemine, Berberîler ile Murâbitlara bakışı çerçevesinde ele alınmış, Endülüs'ün zikredilen unsurlarına yaklaşımı analiz edilmeye çalışılmıştır. Daha sonra *Spanish Islam*'ın yankıları ile etkileri geniş şekilde değerlendirilmiştir.

Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde yardımlarını benden esirgemeyen ve her daim rehberliğiyle yol gösteren çok kıymetli danışman hocam Prof. Dr. Mehmet Özdemir'e; kıymetli zamanlarından ayırarak çok değerli fikir ve katkılar sunan Prof. Dr. Seyfettin Erşahin ve Prof. Dr. Yasin Yılmaz hocalarıma; araştırmam esnasında yardımına sık sık başvurduğum hocam Arş. Gör. Fatma Merve Çınar'a; çalışmam boyunca desteklerini her zaman hissettiğim başta kardeşim ve meslektaşım Arş. Gör. Mahmut Esat Özcan olmak üzere tüm aileme ve arkadaşlarıma sonsuz teşekkürlerimi sunarım.

Ahmet Zahid ÖZCAN

Ankara 2022

KISALTMALAR

BOA.: Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi

b.: Bin (Arapça: oğlu)

bk.: Bakınız

Catal.: Catalog

çev.: Çeviren

DİA.: Diyanet İslam Ansiklopedisi

ed.: Editör

h.: Hicrî

Hz.: Hazreti

m.: Miladî

ö.: Ölümü

Prof.: Profesör

t.s.: Tarihsiz

TDV.: Türkiye Diyanet Vakfı

vb.: Ve benzeri

vd.: Ve devamı

yy.: Yüzyıl

GİRİŞ

1.ARAŞTIRMANIN KONUSU, AMACI VE ÖNEMİ

Ülkemizde son yıllarda Endülüs'e olan ilgi artmakta ise de geçmişteki İslam Dünyası'nın çok önemli bir parçasını teşkil eden bu coğrafya hakkındaki çalışmalar henüz başlangıç seviyesindedir. Oysa Batı'da XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Endülüs, oryantalist çalışmalara konu olmuş ve bu suretle pek çok eser kaleme alınmıştır. Bu çalışmaların öncülerinden biri, hiç şüphesiz, Hollandalı oryantalist Reinhart Pieter Anne Dozy'dir. Dozy, çalışmalarıyla hem kendi çağını hem de sonrasını etkilemiş bir bilim insanıdır. Söz konusu etki kapsamında en dikkate değer eseri, *Spanish Islam*'dir. Bu önemine rağmen eser, günümüze kadar gerek takip edilen yöntem gerekse içerdiği yorum ve görüşlerin tarihî kıymeti ve Endülüs'e yaklaşımı noktasından kapsamlı bir akademik çalışmaya konu olmamıştır. İşte bu eksikliği dikkate alarak adı geçen eseri yüksek lisans tezi çerçevesinde irdeleme ve incelemenin uygun olacağı kanaatini taşımaktayız.

Reinhart Pieter Anne Dozy, oryantalist geleneğin önde gelen simalarından birisidir. Buna rağmen Türkiye'de onun tanınırlığı *Het Islamisme* eserine dayanmaktadır. *Essai sur l'Histoire de l'Islamisme (571-1863)* başlığıyla Fransızca'ya tercüme edilen bu eserin Türkçe tercümesi Abdullah Cevdet tarafından Fransızca çevirisinden yapılmış olup *Tarih-i İslamiyyet*¹ başlığını taşımaktadır. Türk toplumunda infial uyandıran ve ciddi tepki ile karşılanan bu eser, daha sonra yasaklanmıştır. Hatta yasaklanma sürecine dair arşiv belgelerinde ondan “Danimarkalı” olarak bahsedilmesi² bile Dozy hakkında ciddi tahkikat yapılmadığını göstermektedir. Çam, “Abdullah Cevdet'in eserin kapak sayfasında Dozy'yi tanıtırken kullandığı, “Amsterdam ve Kopenhag Fünûn-ı Âkâdemiyyâ-

¹ Reinhart Dozy, *Tarih-i İslamiyyet*, çev. Abdullah Cevdet (Kahire: Matbaa-i İctihad, 1908).

² Osmanlı Arşivi (BOA), Dahiliye Nezâreti Mektubî Kalemi [DH.MKT], No. 2776/68, 3 Rebûlevvel 1327/25 Mart 1909.

yı Krallıkları A'zasından, Enstitü du Frans ve Madrid Âkâdeyyâ-yı Târîh-i A'zâ-yı Muhâberesinden, 'Layd' Dâr-ül Fünûn'unda Profesör"³ şeklindeki ifadelerin, bu yanlışa sebebiyet vermiş olabileceği gibi bir ihtimalden bahsetse de bizce bu, Dozy'ye olan ilgisizliğin önemli bir işaretidir. Eseri ciddi bir tepkiyle karşılaştıran şahıs hakkında ilave bir araştırma yapmak söz konusu bile olmamıştır. Sürecin bir devamı olarak da Türkiye'de bu çeviri üzerine çalışmalar yapılmış, reddiyeler yazılmışken, Dozy'nin Endülüs hakkında kaleme aldığı eserleri ilgi görmemiştir. Batı'da Endülüs tarihi hakkında müracaat edilen başlıca eserlerden biri haline gelmiş olan *Histoire des Musulmans d'Espagne (711-1110)* başlıklı kitabı, *Spanish Islam* başlığıyla İngilizce'ye tercüme edilmiştir. *Spanish Islam*, önemine binaen başka dillere de çevrilmiştir. Esere atfedilen bu önemin gerisinde muhakkak bazı sebepler olmalıdır. Hem bu sebeplerin tespiti hem de eserin ihtiva ettiği yorumların modern tarihçilik açısından değerlendirilmesi, müstakil bir araştırmayı hak edecek önemde gözükmektedir.

Çalışmamız, Dozy'nin Endülüs'e yaklaşımını, bu konuda kaleme aldığı *Spanish Islam* adlı kitabı bağlamında ele almaktadır. Bu eserden hareketle örneklendirme yöntemiyle Dozy'nin Endülüs tarihçiliği üzerine değerlendirmeler yapılmıştır. Konuyu tamamlayıcı nitelikte ve çerçevede olmak üzere Dozy'nin hayatı, eserleri, kaynakları gibi bazı meselelere de değinilmiştir.

Dozy, Endülüs'ün tarihini İspanyol şarkiyatçılar dışında, Batı'da araştırma konusu yapan ilk oryantalisttir. Üstelik o, Endülüs'e dair *Spanish Islam* adlı eserini XIX. yüzyılda hâkim olan devlet merkezli tarih yazıcılığının dışına çıkarak, edebî kaynakları da kullanmak suretiyle kaleme alan nev-i şahsına münhasır bir tarihçidir. Onun bu tutumu, daha sonra Fransız Annales Ekolü tarafından geliştirilecek ve aşağıdan yukarıya tarihçilik yaklaşımı kökleşmeye başlayacaktır. Öte taraftan İspanyol olmayan bir

³ İrfan Davut Çam, "Tartışmalı Bir Eser: Târîh-i İslâmiyyet ve Yasaklanış Süreci", *İslam Araştırmaları Dergisi* 30 (2013), 114.

oryantalistin Endülüs tarihine bakışının tespiti, oryantalist gelenek içerisindeki yaklaşım farklılıklarını tanımak bakımından da ayrı bir öneme sahiptir. Dozy'nin *Tarih-i İslamiyet* adıyla Türkçeye çevrilen eserinin sebep olduğu tartışmalar, onun Endülüs'e dair *Spanish Islam* adlı eserinin görmezden gelinmesine sebep teşkil etmiş ve bu önemli eser Türk akademik camiasının meçhulü olmuştur. Tez çalışması, bu eksikliğin giderilmesine sağlayacağı katkıyla da önem arz etmektedir.

2.ARAŞTIRMANIN KAPSAM VE SINIRLILIKLAR

Bu çalışmada konunun çok dışına çıkmamak ve dağınıklığa mahal vermemek için bazı sınırlamalar yapılmıştır. Sözelimi Dozy'nin Endülüs'e dair yazdığı tüm eserleri incelemek ve değerlendirmek, amaçladığımız çalışmanın boyutunu oldukça aşacağı ve bir hayli zaman gerektireceğinden, bu çalışmada böyle bir gaye güdülmemiştir. Dolayısıyla oryantalistin Endülüs tarihine yönelik başat eseri ile çalışmamızı sınırlı tutacağız. Bununla birlikte Endülüs ile alakalı diğer çalışmalarından da söz edilmiş, içeriklerine dair malumat verilmiştir. Ülkemizde neredeyse hiçbir çalışma yapılmamış olan bu konuda, bir eseri bağlamında da olsa (ki bu eser alanın en kapsamlı ve önemli eserlerindedir ve bizce Endülüs'e yaklaşımını büyük oranda ortaya koymuştur.) araştırma yapmanın, mevzuyla ilgili daha geniş çalışmaların başlamasına vesile olması ümidi içerisinde olduğumuzu da belirtelim.

Çalışmamız giriş, dört ana bölüm, sonuç ve kaynakça bölümlerinden oluşmaktadır. Giriş bölümünde sırasıyla çalışmanın konusu amacı ve önemi, kapsam ve sınırlılıkları, araştırmanın kaynakları ve metodu ele alınmıştır. Giriş bölümünde bahsedilen başlıklara yer verdikten sonra birinci bölüme geçilmiştir.

Birinci bölümde Reinhart Dozy üzerinde durulmuştur. İlk önce hayatı, çeşitli kaynaklardan toplanan bilgilerle aktarılmıştır. Çalışmalarının ve eserlerinin ele alınmasının akabinde de ikinci bölüme geçilmiştir.

İkinci bölüm araştırmamızın merkezini oluşturacak olan eserinin ayrıntılı incelenmesini içermektedir. *Spanish Islam*'ın ciltlerinin muhtevası hakkında bilgi verildikten ve bu ciltler özetlendikten sonra üçüncü bölümde başvurduğu kaynaklar ele alınmış, Dozy'nin kaynak kullanımı değerlendirilmiştir. Daha sonra eserde takip ettiği yöntem ve üslup analiz edilmiştir.

Dördüncü bölümde ise Dozy'nin Endülüs'e bakışı, Endülüs'ün önemli unsurları (Araplar, Müvelledûn, Emevîler, fukaha, tâife dönemi, Berberîler ve Murâbitlar) çerçevesinde tespit edilmiştir. Onun Endülüs tarihini ele aldığı eseri hakkındaki değerlendirmeler verilmiş, böylece eserin akademik camiadaki yankılarına bakılmıştır. *Spanish Islam*'ın sonraki Endülüs çalışmalarına etkisine yer verilmiş, bizim değerlendirmelerimiz de bunlara ilave edilmiştir. En nihayetindeyse sonuç bölümü ve kaynakça ile çalışma sonlandırılmıştır.

Çalışmamızın muhtevasını iyi belirlemek adına burada belirtmemiz gereken bazı hususlar mevcuttur. Tezimiz Dozy'nin Endülüs tarihi üzerine yazdığı eserin İngilizce tercümesi olan *Spanish Islam* üzerine inşa edileceğinden, yukarıda bahsettiğimiz İslam üzerine kaleme aldığı ve *Tarih-i İslamiyet* başlığıyla Türkçe'ye çevrilen eser ve bu eser üzerine yapılan çalışmalar bizim konumuz dışındadır. Yaptığımız araştırma sonucunda, ülkemizde Dozy üzerine dört tez yapıldığını tespit etmiş durumdayız.⁴ Bunların tamamı

⁴ Bu tezler şunlardır: Muharrem Samet Bilgin, *Dozy'ye Yazılan Türkçe Reddiyeler* (Sosyal Bilimler Enstitüsü: Ankara Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2013); Abdulhamit Kırıcı, *Reinhart Dozy'nin Tarih-İ İslamiyet Adlı Eserinde Hz. Peygamber Dönemi* (Sosyal Bilimler Enstitüsü: Cumhuriyet Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2014); Hasan Yenilmez, *II. Meşrutiyet Dönemi İslam Tarihi Yazıcılığında Oryantalizm Etkisi (Dozy Reddiyeleri Örneği)* (Sosyal Bilimler Enstitüsü: Marmara Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2015); Betül Ceylan, *Reinhart P. A. Dozy'nin Tarih-İ İslamiyet Adlı Eserinin Felsefi Açısından İncelenmesi (İsmail Fenni, Manastırlı İsmail Hakkı, Filibeli Ahmet Hilmi Örneği)* (Sosyal Bilimler Enstitüsü: Kırklareli Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2019); Ayrıca Leiden'de yazılmış bir tez için bk. Hülya Küçük, *Türkiye'de Dozy Ve "Het Islamisme"*, (Leiden: Universiteit Leiden, 1993).

da mezkûr eser ve çevirisi üzerine yapılmıştır. Filibeli Ahmed Hilmi hakkında hazırlanan bir tezde de Dozy'nin iddialarına ve Filibeli'nin tepkilerine dair malumat edinmek mümkündür.⁵ Ayrıca bu eserde serdedilen iddialar ve ithamlar ile ilgili de birçok makale yazılmıştır.⁶ Bu makaleler ile Osmanlı Dönemi'nden bu zamana kadar yapılan reddiyeler de aynı şekilde çalışmamızın dışında tutulmuştur.⁷ Ayrıca Dozy'nin hadis ilmine yönelik tutumu ile ilgili yorumlar içeren çalışmaların⁸ da tarafımızdan görüldüğünü lâkin Endülüs'e dair çalışmaları hakkında değerlendirme içermediğinden kapsam dışında tutulduğunu ifade etmekte fayda vardır.

İçeriğe dair belirttiğimiz sınırlılıklar yanında, ciltlerin özetlerini ele aldığımız bölümle ilgili de bir şerh düşmemiz gerekmektedir. Çalışmamızda eserin ciltlerinin ve bölümlerinin özeti yapılırken, bölüm başlıklarına göre bir tasnif benimsenmiştir. Bu başlıklar Dozy'nin orijinal eserinde olmayıp İngilizce tercüme yapan Francis Griffin Stokes tarafından bölüm içeriklerine göre koyulmuştur. Tasnif ve anlatımı kolaylaştırdığı için çalışmamızda da bu başlıklara göre tasnif yapılmıştır. Eserde altmış yedi bölüm yer aldığı ve hepsinin özetini tek tek başlıklarla vermek çalışmanın akışını ve insicamını bozacağından, ilgili görülen başlıklar birleştirilerek özetler yazılmıştır. Mesela I. Abdurrahman ile ilgili dört ayrı bölüm *On Üçüncü-On Altıncı Bölümler* şeklinde tek başlık altında ele alınmıştır. Bunların dışında, eserin İngilizce tercümesini yapan Francis

⁵ Yasin Yılmaz, *Filibeli Ahmed Hilmi'nin Hayatı ve Tarihçiliği* (Sosyal Bilimler Enstitüsü: Ankara Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 1994).

⁶ İbrahim Hatiboğlu, "Osmanlı Aydınlarınca Dozy'nin Tarih-i İslamiyyet'ine Yöneltilen Tenkitler", *İslam Araştırmaları Dergisi* 3 (1999), 197-213; Hülya Küçük, "Dozy'nin Het Islamisme Adlı Eseri Üzerine", *Diyanet İlmî Dergi* 30/4 (1999), 63-89; Yasin Yılmaz, "Filibeli Ahmet Hilmi'nin Tarih-İ İslam Özelinde Dozy'nin Hz. Peygamber'e Yönelik İddialarına Verdiği Bazı Cevaplar", *Kesit Akademi Dergisi* 8 (2017), 37-60; Hakan Uğur, "Oryantalist Dozy'nin Kur'an Hakkındaki İddialarına İsmail Fennî Ertuğrul'un Verdiği Cevaplar", *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 47/47 (2019), 399-428; Hakan Uğur, "Avrupa'da Oryantalizmin Ortaya Çıkışı ve Dozy'nin, İslam'ın Aslılığı Hakkındaki İddialarına Karşı İsmail Fennî Ertuğrul'un Savunması", *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 48/48 (2019), 175-196; Yasin Yılmaz, "Batılı Münekkitler ve Dozy'nin Kur'an-ı Kerim, Vahiy ve Hz. Muhammed'e Yönelik Tenkitlerine Müslümanların Cevabı: Filibeli Ahmed Hilmi Örneği", *Dini Araştırmalar* 22/55 (2019), 77-96.

⁷ Bu reddiyeler için bk. Bilgin, *Dozy'ye Yazılan Türkçe Reddiyeler*.

⁸ İbrahim Sarıçam vd., *İngiliz ve Alman Oryantalistlerin Hz. Muhammad Tasavvuru* (Ankara: Nobel Yayın Dağıtım, 2011), 148,441; Sabri Çap, *Goldziher Öncesi Oryantalizm ve Hadis* (İstanbul: M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2021).

G. Stokes ile ilgili de araştırma yapılmış, lâkin kayda değer herhangi bir malumat elde edilememiştir.

Çalışmamızla ilgili ifade edilmesi gereken noktalardan biri de eser isimlerinin dipnotta gösterilmesi meselesidir. Dozy'nin eserlerine dair ayrı bir bölüm kaleme alındığından onun eserleri ayrıca dipnotlarda verilmemiştir.

3.ARAŞTIRMANIN KAYNAKLARI VE METODU

Dozy'nin hayatı ve eserleri kaleme alınırken Micheal Jan De Goeje'nin, *Biographie De Reinhart Dozy*,⁹ Bedevî'nin *Mevsuatu'l- Müsteşrikîn*,¹⁰ Akîkî'nin *el-Müsteşrikûn*,¹¹ Ziriklî'nin, *el-A 'lâm Kâmûsü Terâcim li-Eşheri'r-Ricâl ve'n-Nisâ Mine'l-'Arab ve'l-Müsta'rebîn ve'l-Müsteşrikîn*¹², Yusuf İlyan Serkis'in *Mu'cemü'l-Matbû'âti'l-'Arabiyye ve'l-Mu'arabe*¹³ isimli kitapları; J. Brugman'ın “Dozy, A Scholarly Life According to Plan”¹⁴, *Spanish Islam*'ın başına Francis Stokes tarafından yazılmış “Biographical Introduction”¹⁵ başlıklı kitap bölümleri; Mehmet Özdemir'in DİA'da yer alan “Dozy”¹⁶ maddesi; E. Azraai Jamsari'nin “Reinhart Dozy (1820-1883): Al-Andalus Historian from the Netherlands”¹⁷; H. C. Rawlinson'un, “Proceedings of the

⁹ M. J. De Goeje, *Biographie De Reinhart Dozy*, çev. Victor Chauvin (Leiden: E. J. Brill, 1883).

¹⁰ Abdurrahman Bedevi, *Mevsuat'ul Müsteşrikîn* (Beyrut: Müessesetu'l-Arabiyye li'd-Dirasat ve'n-Neşr, 2003).

¹¹ Necib El- Akiki, *El-Müsteşrikun* (Kahire: Darü'l-Maarif, 2006).

¹² Hayreddin Ziriklî, *el-A 'lâm Kâmûsü Terâcim li-Eşheri'r-Ricâl ve'n-Nisâ Mine'l-'Arab ve'l-Müsta'rebîn ve'l-Müsteşrikîn* (Beyrut: Darü'l-İlm li'l-Melayin, 2002).

¹³ Yusuf İlyan Serkis, *Mu'cemü'l-Matbû'âti'l-'Arabiyye ve'l-Mu'arabe* (Beyrut: Daru Sadr, 1928).

¹⁴ J. Brugman, “Dozy, A Scholarly Life According To Plan”, *Leiden Oriental Connections: 1850 - 1940*, ed. Willem Otterspeer (Leiden: Brill, 1989), 62-81.

¹⁵ Francis Griffin Stokes, “Biographical Introduction”, *Spanish Islam* (London: Chatto-Windus, 1913), XV-XXXII.

¹⁶ Mehmet Özdemir, “Dozy, Reinhart Pieter Anne”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994).

¹⁷ Ezad Azraai Jamsari vd., “Reinhart Dozy (1820-1883): Al-Andalus Historian From The Netherlands”, *Asian Social Science* 10/6 (2014), 61-70.

Sixty-First Anniversary Meeting of the Society, Held on the 19th of May, 1884”¹⁸; William Wright’ın, “On the Authorities for the History of the Dominion of the Arabs in Spain”¹⁹ başlıklı makalelerinden istifade edilmiştir.

Diğer bölümlerde elbette eserin kendisi üzerine çalıştığımız için, başlıca kaynağımız *Spanish Islam*’dır. Yine de yeri geldiğinde DİA’dan ilgili maddeler yanında çeşitli değerlendirmeler ve yorumlar için oldukça geniş perspektifte kaynak kullanmaya gayret edilmiştir.

Çalışmamızda *Spanish Islam* adlı eserin muhtevası ele alınırken tasvirî, eserdeki yorum ve değerlendirmeler incelenirken mukayeseli ve tahlilî yöntemler kullanılmıştır. Tez çalışmasının omurgası *Spanish Islam* adlı esere dayandığından, bu eser baştan sona fişlenmiş ve daha sonra tasnif edilmiştir. Veriler toplandıktan sonra tasnif ve ardından terkip safhalarına geçilmiştir. Çalışmamızda bilimsel metinlerde aranan temel niteliklere (apaçıklık, yalınlık, analitiklik, sistematiklik, nesnellik) azamî ölçüde riayet edilmiştir.

4. DOZY’YE KADAR ENDÜLÜS’E DAİR ŞARKİYAT ÇALIŞMALARI

Dozy’nin Endülüs araştırmalarına etkisi ve katkısının daha iyi anlaşılabilmesi açısından Dozy’ye kadar yapılmış Endülüs tarihi araştırmalarına yahut yazılan tarih kayıtlarına dair kısa bir değerlendirme yapmanın önemli olduğu kanaatindeyiz. Bu değerlendirme daha ziyade yazılmış olan çalışmaların mahiyetinin ne olduğu üzerinde duracaktır. İlk olarak İspanyol tarihçiliğindeki duruma göz atılacak olursa görülebilir ki İspanya’nın fethinden itibaren Müslümanların oradaki varlığı hakkında çeşitli

¹⁸ H. C. Rawlinson, “Proceedings of the Sixty-First Anniversary Meeting of the Society, Held on the 19th of May, 1884”, *The Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland, New Series* 16/3 (1884), 1-158.

¹⁹ William Wright, “On the Authorities for the History of the Dominion of the Arabs in Spain”, *The Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland* 16 (1856), 346-356.

kroniklerde kayıtlar tutulmuştur. Bu kayıtların Endülüs Müslümanları ve onların fethi hakkındaki izah biçimleri genel olarak ikiye ayrılmaktadır. Bunlar: Müslümanların fethini, Vizigot yönetiminin günahlarına karşılık Tanrı'dan gelen bir ceza olarak değerlendiren açıklama ve fethi, geleceğe yönelik kehaneti doğrulayan bir olay olarak değerlendiren açıklamadır. Birbirleriyle yakın ilişkili olan bu iki temel değerlendirmeden ilkinde Vizigot yöneticilerinin, özellikle Kral Witiza'nın (694-710) ahlaksızlıkları başta olmak üzere çeşitli günahlarının Tanrı'nın gazabını çekmeye sebep olduğu şeklindeki algı hakimdir. *Crónica árabigo de 741*, *Crónica mozárabe de 754*, *Crónica de Alfonso III*, *Crónica Albeldense*, *Crónica Profética* gibi kronikler, bu zihin yapısı ile ele alınmış başlıca eserlerdir.²⁰

İkinci izaha göre ise gelecekte tekrar Hıristiyanların yükseleceği, Müslümanlara karşı muzaffer olunacağı kehaneti çerçevesinde eserler vücuda getirilmiştir. Yukarıda zikredilen kroniklerde bu açıklama biçiminin yer aldığını görmek mümkündür. İki bakış açısında da bariz olan husus Müslüman fethinin bir felaket olduğu, İspanya'nın enkaza döndüğü, Hıristiyanlığın çok büyük zarar gördüğü üzerine inşa edilmeleridir. Aynı zamanda din adamı ve ruhban olan Kronik yazarlarının bu din merkezli tarih ideolojileri Reconquista'nın zihni altyapısını oluşturmaya yöneliktir. Bu tarih inşası, XVI. ve XVII. yüzyıllarda da devam ettirilmiş, XVIII. Yüzyıldan itibaren mezkûr ideolojiye millet kavramının eklenmesiyle yeni bir safhaya ve yaklaşıma geçilmiştir. Milliyetçi tarih tezi denilen bu yaklaşımda Hıristiyanlık ile (Katoliklik) İspanyolluk birbirine bağlanmış, İslam ve Müslümanlık doğrudan karşı tarafa yerleştirilmiştir. Juan Ferreras'ın (ö.1735) *Synopsis Historica Chronológica De España (1700-1727)*, Manuel Martín'in (ö.1785) *Historia de la perdida y restauración de España*, Jesuit Juan Francisco Masdeu'nun (ö.1817) *Historia crítica de España y de la cultura española (1783–1805)*, José Ortiz y

²⁰ Mehmet Özdemir, "İspanyol Tarihçiliğinde Fetih ve Endülüs", *Fetihleri Anlamak Fatihleri Anmak*, ed. Muharrem Kesik (İstanbul: Okçular Vakfı, 2019), 148-149.

Sanz'ın (ö.1822) *Compendio cronológico de la Historia de España (1795-1803)* gibi eserlerinde İspanya'nın Müslüman boyunduruğundan kurtarılması; kurtarıcı Hıristiyan krallar; Müslümanlara isyan etmiş soylular; İspanyol milletine, Hıristiyanlığa, haça ve Tanrı'ya karşı işlenen günahların intikamı; İspanyolları tekrar özgür kılmak; vatani düşmandan arındırmak gibi ifadelerle Müslüman fethi ve yarımada var oldukları dönemler anlatılmıştır. Müslümanlar “yabancı işgalciler, İspanya'nın-Haç'ın-Tanrı'nın düşmanları” şeklinde tanımlanmış, reconquista her açıdan varoluş ve direniş mücadelesi olarak epik anlatımlarla süslenmiştir.²¹ Dördüncü bölümde de ele alacağımız gibi Conde ve Dozy'nin öncülüğünü yaptığı sentezci yaklaşımsa işte bu Milliyetçi tarih tezine bir alternatif sunmaktadır.

İspanyol tarihçiler ya da Kronik yazarlarının bu tutumla yazmış oldukları çalışmalar, Endülüs Müslümanlarının tarihi üzerine kaleme alınmış spesifik eserler olmayıp daha ziyade milliyetçi duygularla İspanya tarihini ele alırken Endülüs'ü işgal dönemi olarak lanse etme çabalarıdır. Dolayısıyla bunları oryantalist araştırmalar olarak nitelemenin doğru olup olmayacağı hususu tartışmaya açıktır. İspanya dışındaki ülkelerde ise Endülüs üzerine yapılmış araştırmaların sayısı oldukça azdır. Az sayıda yapılan bu araştırmaların çoğu ise Arapça, şiir ya da Endülüslü bilginlerin eserleri üzerinedir.²² Bu da bize tekrar göstermektedir ki Endülüs araştırmalarında bu alana dair çalışmalar ortaya koyan, Endülüs'ü çalışma sahası olarak belirleyen İspanya dışındaki ilk oryantalist Reinhart Dozy'dir. *Spanish Islam*'ın önsözünde ifade ettiği gibi “ayak basılmamış topraklarda gezen”²³ bir şarkiyatçıdır. Kendisine kadar yapılan araştırmaların tamamen

²¹ Özdemir, “İspanyol Tarihçiliğinde Fetih ve Endülüs”, 148-156. Zikredilen kehanet ilgili sayfalarda da görüleceği üzere Eski Ahit'te Ezequiel kitabından hareketle oluşturulmuştur.

²² Örneğin Thomas Bourke, *A Concise History of the Moors in Spain: From Their Invasion of that Kingdom to Their Final Expulsion From It*, 1811; George J. Adler, *The Poetry Of The Arabs of Spain*, 1867; Louis Viardot, *Essai sur l'histoire des Arabes et des Mores d'Espagne*, 1833, (Daha sonra Ziya Paşa tarafından *Endülüs Tarihi* ismiyle tercümesi yapılmıştır.); Adolf Friedrich von Schack, *Poesia y arte de los árabes en España y Sicilia*, 1867; Christian Friedrich Seybold, *Alī Ibn Aḥmad Ibn Sa'īd Ibn Ḥazm, Kitāb Naqt al-'Arūs fī Tawārīkh al-Khulafā' bi al-Andalus* gibi çalışmalar zikredilebilir.

²³ Dozy, *Spanish Islam*, XXXV.

değersiz olduğunu iddia etmekte, Avrupa'daki yazma eserlerin tamamına ulaştığını, konunun hiçbir noktasını ihmal etmediğini kaydetmekte ve İspanya'nın Müslümanlarını ilk kez tarih sayfalarında yaşatacağını söylemektedir.²⁴ Amacına büyük oranda ulaşan Dozy'nin, günümüzde dahi Endülüs çalışmalarında sıkça başvurulmuş bir kaynak olduğu bilinmektedir. Bunun yanı sıra çağdaşı tarihçiler üzerinde bariz bir şekilde etkisi görülmektedir. Bu etki de çağdaşı tarihçilerin öğrencilerinde dahi görülebilmektedir. Mesela, Endülüs hakkında ön yargısız, tarafsız ve temel kaynaklara dayalı bir araştırma prensibini benimseyen, İspanya tarihçileri arasında bir parantez açılarak değerlendirilmesi gereken Fransisco Codera y Zaidin (1836-1917) ve "Los Benî Codera" (Codera'nın oğulları) diye meşhur Julián Ribera (1857-1934), Miguel Asin Palacios (1871-1944), Angel González Palencia (1889-1949), Don Emilio García Gómez (1905-1995) gibi Codera'nın öğrencisi olan tarihçiler bu duruma örnektir.²⁵ Dozy, Bilhassa oryantalist Endülüs tarihi çalışmalarına öncülük eden ve José Antonio Conde'den (1766-1820) sonra İslam kaynaklarını merkeze alarak eser kaleme alan ilk oryantalisttir. İspanyol şarkiyatçılar dışarıda tutulursa Avrupalı ilk oryantalist olduğunu söylemek mümkündür. Döneminde Arapça kaynaklara erişme ve yazma eserlerden yararlanma noktasında en ileri gelen isimdir.

²⁴ Dozy, *Spanish Islam*, XXXV.

²⁵ Özdemir, "İspanyol Tarihçiliğinde Fetih ve Endülüs", 158-159.

BİRİNCİ BÖLÜM

REINHART PIETER ANNE DOZY

1. Dozy'nin Hayatı

Dozy'nin hayatını aktarmadan önce Dozy'nin ülkemizdeki tanınırlığı ile ilgili bir problemden kısaca bahsetmek gerekmektedir. Reinhart Dozy, özellikle ülkemizde daha çok *Het Islamisme* başlıklı kitabın, Abdullah Cevdet tarafından yapılan *Tarih-i İslamiyet* adlı çevirisi ile tanınmaktadır.²⁶ Dolayısıyla Dozy ile ilgili ilk yazılı Türkçe eserlerde rastlanan bilgiler genelde ona reddiye amaçlıdır. Biyografik olarak ise oldukça kısıtlı ve yüzeysel malumat aktarılmıştır. Sözgelimi bu biyografik çalışmalardan birinde “Bunun (*Het Islamisme*) tercüme ve intişarı o zaman birçok müteassıplar tarafından hayli gürültülü dedikoduya mucip olmuş ve zavallı Abdullah Cevdet'e düşmanlar kazandırmıştı”²⁷ şeklindeki ifadeler, Dozy'nin bilhassa Osmanlı'nın son dönemlerinden XX. yüzyıl sonlarına kadar ülkemizde nasıl tanındığı ve değerlendirildiği hususunda özet mahiyetindedir. Biz Dozy'nin hayatını ve çalışmalarını hem yabancı hem de Türkçe kaynaklardan elde ettiğimiz malumat çerçevesinde, ele almaya çalışacağız.

Kuzey Fransa'da Cambrai, Douai ve Valenciennes üçgeni arasında, Oisy Kontluğu ya da köyü olarak zikredilen bir bölgede, nesillerdir polislik görevini icra eden bir aileden söz edilmektedir. Doisy ya da D'oizyler olarak bu ailenin Dozy ailesi olduğu çıkarımını yapmak oldukça mümkün gözükmektedir.²⁸ Zira bilindiği üzere Fransızca'da “de” bağlacı İngilizce'deki “from” ya da Arapça'daki “من” kelimelerinin anlamlarını da içermektedir. Buradan hareketle Dozy ailesi için de “de Oisy” (yani Oisyliler ya da Oisy'den olanlar) şeklinde bir künye kullanıldığı ve bu künyenin zamanla Dozy'ye

²⁶ Tarih-i İslamiyet hakkında geniş malumat için bk. Bilgin, *Dozy'ye Yazılan Türkçe Reddiyeler*, 30-70.

²⁷ İbrahim Alaettin, *Meşhur Adamlar: Hayatları - Eserleri* (İstanbul, 1933), 1/349.

²⁸ Stokes, “Biographical Introduction”, XV; Jamsari vd., “Reinhart Dozy (1820-1883)”, 62.

dönüştüğü ihtimali oldukça kuvvetlidir. Bu dönüşümün de özellikle ailenin 1647 yılında Hollanda'ya göç etmesi²⁹ sonrasında memleketlerine atıfla daha çok kullanılması sonucunda gerçekleştiği düşünülebilir. Ayrıca Dozy ailesinden Dr. Gualtherus Jacob Dozy'nin (ö.1911), 1603 yılında Valenciennes'de yaşayan, atalarından François Dozy (Doizy/ d'oisy) adında birinin olduğunu ortaya çıkarması³⁰, bu tezi destekleyen bir bulgu olarak değerlendirilebilir. Kısaca şunu söyleyebiliriz ki Dozy ailesi, aslen Fransa'nın kuzeyinde yer alan Oisy bölgesinde, kuşaklar boyunca polislik mesleğini uhdesinde temsil etmiş, 1647 yılından itibaren ise Hollanda'ya ve özellikle Leiden bölgesine göç etmiş, zamanla da memleketlerine atıfla Dozy ismini almış bir ailedir.

Reinhart Pieter Anne Dozy, Protestan bir ailenin tek çocuğu olarak 21 Şubat 1820 yılında Leiden'de dünyaya gelmiştir.³¹ Babası François Jaques Dozy adında bir tıp doktorudur. Annesi ise Sara Maria van Lelyveld'dir.³² Bazı kaynaklara göre Dozy'nin, ünlü oryantalist ailesi Schultensler ile akraba olduğu zikredilmektedir.³³ Buna göre Dozy ailesinden Elisabeth Dozy (1684³⁴-1717), ünlü oryantalist Albertus Schultens (1686-1750)³⁵ ile 1712 yılında evlenmiştir. ³⁶ Dolayısıyla sonraki yıllarda Hollanda'nın iki büyük oryantalist ailesi olarak kabul edilecek olan Dozy ve Schultens aileleri akraba olmuşlardır.

²⁹ De Goeje, *Biographie De Reinhart Dozy*, 6; Stokes, "Biographical Introduction", XVI.

³⁰ Stokes, "Biographical Introduction", XV-XVI; J. J. Dozy, "Geslachtstabel Familie Dozy", 1989 Gualtherus Dozy, 1911 yılında yayınlanan "De Familie Dozy Geschiedenis" başlıklı bir soyağacı çalışması yapmıştır. Daha sonra ailenin bir başka üyesi olan Jean Jacques Dozy (ö.2004) tarafından "Geslachtstabel Familie Dozy" ismiyle yenilenen ve geliştirilen bu soyağacına eklerde yer verdik.

³¹ Ziriklî, *el-A'lâm*, 3/39; Özdemir, "Dozy, Reinhart Pieter Anne", 9/513; De Goeje, *Biographie De Reinhart Dozy*, 6.

³² Stokes, "Biographical Introduction", XVI; Jamsari vd., "Reinhart Dozy (1820-1883)", 62.

³³ De Goeje, *Biographie De Reinhart Dozy*, 6; Bedevi, *Mevsuat'ul Müsteşrikîn*, 259; El- Akiki, *El-Müsteşrikun*, 658; Rawlinson, "Proceedings of the Sixty-First Anniversary Meeting of the Society", 19. 24. dipnotta bahsi geçen soyağacı da bu iddiayı desteklemektedir.

³⁴ Azraai Jamsari vd., "Reinhart Dozy (1820-1883)", 62. Ailenin soyağacında Elisabeth Dozy'nin doğum tarihi 1634 olarak geçmektedir. Eğer bu tarih kabul edilecek olursa, çiftin evlendiği tarihte Elisabeth Dozy'nin 78 yaşında olması gerekir. Dolayısıyla bizce yazım yanlışlığı olma ihtimali olduğundan atıf yapılan makalenin verdiği tarihe katılıyoruz.

³⁵ Bu oryantalist hakkında daha fazla bilgi almak için bkz. Müna Haddad Yeken, "Schultens, Albertus", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 36/233-234.

³⁶ Dozy, "Geslachtstabel Familie Dozy".

Dozy'nin ailesi varlıklı bir ailedir. O ne öğrenciliğinde ne de meslek hayatında finansal sıkıntı yaşamıştır. Hayatı boyunca ihtiyacı olan pahalı kitapları ya da araştırmalarında gerekli kaynakları temin etme sıkıntısı çekmemiştir. Bu da onun bilim hayatında oldukça etkili olmuş, maddi problemlerle uğraşmamasın getirilerini iyi değerlendirmiştir.³⁷

Dozy, henüz dokuz yaşında iken annesini kaybettiğinde önce Wassenaar'da Heer Van Veen adlı bir öğretmenin gözetimine verilmiş, daha sonra da Hattem'de yatılı okula başlamıştır.³⁸ 1834 yılında henüz on dört yaşında, onun hayatında çok önemli bir yere sahip olan, yetenekli çocukları keşfetmekte uzman ve özellikle Teoloji okuyan öğrencilere Arapça'nın temellerini öğretmesiyle bilinen Dr. J.J. De Gelder'in (ö.1890) gözetimine verilmiştir. Dr. De Gelder, Dozy'yi üniversiteye hazırlamak ve okul derslerine yardım etmekle görevli olmasının yanı sıra bununla yetinmeyerek Dozy'ye Arapça öğretmeye başlamış, bu minvalde onu teşvik etmiştir. Bu noktada, Dozy'nin çeşitli dillerde (Almanca, Fransızca ve İngilizce) oldukça iyi bir seviyesinin olması sebebiyle De Gelder'in onun dile olan kabiliyetinden etkilenip Arapça'ya yönelttiği yorumu da yapılabilir.³⁹ Brugman, dil, tarih ve coğrafya alanlarında oldukça yetenekli olan Dozy'nin matematikte zayıf olduğunu iddia etmektedir ve bu iddiasını somutlaştırmak amacıyla Dozy'nin kullandığı bir cümleyi örnek vermektedir. Dozy eserinde, Halife II. Hakem'in, kütüphanesinde bulunan 400.000 cilt el yazmasının hepsini bizzat okuduğunu ve birçoğunun da üzerine not aldığını belirtmektedir ki böyle bir sayıyı halifenin okumuş olması mümkün gözükmemektedir.⁴⁰

Dozy, üniversiteye hazırlanıp Dr. De Gelder'in Arapça derslerine devam ederken, bir yandan da ilgi duyduğu konularda destanlar, ortaçağ tarihi, doğu medeniyetleri

³⁷ Brugman, "Dozy, A Scholarly Life According To Plan", 62.

³⁸ Stokes, "Biographical Introduction", XVI.

³⁹ Brugman, "Dozy, A Scholarly Life According To Plan", 62; Stokes, "Biographical Introduction", XVI.

⁴⁰ Brugman, "Dozy, A Scholarly Life According To Plan", 62-63; Reinhart Dozy, *Spanish Islam*, çev. Francis Griffin Stokes (London: Chatto-Windus, 1913), 454.

hakkında da okumalar yapmış ve kendisini geliştirmiştir.⁴¹ Dozy 1837 yılında Leiden Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi'ne girmiştir. Filoloji, edebiyat ve tarih alanlarında gösterdiği başarılar ile kısa sürede tüm zamanını büyük bir gayretle öğrencilerine adayan genç ve parlak bir filolog olan Profesör Weijers'ın (ö.1845) dikkatini çekmiştir. Aynı zamanda Arapça El Yazmaları Bölümü Başkanı (Interpres Legati Warneriani) olan Weijers'in Dozy üzerindeki en büyük etkisi, öğrencisinin amatörce ilgilerinin önüne geçip onu tam, profesyonel, titiz çalışmalara sevk etmesi olmuştur. İbranice, Keldanice ve Süryanice dersleri verdiği öğrencisinin, doğu şiirleri ve edebiyatlarının zirvesine çıkmak için acele eden genç ve dinamik yapısı karşısında Weijers, bir gramerci ve filolog olarak Arap şiirini sadece Arapça grameri için bir araçtan öte görmediğinden olsa gerek, Dozy'yi büyüleyici hayalinden caydırmış ve Arap tarihi sahasına yöneltmiştir. Kısa süre içerisinde kendisini fatihler, hanedanlar, savaşlar labirentinin içerisinde bulan Dozy'nin hevesi bir süreliğine kırılmış ve onu asıl cezbeden sözlük bilimi üzerine çalışmalarına dönmüştür.⁴² Bu süreçte, Alman şarkiyatçı George Willhem Freidrich Freytag'ın (ö.1861) 1837'de derlediği ve Avrupalı öğrencilerin kullandığı başlıca Arapça-Latince sözlük olan çalışmayı incelemiştir. Bu sözlüğün sadece Kur'an'daki klasik Arapça kelimelerle sınırlı ve öğrenciler için yetersiz olması üzerine, Dozy çeşitli kitaplar (özellikle onu oldukça etkileyen Fransız oryantalistlerden Quatremere'in (ö.1857) çeşitli kitapları) okuyarak notlar almış, kelime hazinesini artırmış, eğitim hayatı boyunca karşılaştığı ve anlamlarının açıklanmamış olduğunu gördüğü kelimeleri kaydetmiştir. Henüz çok erken bir yaşta edindiği bu bilimsel metodoloji ve alışkanlık, onun daha sonraki yıllarda en önemli eserlerinden birisi olan *Supplement*'inin temelleri olacaktır.⁴³

⁴¹ Brugman, "Dozy, A Scholarly Life According To Plan", 63; Bedevi, *Mevsuat'ul Müsteşrikîn*, 259.

⁴² Stokes, "Biographical Introduction", XVII.

⁴³ Stokes, "Biographical Introduction", XVI-XVII; Brugman, "Dozy, A Scholarly Life According To Plan", 63-64; Jamsari vd., "Reinhart Dozy (1820-1883)", 62-63; Özdemir, "Dozy, Reinhart Pieter Anne", 9/513.

16 Aralık 1841 tarihinde, Hollanda Kraliyet Akademisi'nin ilan ettiği, Latince olarak yazılacak "Farklı Zaman ve Mekânlarda Araplarca (Kadın-Erkek) Kullanılan Elbiseler" başlıklı yarışma, Dozy'nin ilgisini çekmiş ve hırsla bu yarışmaya hazırlanmaya başlamıştır. Henüz yirmili yaşlarının başında olan Dozy'nin yanı sıra, Avrupa'nın farklı ülkeleri ve üniversitelerinden öğrencilerin de katılım sağlayabileceği bu yarışma, Brugman tarafından Dozy'nin akademisyenler dünyasına girişi olarak değerlendirilmiştir.⁴⁴ Dozy'nin tam bir motivasyon ile giriştiği bu yeni meşgale, onun azimli ve yılmak bilmez yapısı ile birleşince iki yıldan kısa bir sürede sonuçlanmıştır. Dozy bu süreçte Leiden El Yazmaları Kütüphanesi'nden çok sayıda kitap ödünç almıştır ve bu durum başta kütüphane çalışanları olmak üzere bu bölümden sorumlu olup aynı zamanda yarışma jürisinde yer alacak olan Prof. Weijers'in bile dikkatini çekmiştir. Sonunda öğrencisinin bu cesur ve azimli çalışmasını gören Weijers, onu ne cesaretlendirmiş ne de hevesini kırmış, lâkin kütüphaneyi özgürce kullanmasına izin vermiştir.⁴⁵ Nihayet 20 Kasım 1843'te sonuç açıklanmış ve yirmi üç yaşındaki Dozy oybirliği ile ödüle lâyık görülmüştür. Dozy, gözden geçirdiği ve bazı eksiklerini tamamladığı çalışmasını 1845 yılında *Dictionnaire détaillé des noms des vêtements chez les Arabes* başlığı ile yayınlamıştır. Yarışmadan farklı biçimde bu kez Fransızca olarak yayınladığı kitabı, onun daha sonraki çalışmalarının da dilinin çoğunlukla ne olacağını da göstermiştir.⁴⁶ Dozy'nin ilk yayınlanmış kitabı olan bu çalışma, onun Arap kültürü üzerine ne kadar derin okumalar yaptığını ve sözlük alanındaki vukufiyetini göstermesi açısından önemlidir.

⁴⁴ Jamsari vd., "Reinhart Dozy (1820-1883)", 63; Brugman, "Dozy, A Scholarly Life According To Plan", 64.

⁴⁵ Stokes, "Biographical Introduction", XVII-XVIII; Rawlinson, "Proceedings of the Sixty-First Anniversary Meeting of the Society", 20; De Goeje, *Biographie De Reinhart Dozy*; Jamsari vd., "Reinhart Dozy (1820-1883)", 63.

⁴⁶ Brugman, "Dozy, A Scholarly Life According To Plan", 64; Bedevi, *Mevsuat'ul Müsteşrikîn*, 259.

Dozy'nin ona asıl şöhret kazandıran eserlerini verdiği Endülüs tarihine yönelmesinde de yine hocası Weijers'in başrolü oynadığını söylemek gerekmektedir. İlk etki dalgası, Weijers'in dönemin meşhur tarihçilerinden kabul edilen İspanyol Jose Antonio Conde'nin *Historia de la Dominación de los Arabes en Espana* adlı eserini Dozy'ye tanıtması ile başlamıştır.⁴⁷ Bu eserde çokça hata bulan ve Conde'nin eleştirilemez bir otorite kabul edilmesini garip karşılayan Dozy, bu tarihçiye savaş açmadan önce İspanyolca öğrenmeye koyulmuştur. De Goeje'nin (ö.1909) aktardığına göre Dozy, arkadaşı M. De Vries'e gönderdiği 1841 tarihli bir mektupta kendisine Don Kişot'un İspanyolca bir baskısını ve yine İspanyolca bir sözlük göndermesini rica etmektedir. Ve yine Dozy'nin bu mektupta Conde'nin eserinin Almanca'ya çevirisinin⁴⁸ oldukça problemlili olduğunu belirtmesinden de onun zikri geçen eseri orijinalinden okuyabilmek için İspanyolca öğrenmeye başladığını çıkartabiliriz. Aynı kişiye 1843 tarihli mektubunda da çok zengin bir İspanyolca kütüphanesi oluşturduğundan bahsetmektedir.⁴⁹

Bu bilgiler ışığında Dozy'nin bir yandan Arap kıyafetleri ile ilgili yarışmaya hazırlanırken, bir yandan da İspanyolca öğrenmeye çabaladığını ve bu sırada hocası tarafından Endülüs tarihine yönlendirildiğini söylemek mümkün gözükmektedir. Nihayet hocasının teşvikleri neticesinde Dozy, Emevî Halifeliği'nin çöküşünden sonra Murâbitların gelişine kadar İsbîliye'de (Sevilla) hüküm sürmüş olan Abbâdîler⁵⁰ üzerine bir doktora çalışması hazırlamaya başlamıştır. 1 Mart 1844'te doktora tezi olarak sunduğu *Historia Abbadidarum* ile doktor unvanı aldıysa da Abbâdîler üzerine çalışmaları burada son bulmamıştır. Nitekim Dozy, üzerine uzun bir süre çalıştığı bu eseri *Scriptorum*

⁴⁷ Rawlinson, "Proceedings of the Sixty-First Anniversary Meeting of the Society", 20; Stokes, "Biographical Introduction", XVIII.

⁴⁸ Mezkûr eserin *Geschichte der Herrschaft der Mauren in Spanien* başlığıyla 1820 yılında Almanca bir çevirisi yapılmıştır.

⁴⁹ De Goeje, *Biographie De Reinhart Dozy*, 11-12; Stokes, "Biographical Introduction", XIX.

⁵⁰ Bkz. Hakkı Dursun Yıldız, "Abbadiler", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1988), 1/15-16.

Arabum loci de Abbadidis başlığı ile geliştirmiş ve 1846-1863 yılları arasında yayınlamıştır.⁵¹

1844 yılında doktora tezini tamamlayan Dozy, hocası Weijers'in ölümü ile sarsılmıştır. Öldüğünde henüz otuz sekiz yaşında olan Weijers'in yerine, Groningen Üniversitesi'nden ünlü oryantalist W. J. Juynboll'un (ö.1861) atanması, kendisini Weijers'in ardılı olarak gören Dozy'de hayal kırıklığı yaratmıştır.⁵² Fakat kısa sürede bunu atlatan Dozy, ilk yayınları olan üç makalesini peş peşe yayınlamıştır. Bunlardan birisi P.J. Veth'in (ö.1895) *Dissertatio de institutis Arabum erudiendee juventutis* isimli kitabı hakkında *De Gids* dergisinde yazdığı makaledir. Diğerleri de *Journal Asiatic*'te Arapça bir el yazmasından çevrilen, "Histoire des Benou-Zyân de Tlemcen" başlıklı iki makaledir.⁵³ Bu son ikisi, Tilimsan'da⁵⁴ hüküm sürmüş Zeyyânîlerin⁵⁵ tarihini ele almaktadır.

Dozy aynı yılın yaz aylarında kendisinden on sekiz yıl sonra vefat edecek olan Maria Carolina Van Goor den Oosterlingh (ö.1901) ile evlenmiş ve hem balayı hem de kütüphane araştırmaları için Almanya'ya gitmiştir. Burada meşhur Arapça Profesörü Heinrich Fleischer (ö.1888) ile tanışma fırsatı yakalayan Dozy, bilhassa Abbâdîler hakkında kaynak bulmak amacıyla Almanya'daki çeşitli kütüphaneleri gezmiştir. Gotha'daki kütüphanede onu oldukça heyecanlandıran bir keşif de yapmıştır. Abbâdîler ile de tarihsel bağı bulunan meşhur komutan Sid⁵⁶ (asıl adı Rodrigo Diaz de Vivar'dır, ö.1099) hakkında oldukça önemli bilgiler içeren bir el yazmasının aslında edebiyat

⁵¹ De Goeje, *Biographie De Reinhart Dozy*, 13; Brugman, "Dozy, A Scholarly Life According To Plan", 65.

⁵² De Goeje, *Biographie De Reinhart Dozy*, 13-14; Brugman, "Dozy, A Scholarly Life According To Plan", 65.

⁵³ Rawlinson, "Proceedings of the Sixty-First Anniversary Meeting of the Society", 20; Bedevi, *Mevsuat 'ul Müsteşrikîn*, 259; El- Akiki, *El-Müsteşrikun*, 658.

⁵⁴ Bkz. Ahmet Kavas, "Tilimsân", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 41/159-163.

⁵⁵ Daha çok Abdülvâdîler olarak bilinen Zeyyanîler hakkında daha detaylı bilgi için bkz. Erdoğan Merçil, "Abdülvâdîler", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1988), 1/276-277.

⁵⁶ Mehmet Özdemir, "Sid", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 37/147.

tarihçisi İbn Bessâm'ın (ö.1147) *ez-Zâhire* isimli kitabının üçüncü cildinde yer almasına rağmen, yanlış kataloglama sonucunda el-Makkarî'nin (ö.1041/1632) *Nefhu't-tîb* isimli eserinin bir bölümü olarak kaydedildiğini fark etmiştir. Bu eserin önemi ise Sid'in ölümünden yalnızca on yıl sonra kaleme alınmış olmasıdır. O zamana kadar hakkında pek bir şey bilinmeyen halk kahramanı hakkında yapılacak çalışmalar için Dozy'nin keşfi mihenk taşı kabul edilmiştir.⁵⁷ Ayrıca bu keşfedilen belge, Sid'in ölümünden otuz iki yıl sonra yazılmış olan ve Sid hakkındaki en eski belge kabul edilen *Latin Kroniği*'nden daha önce yazılmış olduğundan, Sid hakkındaki en eski kaynak olma vasfını da kazanmıştır. H.E.Watts'ın (ö.1904) da dediği gibi bu belge, Sid'in kimliği sorununu tamamen çözmüştür.⁵⁸

Almanya'ya yaptığı geziyi takip eden yılda, 1845 baharında İngiltere'ye giden Dozy, dinî prangalardan kendilerini kurtarmadıkları gerekçesiyle çok zengin olmalarına rağmen verimsiz ve kısır diye nitelediği Oxford ve Cambridge üniversitelerinin kütüphanelerini ziyaret etmiştir.⁵⁹ Burada ortaçağa ait iki Felemenkçe şiir keşfetmiş, yaptığı araştırmaların sonuçlarını makale olarak 1845'te yayınlamıştır.⁶⁰

Dozy, daha önce de zikredildiği gibi İspanyol tarihçi Conde'ye savaş açmak niyetini taşımaktadır. Bu amaca matuf olarak gerekli malzeme ve donanımı kazandığını düşündüğünde, kimilerine göre Conde ve destekçileri için ölüm cezası⁶¹, kimilerine göre ise Conde'nin takipçileri ile sarsılmaz bir otorite olduğuna samimiyetle inananlara ağır bir tokat⁶² olarak görülen sert eleştirilerini, en önemli eserlerinden biri olan *Recherches*

⁵⁷ R. Hitchcock, "Al-Sid", *Encyclopaedia of Islam* (Leiden: Brill, 1997), 9/533; Jamsari vd., "Reinhart Dozy (1820-1883)", 64; Brugman, "Dozy, A Scholarly Life According To Plan", 66; Bedevi, *Mevsuat'ul Müsteşrikîn*, 259.

⁵⁸ Stokes, "Biographical Introduction", XX.

⁵⁹ Brugman, "Dozy, A Scholarly Life According To Plan", 71; Stokes, "Biographical Introduction", XX; Bedevi, *Mevsuat'ul Müsteşrikîn*, 260.

⁶⁰ De Goeje, *Biographie De Reinhart Dozy*, 15; Stokes, "Biographical Introduction", XX; Jamsari vd., "Reinhart Dozy (1820-1883)", 64.

⁶¹ De Goeje, *Biographie De Reinhart Dozy*, 18.

⁶² Jamsari vd., "Reinhart Dozy (1820-1883)", 65.

sur l'Histoire Politique et littleraire de l-Espagne Pendant le Moyen Age adlı çalışmasının ilk cildinin içinde 1949 yılında yayınlamıştır. Dozy'nin ilk defa kendini gösteren bu şiddetli eleştiri ve hiciv dili, yıllarca süren bir birikimin neticesidir. Zira ona göre başta Conde olmak üzere diğer birçok İspanyol tarihçi, Arapça bilgisi bakımından oldukça yetersizdir.⁶³ Dozy, Conde'nin son derece küstah bir şekilde birçok kez gerçekleri çarpıttığını, Arapça'yı harfi harfine tercüme ediyormuş gibi yaptığını savunmuştur.⁶⁴ Conde'nin eserinde birçok tutarsızlıklar, düzensizlikler, karışıklıklar bulan Dozy, özellikle şahıs ve yer isimlerinde, Arapça kaynakların kullanılması ve anlaşılması noktasında problemler olduğunu açığa çıkarmıştır. Bunların yanında yaşanan gerçeklikler ve olayların tarihlerinin çokça yanlış verildiğini gösterip, Conde'yi hayal gücünü tarihin önüne geçirmekle suçlamıştır.

Ernest Renan'ın (ö.1892) Dozy'ye destek vermesiyle Conde'nin itibarına çok ağır bir darbe indirilmiştir.⁶⁵ Renan, Dozy'ye olan desteğini şu şekilde aktarmaktadır: “Conde'nin tarihi pot ve gaflarla dolu ve pasajları düpedüz saçmalık. Tek bir kişiden iki, hatta üç kişi çıkarıyor. Onun sayfalarında bazen bir kişi iki kez ölüyor ya da bazen doğmadan önce vefat edebiliyor, Arapça masterlar, kalabalık şehirlerin isimleri oluyor; var olmayan karakterler hayali rol oynuyorlar.”⁶⁶ Dozy'nin eleştirilerine karşı gelme cesaretini ise hiç kimse gösterememiştir.⁶⁷ Bu yayını, henüz yirmi dokuz yaşında olan genç Hollandalı akademisyenin şöhretine güç katmış, kendisini, zamanında ülkesi dışında da bilinen büyük bir tarihçi olma ayrıcalığına erdirmişti. Dozy, arkadaşı olan İspanyol tarihçi Don Pascual Gayangos'a, da (ö.1897) el-Makkarî'nin *Nefhut-Tib* eserinin çevirisi olan *History of Mohammedan Dynasties in Spain* özelinde Conde kadar sivri ve keskin

⁶³ Brugman, “Dozy, A Scholarly Life According To Plan”, 66.

⁶⁴ Wright, “On the Authorities for the History of the Dominion of the Arabs in Spain”, 348.

⁶⁵ Jamsari vd., “Reinhart Dozy (1820-1883)”, 65-66.

⁶⁶ Stokes, “Biographical Introduction”, XXI-XXII.

⁶⁷ De Goeje, *Biographie De Reinhart Dozy*, 18.

olmasa da eleştiriler getirmiş fakat onun hatalarını, çeviri olmasından ötürü mazur görülebilir bulmuştur.⁶⁸

Dozy *Recherches*'in ilk cildinde, Hollanda'da kendisinden önce, 1839 yılında Hoogvliet tarafından Tavâif-i mülûk dönemi hakkında yayınlanmış olan bir çalışmayı da incelemiştir.⁶⁹ Fakat *Recherches*'in büyük bir bölümü Sid'e ayrılmıştır. 1860 yılında ikinci cildiyle beraber birinci cildin gözden geçirilmiş yeni baskısı da yayınlanmıştır. Yeni baskıda Conde'ye yönelik eleştirilerin dozu biraz daha yumuşamıştır.⁷⁰ Fakat tüm bu eleştiri zihniyetine bakılarak denilebilir ki Dozy tarihî gerçeklik ve tutarlılık hususunda oldukça hassastır. Tarihe gerekli özeni göstermeden yanlışlıklar dahil etmek onun gözünde bir suçtur ve bunu yapanlar da suçludur.⁷¹

1846 yılında Leiden Üniversitesi Kütüphanesi Doğu Yazmaları Bölümü müdür yardımcılığına getirilen Dozy, kendisinden önce hazırlanan katalogların yetersizliği karşısında yeni bir katalog hazırlamaya girişmiştir. Oldukça tecrübe kazandığı el yazmaları ve kütüphanecilik ile ilgili birikimlerini kullanarak 1851 yılında *Catalogus Codicum Orientalium* başlıklı katalog çalışmasını tamamlamıştır. Bu katalogda özellikle kendi ilgi alanlarını; filoloji, tarih, kozmografya, şiir ve edebî metinleri tasnif etmiş, daha sonra yapacağı büyük çalışma için bir nevi kaynak kataloğu hazırlamıştır. Kendisinden sonra çalışacak olanlara ise matematik, astronomi, kimya, felsefe gibi alanlardaki kitapların sınıflandırılması işini bırakmıştır.⁷² Kendi ihtiyacına ve planlamasına uygun

⁶⁸ Jamsari vd., "Reinhart Dozy (1820-1883)", 66; Ayrıca Dozy ile Gayangos'un ilişkisi ve mektuplaşmaları ile ilgili bir çalışma için bkz. Manuela Marín, "Scholarship and Criticism: The Letters of Reinhart Dozy to Pascual de Gayangos (1841-1852)", *Pascual de Gayangos: a Nineteenth-Century Spanish Arabist*, ed. Cristina Álvarez Millán (Edinburgh: Edinburgh Univ. Press, 2008), 68-85.

⁶⁹ Brugman, "Dozy, A Scholarly Life According To Plan", 65 Bahsi geçen eserin adı "Diversorum Scriptorum Loci de Regina Aphantidarum Familia et de Ibn-Abduno Poeta"dır.

⁷⁰ Brugman, "Dozy, A Scholarly Life According To Plan", 67; De Goeje, *Biographie De Reinhart Dozy*, 18.

⁷¹ Stokes, "Biographical Introduction", XXII.

⁷² Stokes, "Biographical Introduction", XX; De Goeje, *Biographie De Reinhart Dozy*, 16; Brugman, "Dozy, A Scholarly Life According To Plan", 67.

olarak hazırladığı bu katalog, Endülüs tarihine dair büyük bir eser yazmaya niyetlendiğinin bir göstergesi mahiyetindedir.

1850 yılında, Hofman Peerlkamp'ın (ö.1865) sağlık problemlerinden ötürü emekli olmasıyla boşalan kadro için adaylardan birisi de Dozy olmuştur. Liberal Parti toplantılarında tanıştığı Thorbecke (ö.1872), partisinin iktidar olması ve kendisinin de içişleri bakanlığına getirilmesinin ardından, Dozy'nin Genel Tarih kürsüsüne yardımcı profesör olarak atanmasına yardımcı olmuştur. Bu vesileyle üniversite kütüphanesinin Doğu Yazmaları Bölümü'ndeki görevinden istifa eden Dozy'nin hedefi Arap ve Doğu Dilleri Bölümü olmasına rağmen, bu görevde Juynboll olduğu için biraz daha beklemesi gerecektir. Tarih dersleri yanında Arapça dersleri de veren ve 1854'te profesör olan Dozy, 1861'de Juynboll'un ölümünden sonra Arap ve Doğu Dilleri Bölümü'ne geçerek 1867 yılına kadar bu kürsüde görev yapmıştır.⁷³ Fakat aynı yıl, dokuz yaşında olan oğlu Theodore'nin ölümü onu yasa boğmuş, acısını unutmanın çözümünü bilimle uğraşmakta bulmuştur. Özellikle yaz tatilini bir sonraki yıl, Avrupa'daki Normanların tarihi hakkında vereceği derslere hazırlanmak amacıyla (Danca'yı biraz bildiğinden), İsveççe ve İzlandaca öğrenmeye çalışmakla geçirmiştir.⁷⁴

Dozy'nin şu ana kadar bahsedilen çalışmalarının yanı sıra en önemli eseri, ona en çok şöhret kazandıran ve *magnum opusu* (başyapıtı) olarak değerlendirilen *Histoire Des Musulmans d'Espagne*'dir. Çalışmamızın da temelini oluşturan bu dört ciltlik eser, uzun yıllar süren araştırmaları neticesinde 1861 yılında yayınlanmıştır. Stokes'e göre Dozy, kendisini Endülüs tarihinin o zamana kadarki en önemli klasiği olarak kabul edilen Conde'nin *Historia*'sını gözden düşürdüğü için yerine üstün bir eser koymak zorunda hissetmiştir. Bunu bir borç olarak üstlenmiştir. Başyapıtına ağırlık verdiği yıllarda, asıl

⁷³ Özdemir, "Dozy, Reinhart Pieter Anne", 9/513; Bilgin, *Dozy'ye Yazılan Türkçe Reddiyeler*, 18; Brugman, "Dozy, A Scholarly Life According To Plan", 68.

⁷⁴ De Goeje, *Biographie De Reinhart Dozy*, 22; Stokes, "Biographical Introduction", XXIII-XXIV.

çalışmasını hazırlarken “tıpkı bir demircinin örsünden çıkan kıvılcımlar gibi”⁷⁵ ondan sudur eden yan çalışmalar yayınlamıştır ama bunlar yenilikçi bir dergi olan *De Gids*’te yayınlanan birkaç makale ve bazı Arapça kaynakların neşrinden ibarettir.⁷⁶

Murâbitların Endülüs’ü fethine kadar olan süreci ele alan eserini, kendisinin diğer büyük eserleri gibi Fransızca yayınlaması tartışmalara sebep olmuştur. Bir taraftan bu eserden kamuoyunun faydalanamayacağı şeklinde yorumlar yapılmış, diğer taraftan ise onun uluslararası bir dili tercih etmesinin daha isabetli olduğu savunulmuştur. Yine onun Fransız kökenlerinin bu tercihte etkili olup olmadığı sorusu da gündeme gelmiştir. Bazıları ise onun Fransız tarihçilere hayran olduğu için bu şekilde hareket ettiğini düşünmüşlerdir.⁷⁷ Eserini Fransızca yazmasını eleştirenlerden P. J. Veth, Dozy’nin milli duygularının zedelenmiş olduğunu belirterek şunları söylemektedir: “Ülkemizde ciddi tarihi eserler okuyan gerçekten çok az insan olması çok talihsiz bir durum ama Bay Dozy'nin kitabını Fransızca yazmakla bu yetersiz okuyucu kitlesini daha da küçülttüğüne derinden inanıyorum”⁷⁸

Hollandalı yayıncı ve yazar Kruseman’ın büyük dinleri ele aldığı projesinde, İslam’ı Dozy’nin yazmasını istemesi üzerine Dozy 1863’te, ülkemizde iyi bilinen *Het Islamisme* başlıklı bir çalışma yapmıştır.⁷⁹ Abdullah Cevdet, bu eseri Fransızca versiyonundan Türkçe’ye çevirmiş ve Türkçe tercüme 1908 senesinde Kahire’de yayınlanmıştır. Girişte de belirtildiği üzere ülkemizde Dozy hakkında yapılan çalışmaların neredeyse tamamı *Tarih-i İslamiyet* isimli mezkûr tercüme üzerinde yoğunlaşmıştır.

⁷⁵ Stokes, “Biographical Introduction”, XXIV.

⁷⁶ Stokes, “Biographical Introduction”, XXIV.

⁷⁷ Brugman, “Dozy, A Scholarly Life According To Plan”, 69-70.

⁷⁸ De Goeje, *Biographie De Reinhart Dozy*, 29.

⁷⁹ De Goeje, *Biographie De Reinhart Dozy*, 29.

1860'ların sonunda sözlük bilimi çalışmalarına dönen Dozy, öğrencisi Engellman'ın (ö.1868) 1861'de Arapça'dan ödünç alınan İspanyolca ve Portekizce sözcükleri topladığı bir çalışmasını, onun Java'ya gitmesi üzerine genişletmiş ve gözden geçirilmiş versiyonu olan *Glossaire des mots espagnols et portugais dérivés de l'arabe*'yi 1869'da yayınlamıştır. Fakat Engellman 1868'de öldüğü için bu çalışmanın son halini görememiştir.⁸⁰

Dozy, gençliğinden beri bir sözlük yazmayı planlamıştır. 1867 yılından itibaren 1873'e kadar sadece gerekli malzeme ve materyalleri toplamakla ilgilenmiştir. Geçirdiği bazı rahatsızlıklar neticesinde sağlığının kırılganlığını ve ömrünün azaldığını fark ederek çalışmalarına hız vermiştir. Nitekim sekiz yıl kadar daha süren çalışması neticesinde 1881'de onun son büyük eseri olan *Supplément aux dictionnaires arabes*'i iki cilt halinde yayınlamıştır.⁸¹ Bu eserin hazırlığı, aslında evvelce de zikredildiği gibi, daha öğrenciliğinden itibaren sistemli ve bilimsel bir ruhla çalışarak, karşılığı olmayan Arapça kelimeleri not etmesiyle başlamıştır. Neredeyse öğrencilik yıllarından itibaren materyal toplamaya başladıysa da hareketli ve oldukça faal ilmi hayatının sonlarına doğru bu eseri tamamlayabilmiştir.

Dozy, bilimsel hayatı ve eserleri ile birçok nişana ve unvana lâyık görülmüş, çeşitli üyeliklere kabul edilmiştir. Bunlardan bazıları; Kopenhag Kraliyet Bilimler Akademisi Üyeliği, Petersburg Bilimler Akademisi Sorumlu Üyesi (1878), Deutsche Morgenlandische Gesellschaft'ın (1879) Onursal Üyesi, Roma'daki Accademia dei Lincei'nin Yabancı Temsilcisi (1880), Madrid La Institución Libre De Enseñanza Fahri Profesörü (1880), İspanya hükümeti tarafından verilen İspanya Kralı III. Charles Nişanı Madalyası'dır (1853). Sonuncusu, Conde'nin çalışmasına yönelik eleştirileri ve İspanyol

⁸⁰ Brugman, "Dozy, A Scholarly Life According To Plan", 79-80; De Goeje, *Biographie De Reinhart Dozy*, 32; Bedevi, *Mevsuat'ul Müsteşrikîn*, 263.

⁸¹ De Goeje, *Biographie De Reinhart Dozy*, 33; Brugman, "Dozy, A Scholarly Life According To Plan", 80; Bedevi, *Mevsuat'ul Müsteşrikîn*, 263; Stokes, "Biographical Introduction", XXXI-XXXII.

tarihinin gerçeklerini savunması da dahil olmak üzere İspanya tarihine katkılarından dolayı lâıyk görüldüğü bir ödüldür.⁸² Ayrıca *Eene Halve Eeuw 1848-1898*⁸³ isimli Hollanda toplumunu aydınlatan isimlerin ele alındığı kitapta kendisine yer verilmiştir.⁸⁴

Reinhart Dozy, 29 Nisan 1883 yılında, 63 yaşında Leiden’de ölmüştür.⁸⁵ Dokuz yaşında ölen oğlu dışında üçü kız, ikisi erkek beş çocuğu olmuştur.⁸⁶ Mutlu bir evlilik ve ekonomik refah, onun başarılarla dolu aktif hayatında küçümsenmeyecek bir etkiye sahiptir.

Dozy, iyi derecede Almanca, Fransızca, İngilizce, İspanyolca, Portekizce, İtalyanca, Latince, Arapça bilen, ayrıca diğer Sami dillerinde de belli bir seviyesi olan çalışkan ve son derece faal bir akademisyendir.⁸⁷ Ünü, ülke sınırlarını aşmış az sayıdaki Hollandalı tarihçiden birisidir. *Histoire Des Musulmans d’Espagne*, halen bazılarınca tek bir kişinin başaramayacağı kadar etkileyici bir eser olarak görülmektedir. *Supplement* ise hala günümüz oryantalistlerinin temel başvuru kaynaklarından.⁸⁸ İslam Tarihi ve özellikle Endülüs tarihi çalışmaları ile bilinen Dozy, aynı zamanda filoloji ve sözlükbilimi alanında yaptığı çalışmalarla da döneminin bilginleri arasında temayüz etmiş bir oryantalisttir. Arapça’ya olan hâkimiyeti sayesinde çok genç yaşlardan itibaren pek çok oryantalistin ulaşamadığı kaynaklara ulaşmış, otorite olarak görülen oryantalistleri eleştirebilecek malzemeleri edinebilmiştir.⁸⁹

⁸² Stokes, “Biographical Introduction”, XXXII; Jamsari vd., “Reinhart Dozy (1820-1883)”, 63-64.

⁸³ P. H. Ritter (ed.), *Eene Halve Eeuw 1848-1898* (Amsterdam: J.L. Beijers & J. Funke, 1898).

⁸⁴ Brugman, “Dozy, A Scholarly Life According To Plan”, 81; Bilgin, *Dozy’ye Yazılan Türkçe Reddiyeler*, 21.

⁸⁵ Stokes, “Biographical Introduction”, XXXIII.

⁸⁶ Dozy, “Geslachtstabel Familie Dozy”.

⁸⁷ El- Akiki, *El-Müsteşrikun*, 659; Zirikli, *el-A’lâm*, 3/39; Özdemir, “Dozy, Reinhart Pieter Anne”, 9/513.

⁸⁸ Brugman, “Dozy, A Scholarly Life According To Plan”, 81.

⁸⁹ Bilgin, *Dozy’ye Yazılan Türkçe Reddiyeler*, 19.

2.Dozy'nin Eserleri

Dozy'nin çeşitli konularda ve alanlarda kaleme aldığı 29 çalışmasını tespit ettik. Şimdi bu çalışmalardan ve içeriklerinden söz edeceğiz.

1) Dictionnaire Détaillé Des Noms Des Vêtements Chez Les Arabes: Orijinali 1841-1843 yılları arasında, Hollanda Kraliyet Akademisi'nin düzenlediği bir yarışma için hazırladığı çalışmadır. 1845' de gözden geçirilmiş ve Fransızca olarak yayınlanmıştır.⁹⁰ Geçmişten günümüze, çeşitli bölgelerde yaşayan Arapların kullandıkları giysileri incelemektedir. Dozy'nin ilk kitabıdır. Amsterdam'da Jean Muller'de yayınlamıştır.

2) Dissertatio De Institutis Arabum Erudiendee Juventutis: Veth'in zikredilen kitabına *De Gids* dergisinde yazdığı inceleme makalesidir. 1843' de yayınlanan makale⁹¹, Dozy'nin ilk yayınlanan çalışması niteliğindedir.

3) Histoire des Benou-Zyân de Tlemcen: 1844'te *Journal Asiatic*'te Arapça bir el yazmasından çevrilen ve aynı sayıda peş peşe yayınlanan iki makaledir. Abdülvâdîler olarak da bilinen Zeyyânîlerin tarihini ele almaktadır.⁹²

4) Scriptorum Arabum loci de Abbadidis: Doktora tezinin eklemeler yapılmış olarak Leiden Brill'de yayınlanan baskısıdır. Üç cilt sırasıyla 1846, 1852 ve 1863'te çıkmıştır.⁹³ İslam kaynaklarını merkeze alarak İşbîliye'deki Abbâdîlerin tarihi hakkında yazılmıştır.⁹⁴

5) Commentaire Historique Sur Le Poeme d'Ibn-Abdoun Par Ibn-Badrour: Dozy; Endülüslü devlet adamı ve şair İbn Abdûn'un (ö.529/1134) *el-Kasîdetü'l-'Abdûniyye* adındaki şöhret kazanmasına neden olan eserine, İbn Bedrûn'un (ö.607-

⁹⁰ Brugman, "Dozy, A Scholarly Life According To Plan", 64.

⁹¹ Bedevi, *Mevsuat'ul Müsteşrikîn*, 259; El- Akiki, *El-Müsteşrikun*, 658; Rawlinson, "Proceedings of the Sixty-First Anniversary Meeting of the Society", 20.

⁹² Rawlinson, "Proceedings of the Sixty-First Anniversary Meeting of the Society", 20; Bedevi, *Mevsuat'ul Müsteşrikîn*, 259; El- Akiki, *El-Müsteşrikun*, 658.

⁹³ Jamsari vd., "Reinhart Dozy (1820-1883)", 65.

⁹⁴ Özdemir, "Dozy, Reinhart Pieter Anne", 9/513.

608/1211) yaptığı şerhi (*Şerhu İbn Bedrûn 'alâ kasîdeti İbn 'Abdûn*) giriş, dipnotlar, sözlük ve indeks bölümü ekleyerek yayınlamıştır. Çalışma 1846-1848 yılları arasında Lieden'de çıkmıştır.⁹⁵

6) Notices sur Quelques Manuscrits Arabes: Endülüs'ün çok yönlü alimlerinden İbnü'l-Ebbâr'ın, (ö.658/1260) yedinci yüzyıldan on üçüncü yüzyıla kadarki süreçte yaşayan çeşitli görevlerdeki önemli 217 şahsiyetin hayatını ele aldığı *Kitâbü'l-Hulleti's-siyerâ* isimli eserinin bazı bölümlerinin neşridir. İlk defa Dozy'nin dikkat çektiği bu eser 1847 yılı ile 1851 yılları arasında Leiden'de neşredilmiştir.⁹⁶

7) The History of the Almohades: Endülüs tarihçilerinden Abdülvâhid el-Merrâküşî'nin (ö. VII. Yy./XII. yy.) Muvahhidlerin tarihini ele aldığı *el-Mu'cib fî telhîsi ahbâri'l-Mağrib* isimli eserinin 1847 yılında Leiden'de yayınlanan İngilizce tercümesidir. Eser 1881'de tekrar yayınlanmıştır.⁹⁷

8) Lettres Sur Quelques Mots Arabes: Ramon Muntaner'in (ö.1336) *Katalonya Kroniği*'nin 264. bölümünde yer alan bazı Arapça makaleler hakkında Dozy'nin yazmış olduğu makaledir. *Journal Asiatic*'te 1847'de yayınlanmıştır.⁹⁸

9) M. Defrémery sur les Emirs al Omara: *Journal Asiatic*'te 1848'de yayınlanan bu makalesinde Dozy, Defrémery'nin (ö.1883) Emîrû'l Ümerâlık ile ilgili çalışmasının analizini yapmıştır.⁹⁹

⁹⁵ Bedevi, *Mevsuat'ul Müsteşrikîn*, 261; Jamsari vd., "Reinhart Dozy (1820-1883)", 64-65; Zirikli, *el-A'lâm*, 3/39; El- Akiki, *El-Müsteşrikun*, 659; Serkis, *Mu'cem*, 1/894; Özdemir, "Dozy, Reinhart Pieter Anne", 9/514 İbn Abdûn ve eseri hakkında daha fazla bilgi için bkz. İnci Koçak, "İbn Abdûn El-Fihri", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 19/267-268.

⁹⁶ Mehmet Özdemir, "İbnü'l-Ebbâr", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 21/20; Bedevi, *Mevsuat'ul Müsteşrikîn*, 261; Jamsari vd., "Reinhart Dozy (1820-1883)", 65; Zirikli, *el-A'lâm*, 3/39; El- Akiki, *El-Müsteşrikun*, 659; Serkis, *Mu'cem*, 1/894.

⁹⁷ Abdülkerim Özeydin, "Abdülvâhid el-Merrâküşî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1988), 1/278; Azraai Jamsari vd., "Reinhart Dozy (1820-1883)", 65. Bu makalede Londra'da basıldığı zikredilmiştir.

⁹⁸ Bedevi, *Mevsuat'ul Müsteşrikîn*, 261. Bedevi, 624. bölümü zikretse de rakamların yerinin karışma ihtimali oldukça yüksektir. Zikredilen makalenin dijital erişimi için bkz. "Lettre De M. Reinhart Dozy A M. d'Avezac Sur Quelques Mots Arabes: Qui Se Trouvent Dans Le CCLXIV Chapitre De La Chronique Catalane D'en Ramon Muntaner", *Fullets de la Biblioteca de l'Ateneu Barcelonès* (Erişim 20 Ekim 2021).

⁹⁹ Bedevi, *Mevsuat'ul Müsteşrikîn*, 261; El- Akiki, *El-Müsteşrikun*, 659.

10) Histoire de l’Afrique et de l’Espagne: Mağripli tarihçilerden İbn İzârî’nin (ö.712/1312’den sonra) üç ciltlik *el-Beyânü’l-muğrib fî (ihtisâri) ahbâri mülûki’l-Endelüs ve’l-Mağrib* adıyla günümüze ulaşan yegâne eserinin birinci cildinin tamamı ve ikinci cildinin bir kısmı ilk kez sırasıyla 1848, 1851 yıllarında Dozy tarafından Leiden’de neşredilmiştir. Eserin birinci cildinde kapsamlı bir Kuzey Afrika tarihi; ikinci cildinde İber Yarımadası’nın fethinden mülûkü’t-tavâif dönemi sonuna kadar olan süreç; üçüncü cildinde ise Murâbıtlar, Muvahhidler, Hûdîler, Merînîler, Nasrîler gibi emirliklerin tarihi ele alınmıştır.¹⁰⁰

11) Recherches sur l’Histoire Politique et littleraire de l-Espagne Pendant le Moyen Age: Dozy’nin şöhretini borçlu olduğu başlıca eserlerindedir. Başta Conde olmak üzere bazı oryantalistlere yönelik eleştirilerinin yanı sıra, çeşitli konuları ele aldığı bu eserin büyük bir kısmı Sid hakkındadır. İki cilt ile tamamlanan eserin ilk cildi 1849, ikincisi 1860’ da yayınlanmıştır. Eserin 1881’de üçüncü cildinin yayınlandığını aktaran bir çalışma olsa da¹⁰¹ Stokes, 1881’de *Recherches*’in üçüncü baskısının çıktığını kaydetmektedir.¹⁰² Ulaşabildiğimiz kaynaklarda üçüncü ciltten söz edilmemesi, Stokes’in haklı olma ihtimalini arttırmaktadır. Baskıların tamamı Leiden Brill’den çıkmıştır.¹⁰³

12) Analectes sur l’Histoire et la Litterature des Arabes d’Espagne: Hollanda’dan Dozy, Fransa’dan G. Dugat (ö.1894), Leipzig’ten L. Krehl (ö.1901) ve İngiltere’den W. Wright’in (ö.1889) ortak çalışmaları neticesinde Fransızca bir mukaddimeyle neşrettikleri, el-Makkarî’nin meşhur eseri *Nefhu’t-tîb*’ın birinci kısmıdır.

¹⁰⁰ Mehmet Özdemir, “İbn İzârî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 20/98-99; Serkis, *Mu’cem*, 1/894.

¹⁰¹ Jamsari vd., “Reinhart Dozy (1820-1883)”, 65.

¹⁰² Stokes, “Biographical Introduction”, XXXII.

¹⁰³ Bedevi, *Mevsuat’ul Müsteşrikîn*, 261; Brugman, “Dozy, A Scholarly Life According To Plan”, 66-67.

1861’de Leiden’de yayınlanmıştır.¹⁰⁴ Bu çalışma, Arapça eserler üzerine yapılan çalışmalar içerisinde uluslararası ekip çalışmasının ilk örneklerinden biridir.¹⁰⁵

13) Catalogus Codicum Orientalium: Leiden Üniversitesi’nin Doğu Yazmaları Bölümü’nde görevliken hazırlamış olduğu katalogdur. 1851’de Leiden’de iki cilt olarak yayınlanan bu eser¹⁰⁶, Dozy’nin el yazmalarına olan merakı ve düşkünlüğünün meyvesidir. Oldukça sistematik ve planlı bir listeleme örneğidir.

14) De l’influence Favorable Que Les Révolutions En France, À Partir de 1789, Ont Exercée Sur l’étude de l’histoire du Moyen Âge: Dozy’nin 1850 yılının akademik açılış töreninde yapmış olduğu konuşmanın daha sonra Üniversite Yıllıklarında metinleştirilmiş versiyonudur.¹⁰⁷ 1789 Fransız Devrimi’nin Orta Çağ tarihinin incelenmesi üzerinde olumlu etkilerinin olduğunu savunduğu bu sunum, onun dil ya da Endülüs dışındaki konularda da yetkin ve söz sahibi olduğunu göstermesi bakımından önemlidir.

15) De Philosophia peripatetica apud Syros, commentatio historica; et sur l’Averroès et l’Averroïsme: 1853 temmuzunda *Journal Asiatic*’de yayınlanmış olan makalesidir. İbn Rüşd ve İbn Rüşdçülük (Averroïsme) hakkında Renan’ın tezlerine reddiye niteliğindedir.¹⁰⁸

16) Chansons de Geste: Fransız Edebiyatı’nın önemli destan ve şiir anlatımları olan *chansons de geste*’nin on birinci ve on ikinci yüzyıllarını incelediği *De Gids*’de 1854’te yayınlan uzun bir makaledir.¹⁰⁹

¹⁰⁴ Mehmet Özdemir, “Ahmed b. Muhammed Makkarî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 27/445-446; Jamsari vd., “Reinhart Dozy (1820-1883)”, 65.

¹⁰⁵ Johan Weststeijn, “Dutch Scholars On Muslim Spain”, *Al-Masāq* 16/2 (2004), 206.

¹⁰⁶ Bedevi, *Mevsuat’ul Müsteşrikîn*, 261; Brugman, “Dozy, A Scholarly Life According To Plan”, 67; Rawlinson, “Proceedings of the Sixty-First Anniversary Meeting of the Society”, 21.

¹⁰⁷ Brugman, “Dozy, A Scholarly Life According To Plan”, 68; Bedevi, *Mevsuat’ul Müsteşrikîn*, 261-262.

¹⁰⁸ El- Akiki, *El-Müsteşrikun*, 659.

¹⁰⁹ Brugman, “Dozy, A Scholarly Life According To Plan”, 69.

17) Comment la Russie Devint Puissante: 17. yy Rusya tarihi hakkında kaleme almış olduğu makalesidir. Rusya'nın neden güçlendiğine dair fikirlerini içermektedir. *De Gids* dergisinde 1856'da yayınlanmıştır.¹¹⁰

18) L'Espagne Sous Charles III: III. Charles Dönemi İspanya'sı üzerine aynı dergide 1858 yılında yayınlanan makalelerdir.¹¹¹ Son üç çalışması, aslında özel ilgi alanları bakımından Dozy'yi akla getirmese de Genel Tarih kürsüsünde çalıştığı ve ders verdiği yıllarda yaptığı çalışmalardır.

19) Sur l'édition d'Ibn-Batouta: Defrémery ve Sanguinetti'nin (ö.1883) 1853-1858 yılları arasında İbn Battûta'nın (ö.770/1368-69) *Seyahatname*'si üzerine yaptıkları neşirlerine dayanarak Dozy'nin yaptığı tercüme ve neşirdir. 1860 yılında *Annales de Gottingue*'de yayınlanmıştır.¹¹²

20) Histoire des Musulmans d'Espagne jusqu'à la conquête de l'Andalousie par les Almoravides, de 711 à 1110: Dozy'nin başyapıtı ve en önemli eseridir. Uzun yıllar boyunca hazırlık yapmıştır. Nihayetinde 1861'de dört cilt olarak Leiden Brill'de Fransızca basılmıştır.¹¹³ Dozy'ye dünya çapında tanınırlık kazandıran bu eserin Arapça, İngilizce, Almanca, Urduca ve İspanyolca çevirileri yapılmıştır. İlki bizzat Dozy'nin gözetiminde, Wolf Wilhelm Friedrich von Baudissin (ö.1926) yönetiminde Leipzig Grunow'da 1874 yılında yayınlanmıştır. *Geschichte der Mauren in Spanien bis zur Eroberung Andalusiens durch die Almoraviden (711-1110)* başlığını taşımaktadır.¹¹⁴ İkinci tercüme ise İspanyolca'ya olmuştur. Seville Üniversitesi'nden F. De Castro

¹¹⁰ Brugman, "Dozy, A Scholarly Life According To Plan", 69.

¹¹¹ Brugman, "Dozy, A Scholarly Life According To Plan", 69.

¹¹² El- Akiki, *El-Müsteşrikun*, 659; Bedevi, *Mevsuat 'ul Müsteşrikîn*, 263.

¹¹³ Stokes, "Biographical Introduction", XXIV; Brugman, "Dozy, A Scholarly Life According To Plan", 69; Jamsari vd., "Reinhart Dozy (1820-1883)", 65; Bedevi, *Mevsuat 'ul Müsteşrikîn*, 262; Ziriklî, *el-A 'lâm*, 3/39; El- Akiki, *El-Müsteşrikun*, 659-660 Müslüman İspanya'nın tarihini ele aldığı bu büyük eser, bizim tezimizin merkezinde olduğundan hakkında ayrıntılı bilgi ikinci bölümde verilecektir.

¹¹⁴ Rawlinson, "Proceedings of the Sixty-First Anniversary Meeting of the Society", 24; Jamsari vd., "Reinhart Dozy (1820-1883)", 66.

tarafından 1877 yılında *Historia de los Musulmanes Españoles hasta la conquista de Andalucía por los Almoravides (711-1110)* başlığıyla Madrid’de yayınlanmıştır.¹¹⁵

Çalışmamızda da kullandığımız çevirisi olan İngilizce’ye ise Francis Griffin Stokes (ö.1949) tercüme etmiştir. 1913 yılında tamamlanan bu çeviri, Chatto&Windus yayınlarından *Spanish Islam: A History of the Moslems in Spain* başlığıyla Londra’da çıkmıştır.¹¹⁶

Delhi’den M. Inayatullah bin Mawlawi Zakauallah 1939’da *Ibrat Namah-yi Undlus Musannifah Ra’in Harnt Dozi* başlığı ile Urduca’ya tercüme etmiştir. 1994’te Hasan Habeşi *el-Muslimûn fî el-Endelus* ismiyle Arapça tercümesini Kahire’de yayınlamıştır.¹¹⁷ Dozy’nin bu eseri dünya genelinde Arjantin’den Pakistana’a birçok ülkede, en az yirmi kez basılmıştır.¹¹⁸ Türkçe ve Felemenkçe’ye herhangi bir tercümesi ise halen yapılmamıştır.

21) Descripción del reino de Granada bajo la dominación de los naseritas: sacada de los autores árabes y seguida del texto inédito de Mohammed ebn Aljatib: İspanyol müsteşrik F. J. Simonet’in (ö.1897) zikredilen eserinde yer alan, Lisânüddin İbnü’l Hatîb’in (ö.776/1374-75) yayınlanmamış bir metnini düzeltme odaklı bir makaledir. *Journal de la Société Orientale de l’Allemagne*’de 1862’de yayınlanmıştır. İlk başta tek bir el yazmasından yola çıktığı çalışmasındaki neredeyse tüm varsayımları, daha sonra Münih’ten M. J. Müller’in (ö.1874) *Beitrag*e’ında bulunan diğer iki el yazması tarafından teyit edilmiştir.¹¹⁹

22) Het Islamisme: Dozy’nin bir proje çerçevesinde İslam tarihini 571 yılından kitabı yayınladığı 1863 yılına kadar ele aldığı eseridir. Leiden’de basılmıştır.¹²⁰ 1879’da

¹¹⁵ Özdemir, “Dozy, Reinhart Pieter Anne”, 9/513; Jamsari vd., “Reinhart Dozy (1820-1883)”, 66.

¹¹⁶ Dozy, *Spanish Islam*.

¹¹⁷ Jamsari vd., “Reinhart Dozy (1820-1883)”, 66.

¹¹⁸ Weststeijn, “Dutch Scholars On Muslim Spain”, 206.

¹¹⁹ Bedevi, *Mevsuat’ul Müsteşrikîn*, 262.

¹²⁰ Brugman, “Dozy, A Scholarly Life According To Plan”, 77.

P.V. Chauvin, *Essai sur l'Histoire de l'Islamisme* adıyla Fransızca tercümesini yapmış Leiden'da yayınlamıştır.¹²¹ 1908 yılında Abdullah Cevdet tarafından Türkçe'ye tercüme edilen eser,¹²² Dozy'nin dilimize çevrilmiş tek eseridir. Dolayısıyla ülkemizde Dozy'nin tanınırlığı bu kitapla ve içeriğiyle doğru orantılıdır.

23) Les Israélites à la Mecque: Dozy, *Het Islamisme*'de İslam öncesi Arabistan ve Mekke ile ilgili karşılaştığı problemler olduğunu belirtmiştir. Okuyucusuna bunları gidereceğine dair söz vermiştir ve bu amaca binaen 1864'te *Les Israélites à la Mecque* 'yi yayınlamıştır. Çokça eleştiri alan eserlerindedir. Bu kitapta dile getirdiği iddialarından biri Hac ibadetinin Yahudilerin Fısıh Bayramı'na dayandığıdır.¹²³ Bu eser Hollanda'da bazı çevrelerce büyük bir övgüyle karşılanmasına rağmen birçok kesim tarafından da sert tepkilere maruz kalmıştır.¹²⁴ De Goeje'ye göre Dozy'nin beklentisinin çok olduğu fakat beklediğini bulamayıp hayal kırıklığına uğradığı bir çalışmadır.¹²⁵

24) Description de l'Afrique et de l'Espagne: Meşhur coğrafyacı ve haritacı İdrîsî'nin (ö.560/1165) *Nüzhetü'l-Müştâk* adlı coğrafya eserinin Paris ve Oxford'daki el yazmalarına dayanılarak yapılan neşridir. De Goeje'yle birlikte 1866 yılında Leiden'de yayınlamıştır.¹²⁶

25) Oostérlingen: Arapça, İbranice, Keldanice, Farsça ve Türkçe'den türetilen Felemenkçe kelimelerin açıklayıcı listesinin yer aldığı çalışmadır. 1867'de yayınlanmıştır.¹²⁷

¹²¹ Bilgin, *Dozy'ye Yazılan Türkçe Reddiyeler*, 30.

¹²² Özdemir, "Dozy, Reinhart Pieter Anne", 9/514; Bilgin, *Dozy'ye Yazılan Türkçe Reddiyeler*.

¹²³ Brugman, "Dozy, A Scholarly Life According To Plan", 79.

¹²⁴ Bedevi, *Mevsuat'ul Müsteşrikîn*, 263.

¹²⁵ De Goeje, *Biographie De Reinhart Dozy*, 30.

¹²⁶ Ramazan Şeşen, "İdrîsî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 21/493-494; Jamsari vd., "Reinhart Dozy (1820-1883)", 65; Rawlinson, "Proceedings of the Sixty-First Anniversary Meeting of the Society", 25; Stokes, "Biographical Introduction", XXIX.

¹²⁷ Bedevi, *Mevsuat'ul Müsteşrikîn*, 263; Rawlinson, "Proceedings of the Sixty-First Anniversary Meeting of the Society", 25.

26) Calendrier de Cordoue de l'année 961 (Les Cordouans): Dozy, Endülüslü tarihçi Arîb b. Sa'd'ın (ö.369/979-80) eseri olan *Takvîmü'l-Kurtuba*'yı yazıldığı yıla uygun olarak bu başlıkla Fransızca'ya tercüme etmiş ve Leiden'de 1873'te neşretmiştir.¹²⁸

27) Glossaire des Mots Espagnols et Portugais Dérivés de l'Arabe: Öğrencisi M. Engelmann'ın kitabının yeni ve genişletilmiş baskısıdır. Sözlük çalışması olan bu eser, İspanyolca ve Portekizce'deki Arapça kökenli kelimeleri irdelemektedir. 1869'da Leiden'de yayınlanmıştır.¹²⁹

28) Compte-rendu de la Traduction des Prolégomènes d'Ibn khaldoun par M. de Slane: İslam Dünyası'nın yetiştirdiği en büyük isimlerden İbn Haldûn'un (ö.1406) *Mukaddimesi*'nin M. de Slane (ö.1878) tarafından yapılan tercümesinin incelendiği makaledir. *Journal Asiatic*'te 1869'da yayınlanmıştır.¹³⁰

29) Supplément aux dictionnaires arabes: Dozy'nin yaklaşık on beş yıllık bir çalışmasının akabinde Leiden'de 1881 yılında iki cilt halinde yayınlamış olduğu Arapça-Fransızca sözlüğüdür. Günümüzde de çokça başvurulun bir kaynak olma mahiyetini korumaktadır.¹³¹

¹²⁸ Mehmet Aykaç, "Arîb b. Sa'd", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 3/359-360; Jamsari vd., "Reinhart Dozy (1820-1883)", 65; Zirikli, *el-A'lâm*, 3/39.

¹²⁹ El-Akiki, *El-Müsteşrikun*, 660; Bedevi, *Mevsuat'ul Müsteşrikîn*, 263; Zirikli, *el-A'lâm*, 3/39; Brugman, "Dozy, A Scholarly Life According To Plan", 79-80.

¹³⁰ Bedevi, *Mevsuat'ul Müsteşrikîn*, 263; Stokes, "Biographical Introduction", XXIX-XXX.

¹³¹ Bedevi, *Mevsuat'ul Müsteşrikîn*, 263; Brugman, "Dozy, A Scholarly Life According To Plan", 80-81; Stokes, "Biographical Introduction", XXXII.

İKİNCİ BÖLÜM

ANA HATLARIYLA SPANISH ISLAM

1. Birinci Cilt

Yukarıda genel özelliklerinden bahsettiğimiz eserin ilk cildi *İç Savaş* (The Civil War) başlığını taşımakta olup on altı bölümden oluşmakta ve iki yüz on bir sayfaya tekabül etmektedir.

1.1. Birinci Bölüm- Bedevîler (The Bedawin)

Dozy, eserine Arap toplumunun ve Bedevîlerin özellikleri ve kısa tarihçesi ile başlamaktadır. Arap toplum yapısından, geleneklerinden, yönetim biçimleri, yaşam şekilleri ve geçimlerini nasıl sağladıklarından bahseden şarkiyatçı, onların özgürlüğe düşkün olmalarına ve asabiyet olgusuna defalarca vurgu yapmaktadır. Şeyh (kabile lideri, yaşlısı) ve şaire verilen müstesna değerini çizmektedir.

1.2. İkinci Bölüm- Peygamber (The Prophet)

Dozy'nin Hz. Peygamber ve dönemin inançları, putperestlik hakkında kaleme aldığı bölümdür. *Het Islamisme* eserinde daha sonra ortaya atacağı iddialarının bir kısmını ilk defa burada dile getirmektedir. Hz. Peygamber hakkında "Hastalık saatlerinde bir kadın gibi ağlayan ve hıçkıran, epilepsi nöbetlerine maruz kalan, savaşçı cesaretinden yoksun olan karakteri; düşler hakkında hiçbir şey bilmeyen, gözyaşlarını bir erkekte utanç verici bir zayıflık olarak gören güçlü, savaşçı adamlar olan Arapların karakteriyle tuhaf bir tezat oluşturuyordu"¹³² şeklindeki ifadeleri, onun klasik oryantalist bakış açısını paylaştığını göstermektedir. Bu ithamların yanında Hz. Peygamber'i, davasına sıkı sıkı sarılmış, inançlı ve sebatkâr biri olarak nitelendirir. "Hemşerilerinin zihinsel

¹³² Dozy, *Spanish Islam*, 12.

uyuşukluğunu yenmesi, kalplerindeki dini duyguları uyandırması, dinin önemsiz, görmezden gelinebilecek bir şey olmadığına onları ikna etmesi gerekiyordu”¹³³ diyerek onun görevinin zorluğuna vurgu yapan Dozy, halkı tarafından uğradığı hakaret ve muameleye de dikkat çekmektedir. Hz. Peygamber’in Medine’ye hicreti, Ebû Bekir dönemi Ridde olayları gibi tarihsel vakaları aktarırken sürekli kılıç zoruyla İslam’ın yayıldığına, neredeyse hiçbir kabilenin kendi isteğiyle ve kalpten iman etmediğine dair iddialarını da ortaya koymaktadır.¹³⁴

1.3.Üçüncü Bölüm-Emevîlerin Yükselişi (Rise of the Omayyads)

Bölüm, Halife Ömer’in suikasta uğraması ve Osman’ın başa gelmesi ile başlamaktadır. Osman’ın halifelik dönemi, ona yönelik ithamlar, öldürülmesi gibi süreçler ele alınmıştır. Muâviye’nin ve onun ailesinin Müslümanlığının tartışmalı olduğuna vurgu yapan Dozy, Ali’nin, Osman’a karşı halkı isyana teşvik ettiğini ileri sürmektedir. Ayrıca Osman’ın sarayında beş yüz muhafız tarafından korunurken öldürüldüğü şeklindeki ifadeleri de İslam Tarihi’nin genel geçer kabulüne ters düşen bir bilgi (ya da yanlış bilgi) içermektedir.¹³⁵ Cemel Olayı, Sıffin Savaşı, Hakem Olayı, Haricîlerin ortaya çıkışı, Hasan’ın başına gelenler,¹³⁶ gibi meseleler genel hatlarıyla anlatılmaktadır. Dikkat çeken noktalardan biri Eş’as b. Kays hakkındaki satırlardır. Eş’as, Dozy tarafından “yaşayan en büyük hain”¹³⁷ diye nitelenmektedir. Sıffin’de ve akabinde hakem seçiminde Ali’ye ihanet ettiği, Muaviye ile Amr b. Âs’ın komutları çerçevesinde hareket ettiği ileri sürülmektedir.¹³⁸

¹³³ Dozy, *Spanish Islam*, 15.

¹³⁴ Dozy, *Spanish Islam*, 16-26; Dozy’nin Hz. Peygamber ile ilgili iddiaları ve ona yazılan reddiyeler için bkz. Dozy, *Tarih-i İslamiyyet*; İsmail Hakkı Manastırlı, *Külliyyat-ı İsmail Hakkı: Hak ve Hakikat* (İstanbul: Sırat-ı Müstakim Matbaası, 1911); İsmail Fenni Ertuğrul, *Kitâb-ı İzâle-i Şukûk: Dozy’nin Tarih-i İslâmiyyet’i Üzerine Reddiyedir* (Konya: Çizgi Yayınları, 2017); Nevşehirli Hayreddin, “Doktor Dozy’yi Red”, *Beyanü’l-Hak* 7 (1912), 2873-2888.

¹³⁵ Dozy, *Spanish Islam*, 31.

¹³⁶ Dozy, *Spanish Islam*, 33-42.

¹³⁷ Dozy, *Spanish Islam*, 37.

¹³⁸ Dozy, *Spanish Islam*, 39-40.

1.4.Dördüncü-Dokuzuncu Bölümler

Bu bölümlerin başlıkları sırasıyla şu şekildedir:

Yezid (Yazid I); *Medine'nin Yağmalanması* (The Sack of Medina); *Yemenliler ve Ma'addîler* (Yemenites and Ma'addites); *Haricîler ve Şîiler* (Kharejites and Shi'ites); *Kelbîler ve Kaysîler* (Kelbites and Kaisites). Son başlık iki bölüm halindedir. (Kelbites and Kaisites- Continued)

Bu bölümler, isimlerinden de anlaşılacağı üzere bir Emevîler tarihi olma mahiyetindedir. Yezid'in yönetimi altında yaşananlar, Harre olayı, Haricî ve Şîi temelli isyanlar, Kelbîler ve Kaysîler arasındaki bitmez tükenmez kavgalar, mücadeleler ve komplolar, ayrıntılı şekilde ele alınmıştır. Fakat altıncı bölüm olan Yemenliler ve Ma'addîler ile ilgili bir hususa değinmek gerekmektedir. Zira Yemenlilerin karşısına Kaysilerin bir kolu olan Ma'addîlerin koyulması mütekabiliyet açısından ilginç gözükmemektedir. Bu kadim kavganın izlerinin Ma'addîler üzerinden yorumlanması ve takip edilmesine başka bir modern eserde rastlamadık. Fakat yine de akla şöyle bir soru gelebilir: Acaba Dozy, Mu'dar ile Ma'addîleri karıştırmış olabilir mi yahut ikisini birbirinin yerine kullanmış olması mümkün müdür? Bizim buna vereceğimiz cevap evet, mümkündür şeklinde olacaktır. Lâkin bu kullanım oldukça tutarlıdır. Zira sonraki bölümlerde de Ma'addîler karşımıza çıkmaktadır.

1.5.Onuncu Bölüm – Berberiler (The Berbers)

Zımmî hukuku, cizye ve Kelbî-Kaysî mücadelesi, Ömer b. Abdülaziz'in mevali politikası gibi hususlarla başlayan bölüm, daha sonra Kuzey Afrika'nın fethi ile devam etmektedir. Berberî toplulukların özelliklerinden, toplum yapılarından bahsedilmekte, 734 yılında Ifrikiyye Valiliği'ne atanan Ubeydullah (her ne kadar tam künye verilmemiş olsa da zikredilen kişi Ubeydullâh b. el-Habhâb olmalıdır) ve onun uygulamaları, nihayetinde Berberîlerin sırasıyla Kuzey Afrika ve Endülüs'te ayaklanmaları ele

alınmaktadır. Haricîlerin bazı fikirleri ve inançlarından da söz edilen bölümde, Berberî isyanının baş aktörü Meysere el-Medgarî'nin isyan süreci aktarılmaktadır. Ayrıca bu süreçte Emevî ordusu ve Berberîler arasında vuku bulan Gazvetü'l-Eşrâf ve Bakdura Savaşları detaylı şekilde anlatılmaktadır. Bölüm, Bakdura Savaşı'ndan sonra Külsûm b. İyâz ve Belc b. Bişr üzerinden devam etmekte, Belc'in ve birliklerinin Septe'ye (Ceuta) sıkışması olayı ile sonlanmaktadır.¹³⁹

1.6.On Birinci-On İkinci Bölüm

Bu bölümler; *İspanya'da Suriyeliler ve Medineliler* (Syrians and Medinese in Spain); *Sumeyl b. Hâtim* (Sumayl Ibn Hâtim) başlıklarını taşımaktadır. Belc b. Bişr'in, Endülüs Valisi Abdülmelik b. Katan'dan yardım istemesi ile başlamaktadır. On birinci bölümün başında Dozy, Abdülmelik b. el-Katan ve Belc'in aile kökenlerine vurgu yaparak bu ikisinin ailelerinden miras aldığı düşmanlığa değinmektedir. Medine'nin yağmalanmasının anlatıldığı bölüme de atıfla Harre Olayı'na tekrar kısa bir dönüş yaparak, Medineli el-Katan ile Suriyeli Belc'in başrol oynadıkları olayları bu pencereden anlatmaktadır. Nitekim el-Katan Harre Olayı'nın bizatihi şahidi olduğundan olayı unutmaması mümkün değildir ve kendisinden yardım isteyen Suriyeli (yani Harre'nin failleri) Belc'in ya kendisini kuşatan Berberîler tarafından katledilmesine ya da sefalet içerisinde ölmesine izin vermeye meyyaldir.¹⁴⁰ Zira kuşatmadan ötürü çok zor duruma düşen ve açlıktan atları, köpekleri yemek zorunda kalan Belc ve on-on iki bin kişilik ordusu, el-Katan'ın gözünde Medine'yi yağmalayanların temsilcisidir. Valinin kini öyle büyüktür ki gizlice Suriyelilere yardım etmek isteyen ve iki gemi mısır göndermeyi başaran bir Lahmî, el-Katan'ın gazabına uğramış ve ölümle cezalandırılmıştır.¹⁴¹ Dozy'nin meseleyi anlatımını özel kılan husus, bu olayda dikkat çektiği noktadır. Zira

¹³⁹ Dozy, *Spanish Islam*, 123-136.

¹⁴⁰ Dozy, *Spanish Islam*, 137-138.

¹⁴¹ Dozy, *Spanish Islam*, 139.

birçok anlatımda el-Katan'ın Belc'e yardım etmemesinin ana sebebi, onun Endülüs'e hâkim olacağı korkusunu taşımasıdır. Fakat Dozy, bunu tamamıyla göz ardı etmemekle birlikte yeni bir perspektif sunmakta ve Harre Olayı ile temelleri atılan kadim düşmanlığa dikkat çekmektedir.

Kuzey Afrika'daki soydaşlarının kazandığı başarılarla cesaret bulan Endülüs'teki Berberîler, Arap üstünlüğü temelli politikalara ve ikinci sınıf vatandaş muamelesine karşı isyan başlatmışlardır. Bu isyanları bastırmakta yetersiz kalan el-Katan, Septe'de sıkışmış durumdaki Belc ile bir anlaşma yaparak onları bu isyanı bastırmak üzere Endülüs'e kabul etmiştir. Antlaşma şartları, verilen rehinelere, yapılan savaşlar, Berberîlerin üç ayrı ordusunun peş peşe yenilmeleri, el-Katan'ın antlaşmaya uymaması ve Suriyelilerin Endülüs'ün zenginliklerini görüp buradan ayrılmamak için ayak diremeleri incelenmiştir. En nihayetinde antlaşma neticesinde alınan Suriyeli rehinelere birisinin ölümü üzerine Suriyelilerin valiyi öldürüp yerine Belc'i geçirmeleri, el-Katan'ın oğullarının müttefikler olarak intikam arayışına girmeleri, Belc'in öldürülmesi, onun yerine geçen Salebe'nin tekrar Medinelilere üstünlük kurması ve onları aşağılayarak köle pazarlarında satması, Halife tarafından Ebu'l Hattar'ın vali olarak atanışı, çeşitli kabileleri yarımadanın farklı bölgelerine yerleştirerek geçici de olsa bir çözüm oluşturması işlenmektedir.¹⁴² Bölümün sonunda ise Medinelilerin Endülüs siyasetindeki etkisinin sona erdiğine, Ensar'dan Sa'd b. Ubâde'nin torunlarından olan İbn Ahmer'e kadar da bir varlık gösteremediklerine vurgu yapılmaktadır. Dozy'ye göre Benî Ahmer de Arap özelliklerini kaybetmiş, Berberîleşmiş bir hanedandır.¹⁴³

On ikinci bölüm ise Valiler Dönemi'nin önemli simalarından Sumeyl b. Hâtim'e ayrılmıştır.¹⁴⁴ Yaşanan savaşlar ve vuku bulan olaylar arasında ismine rastladığımız, Kays

¹⁴² Dozy, *Spanish Islam*, 140-146.

¹⁴³ Dozy, *Spanish Islam*, 147.

¹⁴⁴ Dozy, *Spanish Islam*, 149-160.

kabilelerinden birinin lideri olan Sumeyl'e ayrıntılı olarak yer vermesi, Dozy'nin eserinin orijinal noktalarından birini oluşturmaktadır. Bu noktada, Sumeyl hakkında özellikle Türkçe literatürün oldukça yetersiz ve noksan olduğunu belirtmek yerinde olacaktır.

1.7.On Üçüncü-On Altıncı Bölümler

Bu bölümlerin başlıkları sırasıyla şu şekildedir:

Abdurrahman'ın Gezileri (kaçak seyahatleri) (Abd-er-Rahman's Wanderings); *Abdurrahman İspanya'da* (Abd-er-Rahman in Spain); *I. Abdurrahman* (Abd-er-Rahman I); On Altıncı bölüm, on beşinci bölümün devamıdır ve aynı başlığı (I. Abdurrahman - Abd-er-Rahman I Continued) taşımaktadır.

Bu bölümlerde, Endülüs Emevî Devleti'nin kurucusu olan I. Abdurrahman (756-788), oldukça detaylı bir biçimde ve son derece iyi tasnif edilerek anlatılmıştır. Dört bölüm halinde işlenen Abdurrahman'ın hikayesi, bütüncül ve kronolojik şekilde okuyucuya sunulmuştur. Bu dört bölümün ilkinde Abbâsîlerin Emevî katliamından kaçan Abdurrahman'ın, kardeşi ile yaşadıkları; onu kaybetmesi, Afrika'ya sığınması ve kendisini güvende hissetmeyerek oradan kaçışı ele alınmıştır. Ayrıca Abdurrahman'ın henüz çocukluğunda yaşadığı ve bazı kimselerin onun yüzüne bakarak büyük işler başaracağını söyledikleri kehanetlere yer vererek literatürdeki bu tarz anlatımlardan okuyucusunu haberdar etmeye çalışmaktadır.¹⁴⁵ İki kölesi Sâlim ve Bedr ile yolculuk etmesi, Sâlim'in onu terk etmesi, Bedr'i Endülüs'e nabız yoklamaya göndermesi, oradaki güçlü kabile liderlerinden Ubeydullah'ın¹⁴⁶ Sumeyl'e konuyu danışması hadiseleri, bölümde anlatılan diğer hususlardır. Bilhassa Sumeyl'in önce Abdurrahman'ı destekleyeceğini bildirip daha sonra vazgeçmesi dikkat çekicidir. Zira ülkeye hâkimiyeti oldukça sınırlı olan Vali Yusuf el-Fihri'nin bu zayıflığından faydalanıp kazandığı nüfuzunu

¹⁴⁵ Dozy, *Spanish Islam*, 164-165.

¹⁴⁶ Mezkûr Ubeydullah, Ubeydullah b. Osman olmalıdır.

kaybetmekten korkmuştur.¹⁴⁷ Bunun gibi çıkarımlar yapması ve insan psikolojisini yorumlayarak anlatımlarını güçlendirmesi, Dozy'nin eseri boyunca karşımıza çıkan yöntemlerinden birisidir.

On dördüncü bölümde Abdurrahman'ın Endülüs'e geçişi merkeze alınmıştır. Bu tarihlerde Vali Yusuf ve Sumeyl'in bir isyanı bastırmak üzere seferde olmaları, seferde yaşananlar, Vali ile Sumeyl'in ilişkisi, diyaloglar, Abdurrahman'ın geçişini öğrenmeleri ve tepkileri, ona karşı harekete geçmeleri de mercek altına alınmaktadır. Kanaatimizce Dozy'nin eserini ve üslubunu özel kılan hususlardan birisi de burada karşımıza çıkmaktadır. Alışıl gelmiş tek pencerele bir anlatımdansa iki yönlü bir anlatımı benimseyen Dozy, sadece Abdurrahman'ın faaliyetlerini değil, onun düşmanlarının da eylemlerini önemsemektedir. Abdurrahman'ın yarımada geçişinin öncesinden itibaren bize Sumeyl ve Vali Yusuf arasındaki ilişkiyi oldukça kısa bir şekilde ama tümüyle anlaşılır biçimde aktarmayı başarmıştır.

Birinci cildin son iki bölümü iki tarafın müttefiklerinin toplanması ve savaş hazırlıkları ile başlamaktadır. Sayfalar boyunca savaş ve savaş stratejileri aktarıldıktan sonra Abdurrahman'ın savaş hilesi ile zafer kazanması, yine geçmişe yani kabileler arası rekabete temas edilerek anlatılmaktadır. Yemenlilerin desteklediği Abdurrahman'ın karşısında Kayslıların desteklediği mevcut Vali Yusuf el-Fihri'nin olmasına dikkat çekilerek, 684 yılında meydana gelen Merc-i Rahit Savaşı'na ve Yemenlilerin zaferine gönderme yapılmaktadır. Nitekim savaşın neticesi de Merc-i Rahit gibi olmuştur.¹⁴⁸ Savaş içinde yapılan manevralardan at ve kılıç değiştirmelere, iki taraf arasındaki görüşmelerden konuşulan noktalara ve hilelere kadar oldukça tasvirî bir anlatım, Dozy'nin üslup ve yönteminin kendini belli eden noktalarından birisi olarak dikkat çekmektedir.

¹⁴⁷ Dozy, *Spanish Islam*, 171-173.

¹⁴⁸ Dozy, *Spanish Islam*, 189.

İlerleyen sayfalarda Sumeyl ve Yusuf'un akıbetleri, Abdurrahman'ın bastırıldığı isyanlar ve yönetimdeki kabiliyetleri, Abbâsî Halifesi'nden gıyabında aldığı övgü (Kureyş Şahini) konu edinilmektedir. Fakat özellikle vurgu yapılması gereken noktalardan bir diğerini de isyanlar ve bu isyanların bastırılma süreçlerinin anlatımı oluşturmaktadır. Büyük-küçük yaşanmış birçok isyan tek tek ele alınmakta ve gelişim seyri, isyanın lideri, isyana karşı alınan önlemler, isyanın süresi ve sona erdirilmesi irdelenmektedir. Abbâsî destekli A'la b. Muğis, Hişam b. Uzra, Yemenli Matari, Berberî Şekya isyanları bunlardan bazılarıdır. İsyancı bastırma sürecinde Abdurrahman'ın izlediği stratejiler ve politik dehası, Dozy tarafından sürekli gündeme getirilmektedir. Mesela Abdurrahman, uzun süre devam eden Şekya isyanını, Berberîleri birbirine düşürerek sonlandırmıştır.¹⁴⁹

Abdurrahman döneminin önemli hadiselerinden olan Frank Kralı Şarlman'ın (768-814) (Charlemagne) Endülüs'e saldırısı da Dozy tarafından ele alınmıştır. Öncelikle Şarlman'ı böyle bir faaliyet için davet eden Süleyman b. Yakzân, Abdurrahman b. Habib ve eski Vali Yusuf'un oğlu Ebu'l Esved'den kısaca bahseden ve onların Abdurrahman ile olan husumetlerine değinen Dozy, daha sonra Şarlman'ın seferini ve sonrasında gelişen olayları anlatmaktadır. Tam da burada özellikle bir oryantalist kaleminden çıkan bu eserin Roncesvalles'te yaşananlar hakkındaki tavrından bahsetmek yerinde olacaktır. Dozy, klasik oryantalist ve Batılı yaklaşımın aksine buradaki baskını ve Şarlman'ın yakın akrabası olan Roland'ın tüm askerleri ile öldürülmesini Müslümanlara değil Basklılara atfetmektedir. Genel anlamda Avrupa, özelde ise Fransa'nın en eski ve önemli destanlarından biri olarak kabul edilen *Chanson de Roland (Roland Destanı)*'in dayandığı ve esinlendiği olay olan bu baskın, gerçekten de Basklılar tarafından verilmiştir. Fakat zamanla İslamofobi'nin temel metinlerinden biri haline gelen (ya da getirilen) bu

¹⁴⁹ Berberi liderlerden Hilal el-Medyuni'yi bölge valisi atayarak bu iki güçlü şefi birbirine düşürmüştür. Dozy'de Hilal'in ismi hiç geçmemektedir.

destanda -ki yüzlerce yıl sonra kaleme alınmıştır- Müslümanlar baskının faili olmakla suçlanmışlardır.¹⁵⁰ Dozy'nin bu olayı Müslümanlarla bağlantılı görmediği çıkarımını, Abdurrahman'ın kılını kıpırdatmadan bu olaydan kurtulduğu yorumundan ötürü yapmaktayız. Zira Şarlman'ın seferi, bizzat onu davet edenlerin iç hesaplaşmaları ve taraf değişiklikleri ile Şarlman'ın kontrolündeki Saksonların tekrar silahlanması üzerine kısa sürmüştür.¹⁵¹

Birinci cildin son sayfaları Abdurrahman'ın zalim, şüpheli ve gaddar olduğu yönündeki ithamlarla, kişiliğinin değerlendirilmesine ayrılmıştır. Kimseye güvenmemesi, akrabalarının kendisine karşı giriştikleri komplolar nedeniyle ruhsal bunalımlar yaşaması, din adamları ve hukuka sürekli müdahale etmesi, bazı diyaloglar yardımıyla ele alınmaktadır. Şüphesiz Dozy'nin ruhsal durum analizleri, etkileyici diyaloglar, duyguları konuşurması, düşünceleri seslendirmesi ve spesifik olay anlatımları, onun eserini ve tarih yazıcılığını güçlendiren bir niteliğe sahiptir.

2. İkinci Cilt

Spanish Islam'ın ikinci cildi *Hıristiyanlar ve Mürtedler* (Christians and Renegades) başlığını taşımaktadır. Bu cilt on sekiz bölümü ihtiva etmektedir. Yüz seksen beş sayfadır.

2.1. Birinci Bölüm-Vizigotlar Yönetiminde İspanya (Spain Under The Visigoths)

İkinci cildin ilk bölümünün açılışında Dozy, açgözlü Müslümanların dikkatini ve hırsını cezbeden İspanya'nın dirençli halkının asil hikayesini anlatmayı görev

¹⁵⁰ Roland Destanı ve destanlaşma süreci hakkında kıymetli bir çalışma için bkz. Fuat Boyacıoğlu, *Fransız Roland Destanı'nda Endülüs Müslümanları* (Konya: Hikmetevi Yayınları, 2015).

¹⁵¹ Dozy, *Spanish Islam*, 206-207.

edinmiştir.¹⁵² Bölümün ilk sayfaları boyunca Roma toplum yapısı, köle ve serf sınıfları, zenginlerin şölen, ziyafet ve eğlence adetlerini aktaran Dozy, Roma yönetiminin yozlaşmış durumunun altını çizmektedir. Halk ve yönetim arasındaki uçurum, Bagaud (Köylüler) isyanlarının patlak vermesine sebep olmuştur.¹⁵³ Bu isyanların akabinde yarımada Germanlerin saldırılarına açık hale gelmiş, kısa sürede onların kontrolüne geçmiştir. Bu sayfalarda, Dozy'nin tarihî anlatılarda edebiyatı ne kadar iyi kullandığına dair bir örnek zikretmek istiyoruz. Birlik ve beraberlikten uzak, bölünmüş ve sınıflar arasında ciddi ayrışmalarla parçalanmış vaziyette olan Roma İspanya'sı, ansızın ve beklenmedik bir şekilde German istilasına maruz kalmıştır. İşte bu hususu Dozy şu cümlelerle aktarmaktadır:

“Düşman şehrin kapılarından girerken, zenginler, oburluk ve sarhoşluk içinde dans edip şarkı söylediler; titreyen dudakları güzel cariyelerin çıplak omuzlarına öpücükler bırakırken halk, sanki kan görmeye alışmak ya da katliam kokularıyla sarhoş olmak istercesine, amfi tiyatrodaki birbirini katleden gladyatörleri alkışlıyordu.”¹⁵⁴

Yaşanan katliamlardan ve Barbarlar olarak nitelendirdiği Germanlerin tiranlığından bahsettikten sonra istilacı German kollarından olan Sueviler, Alanlar, Vizigotlar ve Vandalların yerleştiği bölgeleri sıralamaktadır. Takip eden sayfalarda Dozy'nin duygularının bir kez daha sahneye çıktığı görülmektedir. Zira rahip sınıfının ve halkın bazı kesimlerinin özgürlük ve fakirlik uğruna Barbarları, Roma'nın ağır vergilerine ve köleliğe tercih etmesini öfkeyle ve sitemle ele alan Dozy bu minvalde bazı isimler zikrederek bunlara karşı çıkmakta ve milli duyguları ve vatanseverlik haysiyetini yerle bir etmekle itham etmektedir.¹⁵⁵ Roma ve Vizigotların Kilise ve Hıristiyanlık ile

¹⁵² Dozy, *Spanish Islam*, 215.

¹⁵³ Dozy, Bagaud isyanlarının İspanya'da Germanlerin istilasından önce var olduğuna dair kesin kanıt olmadığını, ancak V. yüzyılda bu isyanlardan ilk defa bahseden İdatius'un, mezkûr isyanlardan yeni bir olaymış gibi söz etmediğini ifade etmektedir. Dozy, *Spanish Islam*, 218.

¹⁵⁴ Dozy, *Spanish Islam*, 219.

¹⁵⁵ Dozy, *Spanish Islam*, 221-222.

ilişkisinden kısaca söz ettikten sonra sözü Vizigotların Yahudilere uyguladığı takibat ve muameleye getiren Dozy, dönemin uygulamalarına örnekler vermektedir.¹⁵⁶ Yahudilerin aleyhinde yapılan faaliyetlerle bölümü sonlandıran Dozy'nin amacı, sonraki bölümde Müslümanların fethinde Yahudilerin oynayacağı role vurgu yapmaktır.

2.2.İkinci Bölüm-Fetih (The Conquest)

Bölüm, Kuzey Afrika Valisi Mûsâ b. Nusayr'ın Afrika'da yaptığı fetihler ile başlamaktadır. Daha sonra Septe Valisi Julian'ın kızının, Vizigot Kralı Roderik (Rodrigo şeklinde de kullanılmaktadır) tarafından tecavüze uğraması ve Julian'ın Müslümanlara iş birliği teklif etmesiyle ilk defa İber Yarımadası'nın Müslümanların dikkatini çektiğine yer vermektedir. Mûsâ'nın Halife Velid'den bu yabancı bölgeye sefer düzenlemek için izin talep etmesini ve Halifenin de öncesinde keşif seferi düzenlenmesi şartını eklemesini takiben Tarîf b. Mâlik komutasında keşif seferi gönderilmiştir. Dört yüz adamı ve yüz atı taşıyan dört gemi, 710 yılının temmuz ayında yarımadaya çıkmış, akabinde bol ganimet ve olumlu haberlerle Afrika'ya dönmüşlerdir. Mûsâ'nın azatlılarından Berberî Târık b. Ziyâd'ın yedi bin askerle öncü kuvvet olarak gönderilmesi için, 711 yılında Roderik'in kuzeyde Bask isyanıyla uğraşıyor olması fırsatı kollanmış, Müslüman orduları bu esnada Julian'ın gemileri ile İspanya'ya geçmişlerdir.¹⁵⁷ Dozy bunları kaydettikten sonra fetih sürecini anlatmaya bir ara verip Roderik'in tahtı gasp etmesi ve ülkede ona muhalif olan kesimlerden söz etmektedir. Ardından tekrar fethin işleyişine dönmekte, yapılan savaşlardan bahsetmekte, Yahudilerin Müslümanlarla işbirliği yaptığını özellikle vurgulamaktadır. Mûsâ'nın kendisine itaat etmeyip fetih hareketinde çok ilerleme kaydeden Târık'a öfkesi ve ona kamçısıyla vurması hadisesine¹⁵⁸ de yer veren Dozy, Müslüman ordularının iki ana kol halinde yaptığı fetihleri sıralamaktadır. Bölümün

¹⁵⁶ Dozy, *Spanish Islam*, 227-229.

¹⁵⁷ Dozy, *Spanish Islam*, 230-231.

¹⁵⁸ Dozy, *Spanish Islam*, 233.

önemli içeriklerinden birisi de Müslümanların uyguladığı hoşgörü politikasının anlatıldığı sayfalardır. Bu sayfalarda, İber Yarımadası halkının, önceki yönetimin zulmünden sonra böyle bir hoşgörü politikası ile karşılaşmalarının onlarda nasıl bir memnuniyet duygusu oluşturduğuna yer verilmektedir. Theodomir ile yapılan antlaşma, Hıristiyanlara Vizigot yönetimi altında sahip olmadıkları haklar kazandırmıştır. Ayrıca Müslüman hâkimiyetinin getirmiş olduğu bazı olağanüstü faydalara da değinilen bölümde, köleliğin kaldırılması için ortaya konan çaba zikredilmektedir. Özellikle İslam'ı benimseyen kölelerin azat edilmesi gibi uygulamalar, onların İslam'ı kabul etmesi ve özgürlüklerine kavuşmasını hızlandırmıştır.¹⁵⁹

Müvelledûn¹⁶⁰ kelimesini ilk defa gündeme getiren Dozy, bunu sadece İslam'ı seçen yerli halk ve onların çocuklarına Arapların bu şekilde isim verdiklerini belirtmek için yapmıştır. Ayrıca bunların bir kısmının gizli Hıristiyanlar olduklarını, İslam Hukuku'nda irtidat etmenin cezasının ölüm olması sebebiyle tekrar eski dinlerine de dönemediklerini ifade etmektedir. Bölümü müvelledûn¹⁶¹ isyanlarının sonraki dönemlere damga vuracağı vurgusuyla sonlandırmaktadır.

2.3.Üçüncü-Beşinci Bölümler

Bu bölümlerin başlıkları sırasıyla şu şekildedir: *Hendek Vakası* (The Day of the Fosse); *I. Hakem* (Hakam I); *II. Abdurrahman* (Abd-er-Rahman II).

Dozy üçüncü bölümde, ilk cildin bittiği noktaya dönüş yapmaktadır. Abdurrahman dönemi ile ilk cildi bitiren, ikinci cilde fetih öncesi İspanya ve fetih ile başlayan Dozy, kronolojiyi tekrar yakalamakta ve Endülüs Emevî Devleti'ni emirler üzerinden ele almaya devam etmektedir. I. Abdurrahman'ın otoritesini kimseyle

¹⁵⁹ Dozy, *Spanish Islam*, 234-237.

¹⁶⁰ Müvelledûn ile ilgili daha detaylı bilgi için bk. Mehmet Özdemir, "Müvelledûn", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006).

¹⁶¹ Dozy renegades (dönek, hain) kelimesini kullanmaktadır. Fakat biz müvelled kelimesini kullanacağız.

paylaşmayan kıskanç ve şüpheli yapısı, onun döneminde alimlere (fakihler) de herhangi bir siyasal otorite tanımaması anlamına gelmektedir. Fakat onun oğlu I. Hişâm'ın (788-796) fitratı babasından daha yumuşaktır ve kendisi hem dinî hassasiyetleri hem de alimlere verdiği kıymet ile babasından oldukça ayrı bir tablo çizmektedir. Geceleri kılık değiştirip ihtiyaç sahiplerine malzeme taşıyan, fakirlerin kulübelerine misafir olan, hastaları ziyaret eden Hişâm, dünyevi zevkleri geri çeviren ve fakihlere saygıda kusur etmeyen tavırlarıyla temayüz etmiştir. Hişâm hakkında bu kısa malumatı serdettikten sonra Mâlikîlik hakkında da oldukça özlü bir bilgi veren Dozy, Mâlikîliğin Hişâm döneminde Endülüs'te benimsendiğini de atlamaz.¹⁶² 796 yılında Hişâm'ın vefatı sonrası oğlu I. Hakem'in (796-822) tahtına ve dönemin olaylarına geçen Dozy, Hişâm hakkında yalnızca bu kadar bilgi vermektedir. Endülüs Emevîlerinin ikinci emiri, sekiz yıl hüküm sürmüş Hişâm hakkında oldukça yüzeysel bilgi veren ve değerlendirmeler yapan Dozy, Hişâm dönemi siyasî gelişmeleri hakkında tek bir cümle bile yazmamıştır. Meşhur Mâlikî fakihî Yahya b. Yahya el-Leysî'den¹⁶³ iki paragraf bahsedilen bir bölümde, Hişâm'a yalnızca iki paragraf tahsis edilmiş olması dikkat çekicidir.

Dozy, fakihlerin iktidara ortak olma gayretlerini aktarmakta fakat Hakem'in, babasından çok dedesine benzeyen yapısı sebebiyle buna olumlu bakmadığına vurgu yapmaktadır. Dozy'nin anlatımına göre, Hakem'in zevk ve sefahate düşkün yapısı, dinî altyapısına rağmen davranışlarında daha çok ağır basmaktadır. Dolayısıyla dinî hassasiyetlerdeki noksanlığını hoş görmeyen fakihler ile arasında ayrışmaların meydana çıkması için fazlaca beklemek gerekmeyecektir. Nitekim fakihler ve eşraf, başkentte 805 yılında isyan planlamıştır. Fakat henüz isyan başlamadan kurulan bir tuzakla komplocular ifşa edilmiş, altısı önemli Kurtuba (Córdoba) eşrafından olan yetmiş iki kişi çarmıha

¹⁶² Dozy, *Spanish Islam*, 242-243.

¹⁶³ Mesmûde kabilesinden bir Berberîdir. Arapların Beni Leys kabilesinin azatlısı olduğundan bu küneyi almıştır. Önemli Maliki Fakihlerindendir. Siyasette de oldukça etkili olduğu belirtilmektedir. Dozy, *Spanish Islam*, 243; Mehmet Özdemir, *Endülüs Müslümanları: Siyasi Tarih* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2019), 97.

gerilmiştir. Elebaşlarından olan Yahya ve İsa b. Dînâr ise kaçmayı başarmış, dönemin isyan merkezi olan Tuleytula'ya (Toledo) sığınmışlardır.¹⁶⁴

Bölümün başlığını taşıyan Hendek Vakası (Journée de la Fosse) ya da Vak'atu'l Hufra¹⁶⁵ Dozy'nin eserinde ayrıntılı şekilde anlatılmıştır. Tuleytula, bu şehirde yaşayan İspanyol¹⁶⁶ asıllı Müslümanlar yahut musta'rip (mozarap)¹⁶⁷ denilen gayrimüslim Hıristiyan tebaanın gözünde Vizigotların başkenti olması hasebiyle bir kraliyet şehri olarak görülmekte bu sebeple isyanlar hiç eksik olmamaktadır. 797 yılında Tuleytula halkı, valinin askerlerinin şehirdeki evleri istila etmesi, eski malikanelere yerleşmesi gibi çeşitli sebeplerle valiyi kovmuştur. Hakem, birkaç yıl aradan sonra 807'de, halkın tepkisini almamak ve yeni valilerini benimsemelerini sağlamak için kendisi de bir müvelled olan İbn Amrûs'u Tuleytula'ya vali tayin etmiştir. Akla neden bu atama için on yıl beklediği gibi bir soru gelebilir. Dozy bu soruyu giderecek cevabı da sunmaktadır. Hakem, Tuleytula'da lider olarak benimsenen, oldukça söz sahibi, halk nezdinde çok sevilen bir şairden çekinmekte ve onun ölümünü beklemektedir. Tuleytula halkı, İbn Amrûs'tan memnun olmuş ve vali de onların güvenini kazanmak için çabalamıştır. Fakat Tuleytulalıların bilmediği bir şey vardır. Vali İbn Amrûs, Hakem'in emrini yerine getirmekte, şehrin sürekli isyan eden halkının öncülerinden kurtulmak için geliştirdiği planı uygulamaktadır. Plan, nihayet emirin oğlu olan on dört yaşlarındaki

¹⁶⁴ Dozy, *Spanish Islam*, 245.

¹⁶⁵ Birsal Küçüksipahioğlu, "Endülüs Emevileri", *Endülüs*, İslam Tarihi ve Medeniyeti (İstanbul: Siyer Yayınları, 2018), 4/63; Mahmoud Makki, "The Political History of Al-Andalus (92/711-897/1492)", *The Legacy of Muslim Spain*, ed. Salma Khadra Jayyusi - Manuela Marín (Leiden: E.J. Brill, 1994), 23.

¹⁶⁶ Dozy, yerli halkı, fethedilmiş topraklarda yaşayan Hıristiyanları "İspanyol" olarak nitelemektedir. Fakat zikredilen zamanda henüz bir İspanyol milletinden söz edilemeyeceğinden ötürü bu kullanım hatalı addedilebilir. İspanyol asıllı Müslümanlar yerine müvelled, ya da yerli halktan Müslüman olanlar şeklinde bir kullanım; Müslüman olmayıp Hıristiyan kalanlar içinse mozarap ya da müsta'rip kavramları kullanılmalıdır. Lakin Dozy bu kavramları birer cümle ile tanımlamakla yetinmiş, çalışmasında kullanmayı tercih etmemiştir.

¹⁶⁷ "Araplaşmış" Müsta'rib kelimesinin İspanyolca kullanımınıdır. Daha detaylı bilgi için bk. Jorge Lirola Delgado, "Müsta'rib", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006); Mikel De Epalza, "Mozaraps: An Emblematic Christian Minority in Islamic al-Andalus", *The Legacy of Muslim Spain*, ed. Salma Khadra Jayyusi - Manuela Marín (Leiden: E.J. Brill, 1994), 149-170; Margarita López Gómez, "The Mozaraps: Worthy Bearers of Islamic Culture", *The Legacy of Muslim Spain*, ed. Salma Khadra Jayyusi - Manuela Marín (Leiden: E.J. Brill, 1994), 171-175.

Abdurrahman'ın şehri ziyareti sebebiyle tertip edilen ziyafette hayata geçirilir. İnşaatı henüz tamamlanmış olan bir kalede gerçekleştirilen bu şölen için bando takımı dahil birçok hazırlık yapılmıştır. Davet edilen aristokrat yerliler, teker teker kaleye alınmış ve içeri girenin kafası kesilerek cesedi, inşaat için kullanılan toprağın çıkarıldığı hendeklere atılmıştır. Dozy, öldürülenlerin sayısının yedi yüz ila beş bin arasında değişik rakamlar ile ifade edildiğini belirtmektedir. Bu kanlı olayla, kısa bir süreliğine de olsa Tuleytula'nın zaptı ve sakinleşmesi sağlanmıştır.¹⁶⁸

Modern Endülüs tarihi çalışmalarının bazılarında Hendek Vakası'na ilişkin çeşitli tarihler verildiği yahut tarih verilmesinden kaçınıldığı dikkat çekmektedir.¹⁶⁹ Özellikle olayın 797 yılında yaşandığı iddialarına yönelik birkaç şey söylemek gerekmektedir. Bu iddia sahipleri, muhtemelen yukarıda da bahsi geçen ve 797 yılında valinin şehirden kovulmasıyla neticelenen isyanı ya Hendek Vakası ile karıştırmaktadırlar ya da Hendek vakasını, valinin kovulmasından hemen sonra yeni valiyle gerçekleşen bir olay olarak yorumlamaktadırlar. Biz bu noktada, Dozy'nin, Hakem'in çekindiği şair ile ilgili küçük detayı zikretmesinin oldukça mühim olduğu kanaatindeyiz. Çünkü bu detay, iki olay arasındaki zamanı mantıklı bir zemine oturmakta ve peş peşe yaşanan hadiseler olabileceği ihtimalini ortadan kaldırmaktadır.

Sonraki bölümde Hakem dönemi işlenmeye devam etmektedir. Özellikle onun özel korumaları olarak istihdam edilen siyahi yahut yabancı köleler, (Arapça'yı konuşamadıkları için dilsizler de denir) halk nezdinde oldukça kötü bir imaj bırakmıştır. 814 yılının Ramazan ayında vuku bulan bir olay, Kurtuba'da Emir Hakem'in neredeyse

¹⁶⁸ Dozy, *Spanish Islam*, 246-249; Endülüs'te yaşanan bu ve benzeri şiddet olayları ile ilgili bir çalışma için bk. Mehmet Özdemir, "Endülüs Tecrübesinde 'Şiddet'", *Dini Araştırmalar* 7/20 (2004), 141-161.

¹⁶⁹ Birkaç örnek vermek gerekirse Watt, Cachia ve Makki 797'de yaşandığını iddia etmektedir. W. Montgomery Watt - Pierre Cachia, *Endülüs Tarihi*, çev. Cumhur Ersin Adıgüzel - Qiyas Şükürov (İstanbul: Küre Yayınları, 2018), 38; Makki, "The Political History of Al-Andalus (92/711-897/1492)", 23; Lane-Poole ve Gilman 806 yılına işaret etmektedirler. Stanley Lane-Poole vd., *Endülüs-Arapların İspanya'ya Fethi ve Sonrası* (İstanbul: Say Yayınları, 2021), 70; Clot tarih vermemektedir. Andre Clot, *Müslüman İspanya 8-15. Yüzyıllar*, çev. Güllü Yıldız (İstanbul: Timaş Yayınları, 2021), 52.

öldürülmesine neden olabilecek şekilde hızla büyümüş ve yayılmıştır. Emir in askerlerinden birinin bir zırhçı ile tartışması ve neticesinde onu öldürmesi, halkın içinde büyüttüğü öfkenin patlamasına neden olmuş, fakihlerce de desteklenen isyan Hakem'in sarayına kadar ulaşmıştır. İsy an, bir hile ile durumu tersine çeviren Hakem'in, faturayı olayın cereyan ettiği Rabad (Kurtuba'nın kenar, varoş mahallesi) mahallesinde yaşayan halka kesmesiyle sonuçlanmıştır. Mahalle yok edilmiş, isyancıların bir kısmı öldürülmüş, diğer bir kısmı da sürgün edilmiştir.¹⁷⁰

Bizce ilginç hususlardan birisi, Dozy'nin her ne kadar dipnotta 814-815 yılında meydana gelen Tuleytula isyanından söz etmişse de bölüm metni içerisinde bu isyana hiç değinmemiş olmasıdır. Ancak sonraki bölümde, sayfa 265'te tarih zikretmeksizin Tuleytula'da çıkan bir isyanı Hakem'in bastır dığını aktarmaktadır.¹⁷¹ Ayrıca Dozy'nin, Rabad İsy anı olarak anılan olaylar neticesinde Hakem'in "Hakem er-Rabadî" şeklinde anılmaya başlandığına dair çokça yaygın olarak nakledilen bilgiye herhangi bir atıf yapmadığını da burada zikre delim.

Bölümün devamında Rabad İsy anı ayrıntılı olarak anlatıldıktan sonra Endülüslü dışına sürgün edilenlerin akıbetine, Kuzey Afrika'nın çeşitli şehirlerine, Akdeniz çevresine ve Girit'e yerleşen Rabad ahalisine yer verilmiştir. Kanaatimizce Dozy'nin Endülüslülerle, Fez'e yerleşmiş Kayrevanlı Araplar arasındaki farkları sıraladığı bölüm dikkate değerdir. Birbirlerinin tamamıyla zıddı olan bu iki topluluk arasında ciddi bir gerilimden bahseden Dozy, Arapların zanaatkar ya da tüccar; Endülüslülerin ise çiftçi olduğunu kaydetmektedir.¹⁷²

"Neşeyi, kişisel süslenmeyi ve genel inceliği seven Arapların gözünde Endülüslü kaba, cimri bir ahmaktı. Öte yandan Endülüslü -ya alıştığı monoton köylülükten

¹⁷⁰ Dozy, *Spanish Islam*, 250-254.

¹⁷¹ Dozy, *Spanish Islam*, 265.

¹⁷² Dozy, *Spanish Islam*, 254.

(eğitimsizlik manasında kullanmaktadır) gerçekten memnun olduğu için ya da komşusunun servetinin ona aşıladığı hasedi duygulu bir küçümseme altında gizlediği için- Arab'ı, varlığını uçarılık için boşa harcayan bir züppe olarak gördü.”¹⁷³

Bu satırlar, Dozy'nin Endülüslülere bakışına yönelik bir başka ipucu sunmaktadır. Fakat bizce Dozy'yi şu açıdan anlamak daha doğru olacaktır. Dozy aslında bu satırlarda Doğu İslam Kültürü'nü her şeyiyle kopyalamaya ve kendi ülkesine getirmeye çalışan Endülüs'ün, henüz Doğu'dan çok geride olduğunu vurgulamaktadır. Özellikle Hakem'in halefi olan II. Abdurrahman ile zirveye çıktığını göreceğimiz bu Abbâsî etkisindeki doğrululaşma cereyanına kadar da bu mesafe kapanmayacaktır. Ayrıca Endülüslülere atfettiği Arapların züppe olduğu düşüncesi, Mâlikîliğin ve bu mezhebin Endülüs halkına etkisinin bir eleştirisi olarak da yorumlanabilir.

Bölümün sonunda Dozy, Arap tarihçilerin Hakem'in ömrünün sonunda yaptıklarından pişman olduğuna dair verdikleri malumatı eleştirmektedir. Bizzat Hakem'in sözlerinin tanıklığına başvuran Dozy, yaptıklarından pişman olmayıp aksine faaliyetlerinden oldukça memnun bir tablo çizen Hakem'in, ölmeden kısa süre önce oğlu Abdurrahman'a yazdığı şu mısralara yer vermiştir:

“Nasıl ki bir terzi kumaş parçalarını birleştirmek için iğnesini kullanırsa ben de kılıcımı aynı şekilde parçalanmış vilayetlerimi birleştirmek için kullanırım. Zira akıl balığ olduğum yaştan beri, hiçbir şey beni imparatorluğumun parçalara ayrılması kadar tiksindirmedi. Şimdi sınır bölgelerime, o yerlerden bazılarında düşmanın hâkim olup olmadığını sor. Onlar sana hayır diye cevap vereceklerdir, ama evet diye cevap verseler bile ben zırhımı kuşanır, kılıcımı elime alır ve orayı geri kazanırım. İsyân eden tebaamın ikiye ayrılmış ebucehil karpuzuna benzeyen, çayırarda yatan ve güneş ışıklarının altında parlayan kafataslarına da sor. Sana onları, konuşmalarına bile fırsat vermeden nasıl

¹⁷³ Dozy, *Spanish Islam*, 255.

verduğumu anlatacaklardır. Korku nedir bilen asiler, ölümden kurtulmak için kaçıyorlardı. Ancak ben, daima makamım gereği ölümü aşağı gördüm. Karılarını ve çocuklarını esirgemediysem, ailemi ve kendimi tehdit ettikleri içindir: Ailesine yapılan hakaretlerin intikamını alamayan, şereften yoksundur ve erkeklikliği hor görülür.

Ya kılıç darbelerinden sonra onlara ölümcül zehir içirirsem? Ben onlara, beni kendileri ile sözleşmek zorunda bıraktıkları borcu geri ödedim. Doğrusu, eğer ölüm onları yakalamışsa, bu kader öyle istediği içindir.

Sana, böylece itaat altına aldığım vilayetlerimi bırakıyorum, ey oğlum. Onlar, üzerinde rahat rahat uyuyacağın yatağa benzerler, zira ben senin uykunu hiçbir isyan bölmesin diye önlemler aldım.”¹⁷⁴

Beşinci bölüm, II. Abdurrahman’ın (822-852) Yahya b. Yahya el-Leysî ile birbirlerine karşılıklı tavizler vererek barış sürecini korumaya çalışmaları ile başlamaktadır. Endülüs’ün entelektüel hayatında son derece etkili olan musikişinas Ziryâb’ın Bağdat’ta hocası tarafından kıskanılarak tehdit edilmesini takiben İspanya’ya gelişi ve onun Endülüs toplumuna katkıları ile devam etmektedir. Onu kıskanan ve Bağdat’ı terk etmesi için tehdit eden hocası İshak el-Mevsîlî’nin, Abbâsî Halifesine Ziryâb’ı kötölemek için cinlerle ilişkisi olduğunu iddia etmesi, Dozy’nin bu bölümde aktardığı en ilginç bilgi olarak göze çarpmaktadır.¹⁷⁵ Ziryâb’ın İspanya’ya davet edilmesi, sanata ve sanatçıya son derece kıymet veren II. Abdurrahman’ın onu himaye etmesi ve olağanüstü lütuflarda bulunması, toplumda onunla başlayan bazı dönüşümler¹⁷⁶ (özellikle Kurtuba sosyetesini bağlamında), devlet yönetiminde edindiği üstün mevkiler konularıyla ilişkilendirilmiştir. Sarayda çok etkili olan emirin eşi Tarûb ve iş birlikçisi olan sarayın hadımağası

¹⁷⁴ Dozy, *Spanish Islam*, 259; Clot, *Müslüman İspanya 8-15. Yüzyıllar*, 54.

¹⁷⁵ Dozy, *Spanish Islam*, 262-263.

¹⁷⁶ Özellikle giyim, musiki, yeni sofraya düzeni ve yiyecekler, adab-ı muâşeret hususlarında yaşanan dönüşümlerin ayrıntısı için bk. Fazlı Arslan - Fatih Erkoçoğlu, “Ziryâb”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013).

müvelled Nasr kısaca tanıtılmaktadır. Tuleytula şehrinden, çıkan bazı isyanlardan bahsedilerek bölüm tamamlanmıştır.¹⁷⁷ Fakat Dozy'nin ifadelerinden birine daha burada dikkat çekmemiz gerekmektedir. Tuleytula'nın merkezi idare için sürekli bir tehdit oluşturması ve boyun eğmemesini oldukça benimsemiş olan Dozy, 836'dan sonra şehrin uzun süreli kontrol altına alınmasını üzüntüyle ifade etmektedir. "Ne yazık ki"¹⁷⁸ diyerek tarafgir bir ifade ile cümlesine başlaması, böylesine titiz bir tarihçi ve ağır bir hicivci olan Dozy için oldukça büyük bir tezat oluşturmaktadır.

2.4. Altıncı-Dokuzuncu Bölümler

Bu dört bölümün başlıkları sırasıyla şöyledir:

Eulogius ve Flora; Kurtuba Şehitleri (The Martyrs of Cordova); *Muhammed'in Tahta Çıkışı* (Accession of Mohammed); *Muhammed'in Emirliği* (Emirate of Mohammed).

Musta'riblerin durumu ve Endülüs'te meydana gelen Araplaşma ile altıncı bölüme girilmektedir. Araplar gibi giyinmek ve yaşamak, Arapça okumak, yazmak, konuşmak, halk nezdinde oldukça popüler hale gelmiş, Hıristiyan adetleri ve eserleri bir köşeye bırakılmıştır. Latince metin okuyamayan Hıristiyan gençlerinin en edebî Arapça metinleri dahi okuyabildiklerinden dem vuran din adamlarına örnek verilmiştir. Fakat kendi ulusal onurunu ve öz saygısını koruyanların da olduğunu ifade eden Dozy, bu akımdan memnun olmayan ve engel olmak için çareler arayanların da mevcut olduğunu söylemektedir. Bu muhafazakarların çoğunluğunu da rahipler oluşturmaktadır. Fakat propaganda faaliyetlerine geçme niyetinde olan bu memnuniyetsizlerin, çok ciddi derecede büyüyen öfkeleri, Müslümanlara, peygamberlerine ve inançlarına yönelik doğru kaynaktan hakiki bilgi edinmelerine mâni olmuştur. Israrla fatihleri hakkında doğruları öğrenmekten

¹⁷⁷ Dozy, *Spanish Islam*, 265-267.

¹⁷⁸ Dozy, *Spanish Islam*, 267.

kaçınan bu gruplar, Hz. Muhammed hakkında buldukları her olumsuz eseri, propaganda ve kışkırtma için kullanılabilir her argümanı toplamışlardır. Dozy, elde edilen argümanlarla ilgili kısaca bilgi vermektedir.¹⁷⁹ Bize göre, Dozy'nin, ısrarla doğru bilgi edinmekten kaçınmalarını belirtmesi, objektiflik ilkesi açısından oldukça kıymetlidir. Ele alınan bölüme kadar Müslümanlar olarak anılan İslam dininin takipçileri, bu bölümde Muhammedilere dönüşmüştür. Bizce bunun sebebi Dozy'nin tutarsızlığı değil, konuyu radikallerin gözünden ele aldığı için onların nitelendirmelerine bir göndermedir. Ayrıca Dozy'ye göre, rahiplerin duyduğu nefret, İslam'dan ziyade Araplara yöneliktir.¹⁸⁰

Dozy, devam eden sayfalarda Kurtuba'daki marjinal rahiplerin çeşitli eylemlerinin öncü isimlerinden Eulogius'un hayatı hakkında kısa bir bilgi vermektedir. En iyi arkadaşlarından Alvaro ve ilginç bir hayranlık ile karışık aşk duyduğu Flora'dan bahsetmekte, Flora'nın hikayesi ile bölümü sonlandırmaktadır.¹⁸¹

Kurtuba Şehitleri başlığı altında, Hıristiyan fanatikleri olarak adlandırdığı grubun faaliyetlerine yer veren Dozy, bazı önemli isimler ve idam edilmelerini anlatmaktadır. Bunlardan ilk ele aldığı Perfectus adındaki rahiptir. Oldukça dikkat çekici olan bu kısmı anlatmak yerinde olacaktır. St. Acislus Kilisesi'nin rahibi olan Perfectus, Hz. Muhammed ile ilgili çirkin ifadeler ve iftiralarla Müslümanları tahrik etmiş, onlar da her ne kadar ilk başlarda ona aldırış etmemişlerse de sonrasında kadıya götürmüşlerdir. Kadı huzurunda da bu söylemlerine devam eden Perfectus, şehitlik maksadıyla idamı arzulamıştır. Daha önce bahsi geçen saray görevlilerinden Nasr, onun idamını Ramazan Bayramı'na kadar uzatmış, Perfectus'un infazı bayram kutlayan kalabalığın şahitliği ile aşağılanarak 18 Nisan 850 yılında gerçekleşmiştir. Ölmeden önce kendisine bu aşağılayıcı muameleyi

¹⁷⁹ Dozy, *Spanish Islam*, 268-270.

¹⁸⁰ Dozy, *Spanish Islam*, 271.

¹⁸¹ Eulogius ve Flora'nın hayatı ile ilgili olarak şu sayfalar arasına bakılabilir. Dozy, *Spanish Islam*, 273-277; Hıristiyan Fedailerini olarak da bilinen Kurtuba şehitleri ile ilgili kaleme alınan bir makale için bk. Feridun Bilgin, "Hıristiyan Fedâiler: Dokuzuncu Yüzyıl Endülüs İslâm Toplumunda Bir Muhâlif Hareket", *History Studies International Journal of History* 8/4 (2016), 19-32.

reva gören Nasr ile ilgili bir kehanette bulunan Perfectus, onun kendisinin ölümünden kısa zaman sonra öleceğini, bir sonraki Ramazan Bayramı'nı göremeyeceğini haykırmıştır. Ardından da İslam ve onun peygamberini galiz sözlerle lanetleyerek infaz edilmiştir. Fakat onu asıl önemli kılan olay da ölümünden sonra vuku bulmuştur. Kehaneti garip şekilde gerçekleşmiş, halk nezdinde aziz ilan edilmiştir. Nasr'ın kısa zaman içinde ölümüne sebep olan hadise ise Emir II. Abdurrahman'a karşı giriştiği suikasttır. Emir'in eşi Tarûb, oğlu Abdullah'ın, tahta geçişini teminat altına almak için kocasının ölümünü planlamış, Nasr'ı bununla ilgilenmeye memur etmiştir. O da Harranî adındaki bir tabip ve kimyacıya başvurmuştur. Harranî, doğudan gelen ve kısa zamanda şöhret kazanan bir doktordur ve bağırsak sorunlarına ilişkin gizli formüller geliştirmiştir. Çok pahalı olan masrafları karşılamak için ciddi ödüller vaat eden Nasr'ın teklifini kabul etmiş, son derece öldürücü bir zehir hazırlayarak Nasr'a vermiştir. Lâkin böyle bir olayın içinde olmaktan çekinen Harranî, olayı bir şekilde emire haber vermiştir. Emir hasta olduğunu Nasr'a haber vererek onun elini açık etmesine izin vermiştir. Nasr da bu oltaya atlayıp elinde çok tesirli bir ilaç olduğunu bildirmiş, ertesi gün ziyaretine gelmek için müsaade istemiştir. Böylece Nasr'ın ölümüne giden yolun taşları Emir tarafından ustaca döşenmiştir. Emir'in huzuruna çıktığında Abdurrahman ondan ilacı (zehri) önce onun içmesini istemiş, reddetmeye cesaret edemeyen Nasr da denileni yapmıştır. Sonrasında hemen Harranî'nin yanına koşarak panzehir istemiş, doktor ise ona keçi sütü vererek kandırmış ve Nasr böylece acılar içinde kıvrılarak ölmüştür. İşte bu hadise, Perfectus'u azizliğe yükseltmiştir.¹⁸²

Bu olayı takip eden başka eylemler ve idamlar da yaşanmıştır. Mesela satış yapabilmek için Hz. Muhammed adına yemin eden John adındaki bir tüccarın Müslüman tüccarlar tarafından kiskanılarak Hz. Peygamber'e hakaret iftirası atmaları sonucu hapsedildiği; Isaac isimli bir keşişin Kurtuba kadısının huzuruna çıkarak Hz. Muhammed

¹⁸² Dozy, *Spanish Islam*, 280-282.

ile ilgili ağır ifadeler sıralaması ve idamı arzlaması, II. Abdurrahman'ın emriyle yakalanarak idam edilmesi, onun azize dönüştürülmesine engel olmak için cesedinin yakılarak küllerinin nehre atılması; Sultan'ın muhafızlarından Sancho adındaki bir askerin Hz. Peygamber'e hakaret sonucu boynunun vurulması; içlerinde Isaac'ın amcası Jeremias'ın olduğu altı kişinin infazı gibi hadiseler sıralanmıştır. Fanatikleri tasvip etmeyenlerin onlara nasihatleri, fanatiklerin ise onlara sert cevaplarına yer veren Dozy, Gomez de Antonian isimli bir Hıristiyan'ın fanatiklerle mücadelede Emir'in yanında yer aldığını aktarmaktadır. Fanatiklerin yaptıklarını saçma, aptalca ve gereksiz olarak nitelendiren Gomez, hicivleri ile fanatiklerin öncü ismi Eulogius'un da nefretini kazanmıştır.¹⁸³

Sekizinci bölümde, İşbîliye piskoposu Reccafred'in başkanlığında toplanan konsilin fanatiklerin tutuklanması, Hz. Muhammed'e hakaretin yasaklanmasına yönelik kararlar aldığı ifade edilmiştir. Daha sonra Flora'nın hikayesine tekrar dönülmekte ve onun azize olarak yüceltilmesinden, Eulogius'un ona olan hayranlığından bahsedilmektedir.¹⁸⁴

II. Abdurrahman'ın 852 yılında, bir gece beklenmedik ölümü üzerine yaşananlar, bölümün önemli meselelerindendir. Emir'in henüz veliahdını belirlememiş olmasından ötürü saray hizmetlileri toplanarak kapıları kilitlemişler, tam bir gizlilik içerisinde kimi tahta geçireceklerini konuşmuşlar, Tarûb'un taraftarları Abdullah'ı, diğerleri ise Muhammed'i tahta görmek istediklerini bildirmişlerdir. Nihayetinde müsrif olan ve sefahate düşkünlüğü ile halk tarafından çok sevilmeyen Abdullah yerine daha dindar olarak görülen ve müsriflikten uzak hatta cimri sayılabilecek olan Muhammed'e karar vermişlerdir. Fakat bu oldukça gizli tutulacak, içlerinden birisi gizlice Muhammed'in köşküne giderek ona babasının ölümünü haber verecektir. Muhammed'in gizlice haberdar

¹⁸³ Dozy, *Spanish Islam*, 282-288; Tüm bu hadiselerle ilgili olarak bk. Bilgin, "Hıristiyan Fedâiler".

¹⁸⁴ Dozy, *Spanish Islam*, 290-294.

edilmesi, kadın kılığına girerek tertip edilen şöleden ötürü olanlardan bîhaber Abdullah'ın sarayından geçmesi¹⁸⁵ ve babasının sarayına ulaşması oldukça akıcı bir üslupla ve gerilimi okuyucuya başarılı şekilde aktararak işlenmiştir. Sabahın ilk ışıkları ile şehir, yeni bir efendisi (emir) olduğunu öğrenmiştir.¹⁸⁶

Dokuzuncu bölümde de Muhammed'in (852-886) yaptığı savaşlar; 858 yılında kutsal sayılan bir azizin naaşını almak için Fransa'dan gönderilen iki keşişin (Usuard ve Odilard) yolculukları; Leocritia isimli Müslüman bir aileden olan genç bir kızın Hıristiyan olması hasebiyle takibata uğrayıp Eulogius'un kız kardeşi Anulo'ya sığınması ve akabinde Eulogius ile beraber tutuklanması anlatılmıştır.¹⁸⁷ Başlarda masum olduğunu savunan Eulogius, sonrasında fikir değiştirerek saldırgan bir tutum takınmış, idam cezası almak için yapması gerekenleri yaparak kadiyi tahrik etmiştir. Dozy'nin, burada tekrar duyguları seslendirdiğini ve Eulogius'un zihninden geçenleri yorumladığını görmekteyiz. Eulogius'a kahramanca bir ölüm anlatımı bahşeden Dozy'ye göre önce ölmekten korkan Eulogius, daha sonra tüm bu fanatik hareketinin en önde gelen ismine şehitliğin yakışacağını düşünerek ölüm cezası alana kadar hakaretlerine devam etmiş ve 11 Mart 859'da ölümü tam bir teslimiyet ve cesaretle karşılamıştır. Ondan dört gün sonra da Leocritia aynı kaderi paylaşmıştır. Yankıları oldukça büyük olan bu idamlardan yirmi dört yıl sonra, Leon Kralı Alfonso'nun, Emirle yaptığı antlaşmaya Aziz Eulogius ve Azize Leocritia'nın kemiklerinin iadesini içeren bir madde koydurması önemlidir. Eulogius'un ölümünden sonra hareket hızla sonlanmış, akıllarda yalnızca hatırası kalmıştır.¹⁸⁸

Şu ana kadar mevzubahis edilen dört bölümü özel kılan noktayı vurgulamak gerekmektedir. Dozy, bu dört bölümde IX. yy. *Latin Kronikleri*'ni temel aldığı ifade

¹⁸⁵Dozy'nin aktardığına göre Muhammed'in sarayına ulaşmanın ve oradan ayrılmanın tek yolu Abdullah'ın sarayından geçmektir. Elbette aynı durum dönüş yolu için de geçerlidir.

¹⁸⁶ Dozy, *Spanish Islam*, 294-298.

¹⁸⁷ Dozy, *Spanish Islam*, 299-305.

¹⁸⁸ Dozy, *Spanish Islam*, 306-307.

etmiştir. Bu durum, Dozy'nin konuyla ilgilenen tarihçiler tarafından oldukça önemsenmesine yol açmıştır. Nitekim Dozy'nin fanatikler ile ilgili verdiği ayrıntılar, konuya ilişkin literatür içerisinde oldukça müstesna bir yeri haizdir. Hıristiyan fedailerini ya da fanatiklerini doğrudan ya da dolaylı olarak ele alan çalışmaların birçoğunda Dozy'nin eserine atıf yapıldığını görmek mümkündür.¹⁸⁹

2.5. Onuncu-On Altıncı Bölümler

Bölüm başlıkları sırasıyla şöyledir:

Regio Dağcıları (The Mountaineers of Regio); *Ömer b. Hafsûn* (Ömar ibn Hafsûn); *Sevvar* (Sauwâr); *Sevilla Müvelledûnu* (The Renegades of Seville); *Abdullah* (Abdallah); *Bulây Savaşı* (The Battle of Polei); *Abdullah* (Abdallah continued).

Bu bölümlerde Emir Muhammed ile Emir Abdullah'ın (888-912) saltanat dönemleri ve özellikle IX. yüzyıla damga vurmuş olan müvelledûn isyanları ele alınmaktadır. Oldukça ayrıntılı biçimde anlatılan olaylar ve şahsiyetlerle çalışmamızı çok boğmamak için olabildiğince temel noktalara temas edilecek, değerlendirilmesi elzem hususlara dikkat çekilecektir.¹⁹⁰

Reyyo (Regio) bölgesinin geçmişine kısa bir yolculuk yapan Dozy, çok eski zamanlardan itibaren bu yüksek bölgelerde çeşitli haydutluk, eşkıyalık, çetecilik ve kaçakçılık faaliyetleri olduğunu belirtmektedir. Akabinde Tuleytula'nın durumuna değinilen bölümde, kuzeyde merkezi Sarakusta (Zaragoza) olan bölge ve civarında yerleşik bir müvelled ailesinden olan, kendisini "İspanya'nın üçüncü kralı" olarak

¹⁸⁹ Bilgin, "Hıristiyan Fedâiler"; Iván Pérez Marinas, "Los mozárabes de Córdoba del siglo IX: Sociedad, Cultura y Pensamiento", *Universidad Autónoma de Madrid. Máster Universitario de Estudios Medievales* 1 (2012), 177-220; Kati Ihnat, "The Martyrs of Córdoba: Debates Around a Curious Case of Medieval Martyrdom", *History Compass* 18/1 (2020), 1-15; Jessica A. Coope, *The Martyrs of Córdoba: Community and Family Conflict in an Age of Mass Conversion* (Lincoln: University of Nebraska Press, 1995); Mehmet Özdemir, "İspanya Krallığı'nın XVI. Yüzyılda Endülüs Müslümanlarını Hristiyanlaştırma Politikası (I)", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* XXXV (1996), 243-284.

¹⁹⁰ Konuyla ilgili ileri bir okuma için bk. Mehmet Özdemir, *Endülüs'de Muvelledûn Hareketleri (180-320/796-932)* (Sosyal Bilimler Enstitüsü: Ankara Üniversitesi, Doktora Tezi, 1989).

nitelendiren Benî Kasî'nin Leon Krallığı'nın desteğiyle hareket ettiğine dikkat çekilmektedir. Daha sonra Mâride'nin (Mérída) meşhur müvelled ailesinden İbn Mervan el-Cillikî'nin isyanına geçilmekte, devlet ile olan ilişkisine, emirle pazarlık yapacak kadar güçlenmesine değinilmektedir.¹⁹¹

Müvelledûn isyanları içerisinde en önemlisi olan İbn Hafsûn isyanına da geniş yer veren Dozy, Hafs ailesini tanıtarak işe başlamıştır. Buna göre Mâleka (Malaga)'nın kuzeydoğusunda bir toprak sahibi olan Hafs'ın, saygın ve zengin biri olduğunu öğrenmekteyiz. Hafs'dan ziyade Hafsûn olarak çağrılan bu asilzadenin oğlu Ömer, öfke patlamaları yaşayan, tez canlı bir kimsedir ve rutinleşmiş kavgalarından birinde birisinin ölümüne sebep olmuştur. Alelacele Kuzey Afrika'ya kaçan Ömer, terzi çıraklığı yapmaya başlamıştır. Bir gün dükkâna gelen yaşlı bir adam Endülüs'te Reyyo'da çıkan bir isyandan bahsetmiş, Hafs ailesinden Ömer adında birinin bu isyana liderlik yapmak için gerekli vasıflara sahip olduğunu söylemiştir. Bunun üzerine Endülüs'e geçen Ömer gerçekten de kendisine itaate hazır bulduğu isyanın liderliğini devralmıştır.¹⁹² 880 senesinde Bübeşter'de (Babastro) ulaşılması çok güç sarp kayalıklar üstünde son derece müstahkem eski bir Roma kalesini güçlendirerek buraya yerleşmiştir.¹⁹³ Birkaç yıl sonra Emir Muhammed'in hâcibi Hişam tarafından yakalanan Ömer Kurtuba'ya götürülmüş, fırsatını bulur bulmaz da kaçarak tekrar Bübeşter'in güçlü duvarları arkasına sığınmıştır. Ömer'in etrafında toplanılmasının sebeplerini izah etmeye çalışan Dozy, onun meziyetlerini, taraftarlarına muamelesini, adilane yönetimini başlıca nedenler olarak sıralamıştır. Daha sonra Emir'in oğlu Münzir tarafından başlatılan kuşatma, Muhammed'in ölümü üzerine kaldırılmış, daha sonra da Münzir'in (886-888) tahtta olduğu dönemde tekrar kuşatılmış, Ömer'in antlaşma çağrısı üzerine kaleye Emir'in

¹⁹¹ Dozy, *Spanish Islam*, 308-315.

¹⁹² Dozy, *Spanish Islam*, 316-318.

¹⁹³ Simonet'in bu kalenin ismini "Las Mesas de Villaverde" olarak tanımladığını söyleyen Dozy, kendi zamanında bu kalenin harabelerine "El-Castillon" dendiğini belirtmektedir. Dozy, *Spanish Islam*, 318.

askerlerinden bir birliğin girmesine, İbn Hafsûn'un ve maiyetinin de Kurtuba'ya götürülmesine karar verilmiştir. Fakat Kurtuba'ya ulaşmadan tekrar isyan eden Ömer kaleyi yeniden ele geçirmiştir. Dozy'nin bu antlaşma hakkındaki görüşü de oldukça ilginçtir. Ona göre Ömer'in bu antlaşmaya ihtiyacı olmayıp sadece Münzirle dalga geçmek ve eğlenmek için bunu yapmıştır. Kalenin tekrar kuşatılması emrini veren Münzir'in ölümünün akabinde yerine geçen kardeşi Abdullah kuşatmayı kaldırmıştır. Dozy, Münzir'in ölümünü planlayanın bizzat Abdullah olduğunu ileri sürmektedir. Münzir'in naaşının karargâhın olduğu bölgeye gömülerek kuşatmanın devam etmesini teklif edenlere, Abdullah'ın cevabı asla kardeşini burada bırakmayacağı şeklinde olmuş, kuşatmayı kaldırmıştır.¹⁹⁴ Fiiliyatta Güney İspanya'nın kralı olarak hüküm süren Ömer, artık devletin baş edemediği bir güç haline gelmiştir.

Uzun bir bölüm boyunca Arap liderlerden Sevvar b. Hamdûn'u merkeze alarak Arap-Müvelled ya da Musta'rib çatışmaları, Müvelled - Musta'rib - hükümet çatışmaları, Berberi-Arap gibi değişken paradigmalarda vuku bulan çatışmalar anlatılmıştır. İbn Hafsûn'un din değiştirerek Hıristiyan olması ve Samuel ismini almasına değinilmiş, özellikle İşbîliye müvelledûnu hakkında da çok kapsamlı ve detaylı içeriğe yer verilmiştir. Emir Abdullah dönemi olayları, iyice kontrolden çıkan ülkenin içinde bulunduğu kaos ortamı, (birinci fitne dönemi de denir) önemli ya da görece önemsiz birçok ismin, şahsın ve savaşın etrafında mercek altına alınmıştır. Dozy, 891'de Ömer b. Hafsûn ile Emir Abdullah arasında cereyan eden ve Abdullah'ın zaferi ile sonuçlanan Bulây Savaşı'na da bir başlık açmıştır.¹⁹⁵

¹⁹⁴ Dozy, *Spanish Islam*, 318-323.

¹⁹⁵ Dozy, *Spanish Islam*, 324-380.

2.6.On Yedinci-On Sekizinci Bölümler

III. Abdurrahman (Abd-Er-Rahman III); Büyük Abdurrahman (Abd-Er-Rahman Supreme) başlıklı iki bölüm, ikinci cildin son bölümleridir.

Dozy, Abdullah dönemini her ne kadar ülkenin büyük bir kaos durumuna sürüklendiği bir süreç olsa da başarılı bir devre olarak nitelendirmektedir. İsyancılara ve Hıristiyan Krallıklara karşı sıkı bir mücadeleye giriştiğinin altını çizerek bu mücadelelerden örnekler getirmektedir. Her şeyin iyiye gittiği bir dönemde, Ekim 912'de, hükümdarlığının yirmi dört, ömrünün altmış sekizinci yılında vefat eden Abdullah'tan sonra yerine gelecek kişi, Endülüs Emevî Devleti'nin tartışmasız en önemli hükümdarı olacaktır. Yetim olarak himayesine aldığı torunu Abdurrahman'ı her açıdan yönetim için hazırlamayı kafasına koymuş olan emir, onu taht için hazırlamıştır. Henüz yirmi iki yaşında tahta çıkan ve aynı adlı emirlerin üçüncüsü olarak taç giyen Abdurrahman'a hanedan içinden karşı gelen çıkmamış, onun ülkeyi boğulduğu çukurdan çekip çıkaracak kişi olduğuna inanılmıştır.¹⁹⁶ Nitekim III. Abdurrahman bu beklentileri fazlasıyla karşılayacaktır.

Dedesinden oldukça farklı bir yöntem izleyen III. Abdurrahman (912-961), Abdullah'ın ürkek ve dolambaçlı prosedürü yerine dürüst, kararlı ve cüretkâr bir politika benimsemiştir. İsyancılara açıkça onlardan istediği şeyin haraç ya da vergi değil, tahakküm altına aldıkları kaleleri ve kasabaları olduğunu, itaat edenlerin tamamen bağışlanacağını bildirmiştir. Çok geçmeden de politikasının meyvelerini toplamaya başlamıştır. Dozy'nin, halkın (halktan kasıt müvelledûn ya da Arap değildir; toplumu oluşturan tüm unsurlardır) durumunu, duygu ve düşünce dünyasını oldukça gerçekçi ve hadiselerle uygun olarak betimlemesi dikkat çekicidir. Evet, halk baskıdan, yönetimden, vergilerden vs. bunalmıştır. Fakat daha çok bunaldığı ve nefret ettiği durum, ülkenin

¹⁹⁶ Dozy, *Spanish Islam*, 381-382.

neredeysse tamamına hâkim olmuş anarşi, güvensizlik ortamı ve iç savaştır. İsyancıların devletle ya da birbirleriyle çarpışmasının bedelini halk malıyla, tarlasıyla, sürüsüyle, topraklarıyla ya da canıyla ödemektedir. Kuzey Afrika'dan gelen paralı askerlerin topluma olumsuz etkileri ve sürekli taraf değiştirmelerinin oluşturduğu güvensizlik de bunlara eklenebilir. Siyasî ve iktisadî merkezli çatışmaların yerini alan dini kavgalar, kaosun büyümesine büyük katkıda bulunmuştur. Musta'ribler ile Müvelledler kendi arasında kan dökmeye başlamıştır. Ayrıca devlet sürekli yalpalamakta ama asla yıkılmamaktadır. Bu durum isyancılar adına cesaret kırıcı iken, halk içinse savaşın bitmeyeceğine dair bir korku ile devletin istikrarına olan güvenin artması anlamına gelmektedir. İşte böyle bir durumda olan halk ve isyancı grupların bazıları devletle barış yapmaya karar vermiş, şehirlerinin kapılarını tekrar merkezî otoriteye açmışlardır.¹⁹⁷

Selefinin aksine halkının kalbini kazanmak arzusunda olan Abdurrahman, vergileri azaltması, merhametli tutumu, nezaketi ve görüldüğünden daha önemli olan ordunun başında sefere katılması gibi özellikleriyle bunu başarmıştır. Dozy, emirin askerî seferleri ve zaferlerine yer vermiştir. Şehirleri teker teker ele geçirmesi, askerî stratejileri, siyasî dehası, oldukça ayrıntılı olarak ele alınmıştır. İbn Hafsûn'un oğulları hakkında kısa bilgi verdikten sonra, İbn Hafsûn isyanının sona erdirilmesinde Ömer'in oğlu Cafer'in tekrar İslam'a dönmesindeki stratejik hataya değinen Dozy, bu hamlenin sahip oldukları desteği kaybetmekle sonuçlandığını öne sürmektedir. Dozy, 928 yılında ele geçirilen Bübeşter'de, İbn Hafsûn'un kızı Hıristiyan fanatiği olan Argentea'nın idamını, İbn Hafsûn'a yakışacak bir kız şeklinde niteleyerek değerlendirmektedir. III. Abdurrahman'ın, kendisinden önceki üç emiri uğraştıran bu isyanın sonunu temsil eden Bübeşter Kalesi'ne gittiğini aktarmakta, Allah'a şükrederek bir süre dua ve ibadet ettiğini bildirmekte, böylece Abdurrahman'ın dindar kişiliğine de göndermede bulunmaktadır. Fakat etrafındaki bazı bağnazların öfkelerini çekmemek için, İbn Hafsûn'un ve oğlu

¹⁹⁷ Dozy, *Spanish Islam*, 383-386.

Cafer'in mezarlarının tahrip edilerek cesetlerinden hınçlarını çıkarmalarına sessiz kalmak tavizini vermeye mecbur kalmıştır.¹⁹⁸

Dozy'nin ikinci cildin sonunda yaptığı yorumlar ve tespitler oldukça dikkat çekicidir. Ona göre yaklaşık bir asırlık isyanlar dalgasının kısmen de olsa kazançlı çıkan tarafı yerli halk (yani Müvelledûn ve Musta'rib) olmuştur. Artık aşağılanan ya da hor görülen ikinci sınıf vatandaş değil, eşit haklara sahip ve küçümsenmeyecek ölçüde etkili bir güç olduklarını göstermişlerdir. Bu durum, Abdurrahman'ın inşa etmek istediği tek bir ulus hedefine uygundur.¹⁹⁹ Abdurrahman'ın başlıca hedefi Endülüs Medeniyetini inşa etmek ve "Endülüslülüğü" benimsemiş bir ulus meydana getirmektir.

3. Üçüncü Cilt

Spanish Islam'ın üçüncü cildi *Halifelik* (The Khalifate) başlığını taşımaktadır. Bu cilt de ikinci cilt gibi on sekiz bölümden oluşmaktadır. Yüz doksan üç sayfadır.

3.1. Birinci-İkinci Bölümler

Fâtımiler (The Fatimids) ve *Yüce III. Abdurrahman* (Supremacy of the Abd-er-Rahman III) başlıklı bölümler, üçüncü cildin ilk iki bölümünü teşkil etmektedir.

Fâtımilerin ele alındığı bölümde öncelikle İslam Dünyası'ndaki Sünnî- Şîî ayrımına değinen Dozy, özellikle İsmâîlîlik hakkında geniş bilgi aktarmaktadır. İsmâîliyye'nin ortaya çıkmasını, İmâmiyye Şia'sından ayırdığı noktaları, temel aldığı esasları ve doktrinleri ortaya koymaktadır. Pers tarihi ve İslam ile karşılaşmalarına dair kısa anlatımların akabinde İsmâîliyye'nin kurucusu kabul edilen Abdullah b. Meymûn hakkında kapsamlı malumat vermeye girişen Dozy, mezkûr şahsın ailesini, çocukluğunu,

¹⁹⁸ Dozy, *Spanish Islam*, 386-397.

¹⁹⁹ Dozy, *Spanish Islam*, 398.

aldığı eğitimi vs. ele almaktadır. Bölümün ilk sayfaları boyunca toplumda var olan kurtarıcı bekleyişi, Abdullah b. Meymun'un hayatı, öğretisi anlatılmaktadır. İsmâiliyye'nin gelişmesi, yayılması, çeşitli bölgelere gönderilen dâîler, İbn Hevşeb, Ubeydullah el-Mehdî'nin Kuzey Afrika'da zuhuru gibi meseleler Dozy'nin kaleminden aktarılan hususlardandır.²⁰⁰

Fâtımîlerin evrensellik iddiasının tüm Müslüman devletleri tehdit etmesi, özellikle Fâtımîlerin Kuzey Afrika'da neşet etmeleri dolayısıyla İspanya'da daha bariz şekilde hissedilmesine sebep olmuştur. Zenginlik ve bereket ile eşleştirilen Endülüs toprakları, İbn Hafsûn'un Fâtımîlerle iletişime geçmesiyle tekrar bu İsmâilî devletin dikkatini cezbetmiştir. Dozy, Fâtımî taraftarı olduğu hakkında da iddialar olduğu bilinen²⁰¹ (Dozy bu iddiaları benimsemiş görünmektedir) ünlü seyyah İbn Havkal'in (ö. X. yy) İspanya ile ilgili tasvirlerinin de bunda etkili olduğunu söylemektedir.²⁰²

Dozy, bu bölümü artık halifeliğini ilan etmiş olan III. Abdurrahman'ın rakiplerine ayırdığı için, Leon Krallığı'nın doğuşuna da birkaç paragraf ayırmaktadır. Fethin ilk zamanlarında meydana gelen savaşlar, Hıristiyanların Kuzey'e çekilerek İspanya'da tutunmaları, Berberî komutan Mûnise (Monusa), Hıristiyanlar nezdinde oldukça önemli bir efsaneye dönüşen Pelayo (718-737), bu paragraflarda anlatılmaktadır. Dozy, Müslümanların iç savaşları ve bunlar neticesinde meydana gelen Berberîlerin bir kısmının Kuzey Afrika'ya göçlerinin, İspanya'nın kuzeyinde tutunmayı başaran Hıristiyanların güçlenmesine vesile olduğuna dikkat çekmektedir. Leon'un topraklarının genişlemesi, yer isimleri zikredilerek aktarılmaktadır.²⁰³

²⁰⁰ Dozy, *Spanish Islam*, 401-407.

²⁰¹ Ramazan Şeşen, "İbn Havkal", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 20/34.

²⁰² Dozy, *Spanish Islam*, 408.

²⁰³ Dozy, *Spanish Islam*, 410-412.

Bölümün son sayfalarında ise İbnü'l-Kıt olarak bilinen Ahmed b. Muâviye ve onun mehdîlik iddiası ele alınmaktadır. Emir Abdullah döneminde meydana gelen bu hadisenin kronolojik bakımdan ve III. Abdurrahman'ın rakipleri bağlamında içerik açısından bu başlığa tam olarak uygun olmadığını düşünsek de Fâtîmîlik, Mehdîlik, kurtarıcı inancı gibi noktalardan hareketle buraya yerleştirilmiş olması ihtimal dahilindedir. Hıristiyanların yaptığı baskın ve saldırılara karşı koymak amacıyla propaganda yürüten İbnü'l-Kıt, Emir'in acizliği sloganı ile harekete geçmiştir. Cihat ilan eden ve bu çağrısı ciddi karşılık bulan İbnü'l-Kıt, muhtemelen arkasında beklemediği bir büyüklükte toplanan kalabalığın da etkisiyle kendisini mehdî ilan etmiştir. Yaptığı bazı sihirbazlık oyunları ve numaraları ile adeta bir peygamber konumuna yükseltilmiştir. Asturias Kralı III. Alfonso (866-910) ile yaptığı savaşta, Nefze Berberîleri'nin lideri Züâl b. Yaîş'in kıskançlığından nasibini alarak ihanete uğramış, savaş meydanında büyük bir grubun kendisini terk etmesi neticesinde savaşı kaybetmiş ve öldürülmüştür.²⁰⁴

Dozy'nin, Leonlular hakkında fanatik ve barbar gibi sıfatlar kullanması, tıpkı Kurtuba şehitleri ile ilgili bölümlerde olduğu gibi onun Hıristiyanlar hakkında da olumsuz tanımlamalar kullanabildiğinin göstergesidir. Ayrıca aşağıdaki ifadeleri, onuncu yüzyılda İspanya'daki Hıristiyanlar ile Müslümanların arasında mevcut olan entelektüel, kültürel, bilimsel, tarımsal ve iktisadî uçurumu ortaya koyması açısından oldukça dikkat çekici olduğundan aynen aktarmakta fayda görüyoruz:

“Müslümanların Hıristiyanlara gösterdiği gibi bir hoşgörü onlardan (Hıristiyanlardan) beklenemezdi. Okuma yazma bilmeyen barbarların elinde bu parlak ve ilerici Arap medeniyetine ne olacaktı? Tarlalarını ölçmek istediklerinde ‘Sarazenleri’ çağırarak zorunda kalan; bir ‘kütüphaneden’ bahsettiklerinde, bununla yalnızca Kutsal Yazıları kastedenler onlar değil miydi?”²⁰⁵

²⁰⁴ Dozy, *Spanish Islam*, 413-414.

²⁰⁵ Dozy, *Spanish Islam*, 415.

Dozy, cildin ikinci bölümünde III. Abdurrahman'ın Hıristiyan krallıkları ile yaptığı savaşlar silsilesini konu edinmektedir. Leon Kralı II. Ordoño'nun (914-924) başını çektiği kuzey birlikleri ile yapılan savaşlar detaylı şekilde ele alınmıştır. Kendisine asi olan bölgelerde yaşayan halkın dahi kalplerini kazanmak için onların kurtarıcılığını üstlenmiş, maruz kaldıkları Hıristiyan akınlarını durdurmak için Ahmed b. Muhammed b. Ebû Abde komutasında 916 ve 917 yıllarında seferler düzenlemiştir. İlk seferde bazı başarılar elde edilmiş, uzun zamandır Hıristiyanlar karşısında üstünlük kuramayan Müslümanlar için moral sağlamışsa da bir yıl sonraki sefer aynı sonucu vermemiştir. Müslümanlar, San Esteban De Gormaz kalesi önünde ağır bir yenilgi almışlar, üstüne bir de komutanlarını kaybetmişlerdir.²⁰⁶ Dozy, Arap tarihçilerin Müslüman ordusunun başarılı bir savunma ve geri çekilme hareketiyle Müslüman bölgesine döndüğünü aktardıklarını bildirmekte; öte yandan Hıristiyan kroniklerinde ise dağların, tepelerin, ovaların ve ormanların Müslümanların cesetleriyle dolu olduğunu yazıldığını ifade etmektedir.²⁰⁷

Eşzamanlı bir tarih anlatımını benimseyen Dozy, Abdurrahman'ın Hıristiyanlar üzerinde ezici bir hâkimiyet kurma sürecine geçmeden önce, Kuzey Afrika'da yaşananları değerlendirmektedir. İçinde bulunduğu koşulları oldukça iyi analiz eden III. Abdurrahman, Fâtımîlere karşı zamanından önce gerçekleştireceği bir savaşın yıkıcı sonuçları olacağını öngörmüştür. Kuzeyden başlatılan Hıristiyan saldırıları ve güneyden olası bir Fâtımî işgali ile baş edemeyeceğinin farkında olan Emir, buna göre bir strateji belirlemiştir. Kuzey Afrika'da bir savaşa girişmektense o bölgede Fâtımîlere karşı direnç gösteren yerel liderleri destekleme yoluna gitmiştir.²⁰⁸ Onları, kendisi ve Fâtımîler

²⁰⁶ Dozy, *Spanish Islam*, 416-417.

²⁰⁷ Dozy, *Spanish Islam*, 417.

²⁰⁸ Dozy, *Spanish Islam*, 417.

arasında kalkan işlevi görmeleri için her açıdan destekleme gayretine girişmiş, bu esnada kuzeydeki rakiplerine karşı elini güçlendirmek için çabalamıştır.

Nekûr/Nakûr Emirliği ya da Benî Salih Sultanlığı diye geçen küçük bir hanedanlık ile dostane ilişkiler kuran ve onların saygısını kazanan III. Abdurrahman, bu emirliği Fâtımîlere karşı destekleme yoluna gitmiştir. Dozy öncelikle bu emirlik ile Endülüs Emevilerinin ilişkisinin kısa bir tarihçesini vermekte, Fâtımîlerin Nakur şehrini ele geçirmesinin akabinde bu hanedanın üç genç prensinin Mâleka'da oldukça iyi şekilde ağırlanmasını aktarmakta ve onların Emir'in desteğiyle geri dönerek Fâtımîleri mağlup etmesini anlatmaktadır.²⁰⁹

Dozy, daha sonra tekrar Hıristiyanlarla mücadeleyi anlatmaya dönmüştür. III. Abdurrahman, Navarre Kralı Sancho Garces (905-925) ile ittifak kurarak tekrar saldırıya geçen Ordoño'yu 918 yılında Hâcib Bedr kumandasında bir orduyla hezimete uğratmasına rağmen bundan yeteri kadar tatmin olmamış, 920 yılında bizzat başında olduğu bir başka sefer düzenlemiştir. Osmâ ve San Esteban kalesi başta olmak üzere birçok kale ve şehir üzerinde kontrol sağlanmış, özellikle Ebro Nehri'nde pusuya düşen öncü birliğin, pusuya rağmen düşmanı püskürtmesi ile savaş ve taktik anlamdaki üstünlüğünü bariz şekilde göstermiştir.²¹⁰

Aynı yıl, Junquera'da Müslümanlar adına oldukça parlak bir zafer ile neticelenen bir savaş meydana gelmiştir. Özdemir'in, fetihten bugüne kadar hiçbir zaferle kıyaslanmayacak derecede büyük bir zafer olarak nitelendirdiği bu savaş,²¹¹ aynı zamanda Dozy'nin, Roncesvalles Geçidi'nde meydana gelen hadiseye benzerliğine dikkat çektiği bir savaştır.²¹² Dozy, yüz kırk iki yıl önce Basklıların yaptığı gibi dar bir

²⁰⁹ Dozy, *Spanish Islam*, 417-418.

²¹⁰ Dozy, *Spanish Islam*, 419-420.

²¹¹ Özdemir, *Endülüs Müslümanları*, 129.

²¹² Dozy, *Spanish Islam*, 421.

geçitte saldırmaktansa Müslümanların istediği ve avantaja sahip olduğu düzlükte savaşa yönelen Hıristiyan ittifak kuvvetlerinin ağır bir bedel ödediğini söylemektedir.²¹³

921 yılında II. Ordoño'nun ordusunun bazı bölgeleri yağmalaması hakkında Dozy'nin yaptığı bir başka yorum da dikkat çekicidir. Bu yağma ve baskınları anlatan Hıristiyan kroniğinin, bu olayı üstün bir başarı olarak anlatması hakkında soydaşlarının başarısını abartmış olabileceği ihtimalinin şerhini düşmüştür.²¹⁴ Bölümün geri kalanı boyunca Hıristiyanlarla yapılan savaşlar silsilesini detaylı şekilde anlatan Dozy, Abbâsîlerin durumu, Afrika'daki nüfuz mücadeleleri ve müttefiklerden Muhammed b. Hazer, Hıristiyan krallıkların iç savaşları, II. Ramiro'nun (931-951) tahtı ele geçirmesi ve çeşitli isyanlar hakkında malumat sunmaktadır.²¹⁵

3.2.Üçüncü-Dördüncü Bölümler

Bu bölümler, *Fernan Gonzalez* ve *Şişman Sancho* (Sancho the Fat) başlıklarını taşımaktadır.

Üçüncü bölüm, III. Abdurrahman'ın eşrafın gücünü kırarak hâkimiyetini daha çok yabancı kökenli sakâlibe ve kölelere dayandırması ile başlamaktadır. İktidarını uysal, yönetilmesi kolay, güveneceği ve güç alabileceği bir soyu ya da çevresi olmayan, hükümdara minnet, sadakat borcu olan yabancılara veya daha alt sınıftan insanlara dayandırmıştır. Eşraftan ve aristokrasiden o kadar nefret etmektedir ki kendisinin tam tersi bir politika ile hüküm süren Kutsal Roma İmparatoru²¹⁶ I. Otto'nun (962-973) elçisine, imparator ile ilgili şöyle bir eleştiride bulunmaktadır:

“Kralınız, kabul ediyorum ki bilge ve yetenekli bir hükümdar, ama onun devlet adamlığının bir özelliği bana pek uygun değil: hükümeti tamamen kendi elinde tutmak

²¹³ Dozy, *Spanish Islam*, 421.

²¹⁴ Dozy, *Spanish Islam*, 421-422.

²¹⁵ Dozy, *Spanish Islam*, 422-428.

²¹⁶ I. Otto 962'de İmparator olarak taç giydiğinden bu elçi geldiğinde muhtemelen henüz Alman Kralı'ydı.

yerine, onda (hükümette) vassallarının bir payı olduğunu kabul ediyor. Hatta onlara kendi vilayetlerinin mülkiyetini vererek, onları kendisine bağlamayı düşünüyor. Bu ciddi bir hatadır. Soylulara lütufta bulunmanın, onların gururunu ve isyan etme eğilimlerini beslemekten başka bir etkisi yoktur.”²¹⁷

III. Abdurrahman’ın bu politikasının verdiği başlıca sonuç, Dozy’nin Slavlar dediği Sakâlibe’nin Müslüman İspanya’da oldukça etken bir güç haline gelmesidir. Sivil, askeri ya da bürokratik pek çok mevkide görevlendirilmişlerdir. Bu bağlamda Dozy, Sakâlibe’nin Endülüs’e gelişinin kısa tarihçisini vermektedir. Yıllar boyunca artarak devam eden bu grubun sayısı, III. Abdurrahman döneminde en yüksek rakama ulaşmıştır. Dozy, bu dönemde Kurtuba’da yaşayan sakâlibenin sayısının 3750, 6087 ya da 13.750 gibi çeşitli sayılarda aktarıldığını ifade etmektedir. Bu farklı sayıların kaynakların çelişkisinden ötürü olmayıp, III. Abdurrahman döneminin farklı periyotlarındaki sayılara işaret edebileceği yorumunu yapmaktadır.²¹⁸ Yani bu sayılardan çıkan sonuç, III. Abdurrahman’ın tahtta olduğu süre boyunca sakâlibenin sayısının ciddi oranlarda arttığıdır.

Hıristiyan krallıklarla savaşmaya devam eden III. Abdurrahman, 939 yılında sakâlibeden olan Necdet komutasında bir orduyla Simancas yönünde sefere çıkmıştır. Navarre Kral Nâibi Kraliçe Toda’nın da iştirak ettiği Hıristiyan kuvvetler karşısında Müslüman ordusu ağır bir yenilgi almıştır. Necdet öldürülmüş, Müslümanların birçoğu kazılan hendeklerde atların ayakları ve insan kalabalığının dehşeti içinde ezilmiş, halife canını zor kurtarmıştır. Bu yenilgiden sonra III. Abdurrahman bir daha bizzat orduyla sefere çıkmamıştır.²¹⁹ Bu olaya *Hendek Olayı* denmiştir. Hezimetin yaşanmasında arka

²¹⁷ Dozy, *Spanish Islam*, 429.

²¹⁸ Dozy, *Spanish Islam*, 430.

²¹⁹ Dozy, *Spanish Islam*, 431-432.

plana itilen ve başlarına bir saklebînin atanmasından rahatsız olan Arap soyluların ihanetinin de etkisinin olduğu açıktır.²²⁰

Hıristiyanların elde ettiği zafer hakkında değerlendirmede bulunan Dozy, II. Ramiro ve Fernan Gonzalez (931-944) arasında cereyan eden savaşların, Simancas'taki zaferin meyvelerinden faydalanılmasına engel olduğuna dikkat çekmektedir. Daha sonraki sayfalarda da Hıristiyanların arasında vuku bulan çatışmaları sayfalarına taşımaktadır. III. Abdurrahman'ın Kuzey Afrika'daki vassallarının çöküşü, II. Ramiro'nun Fernan Gonzales'i mağlup ederek onu hapse attırmasını takiben Fernan'ın takipçilerinin ayaklanmaları, II. Ramiro'nun Fernan'ı serbest bırakmak zorunda kalması, II. Ramiro'nun ölümü, oğulları Sancho ve Ordoño'nun mücadelesi, Navarre ile Leon'un akrabalık bağları, Sancho ve Ordoño'nun çatışmasını iyi değerlendiren III. Abdurrahman'ın atağa geçmesi, Fâtımî halifesi Muiz ile yapılan savaşlar bölümünün içerdiği diğer konulardır.²²¹

Cildin dördüncü bölümü daha spesifik bir hadiseye odaklanmaktadır. Leon Kralı Sancho (956-958, 960-966) oldukça şişman olması, desteksiz yürüyememesi, ata binememesi gibi durumlar nedeniyle 957 yılında bir darbeye Krallığını kaybetmiştir. Sancho, Navarra Kraliçesi ve aynı zamanda büyükannesi olan Toda'ya sığınmıştır. Toda da Kurtuba'dan yardım istemiş ve yardım teklifi kabul görünce torunu ve maiyetiyle birlikte Endülüs Emevî Halifeliği'nin başkenti Kurtuba'ya gelmiştir. Burada ünlü Yahudi devlet adamı ve tabip Hasday b. Şaprut'un tedavisiyle fazla kilolarına derman bulunan Sancho'ya Leon tahtının yolu tekrar açılmış, Halife III. Abdurrahman'ın desteğiyle

²²⁰ Dozy, *Spanish Islam*, 431; Özdemir, *Endülüs Müslümanları*, 130; Maribel Fierro, *III. Abdurrahman: İlk Kurtuba Halifesi*, çev. Firdevs Bulut Kartal (İstanbul: Vakıfbank Kültür Yayınları, 2021), 82-86 Çağdaş İspanyol tarihçilerden Maribel Fierro'nun, III. Abdurrahman dönemine dair yazmış olduğu önemli eserinde ihanet meselesi, hendek olayının anlatıldığı bölümde başlık olarak vurgulanmıştır. "İhanet: Simancas-Alhandega Savaşı 939" başlıklı bölümde, ihanet eden Arap soyluların isimleri ve savaşın detayları hakkında malumat edinmek mümkündür. III. Abdurrahman dönemine dair önemli bir çağdaş çalışma olma hüviyetinde olan eser, bu dönem hakkında çalışmamızda zaruri olarak kısaca bahsedilen olaylar için de başvurulabilecek niteliktedir.

²²¹ Dozy, *Spanish Islam*, 432-439.

Sancho tahtını geri kazanmıştır. Bölüm içerisinde Hasday hakkında kısa bir bilgi de yer almaktadır.²²²

Dozy, III. Abdurrahman dönemine ilişkin son bölüm olmasından ötürü, genel dönem değerlendirmesi ile bölümü sonlandırmaktadır. Tüm Endülüs Emevîler dönemi içerisinde tartışmasız en büyük hükümdarın III. Abdurrahman olduğunu ve onun döneminin pek çok açıdan en parlak devir olarak nitelendirilebileceğini belirtmektedir. Neredeyse tarih sahnesinden kalkmak üzere olan devleti isyanlar ve işgaller batağından çekip çıkarması, birçok küçük emirliğe bölünmüş topraklarda hâkimiyeti yeniden tesis etmesi, kuzeydeki Hıristiyanlar ve güneydeki Fâtımîlerle etkili, hatta üstün bir şekilde mücadele edip hepsine gücünü kabul ettirmesi, şüphesiz onu yüce bir hükümdar olarak nitelendirmeye yetmektedir. Fakat III. Abdurrahman'ın tarihin parlak sayfalarına adını yazdırması, bunlardan daha fazlası ile gerçekleşmiştir. Tükenmekte olan hazine, o öldüğünde 6.245.000 parça altın rezervine sahiptir. Tarımsal, bilimsel ve sanatsal anlamda yaptığı atılımlar, Kurtuba'yı dönemin en önemli şehirlerinden biri yapmakla kalmamış, devletinin çağın en üstün devletlerinden biri olarak zikredilmesine zemin hazırlamıştır. Dozy'nin verdiği sayılara göre Kurtuba nüfusu yarım milyona ulaşmış, üç bin cami, birçok saray, yüz on üç bin ev, üç yüz hamam, yirmi yedi varoş ile yalnızca Bağdat ile kıyaslanabilecek bir niteliğe ve niceliğe kavuşmuştur. Kurtuba, Hroswitha'nın tabiriyle "Dünya'nın İncisi" haline gelmiştir. Yine Kurtuba'nın kuzeyinde, eşlerinden Zehrâ'nın adını verdiği hilafet sarayı Medinetü'z Zehrâ'yı 936 yılında inşa ettirmeye başlamıştır. Yaklaşık yirmi beş yıl süren inşaat sürecinde on bin işçi ve bin beş yüz yük hayvanı çalıştırılmıştır. Bizans İmparatorluğu, Kutsal Roma İmparatorluğu, Fransa ve İtalya gibi devletlerden çeşitli hediyelerle elçiler gelmiş ve diplomatik ilişkiler kurulmuştur.²²³

²²² Dozy, *Spanish Islam*, 440-444.

²²³ Dozy, *Spanish Islam*, 445-447.

III. Abdurrahman ile ilgili olarak Dozy'nin son değerlendirmeleri, belki de bu büyük hükümdar ile ilgili yapılan en dikkat çekici ifadeleri ihtiva ettiğinden burada aynen zikretmek istiyoruz:

“Bu tür başarılar (yukarıda zikredilen askerî, siyasî, ekonomik vs. başarılar) tartışılmaz derecede büyüktü, ancak bu parlak hanedanın öğrencisine (halefi) dair şaşkınlık ve hayranlık uyandıran şey yaptıklarından çok şahsiyetidir -hiçbir şeyin kaçamadığı o kapsayıcı zekanın gücüdür ve en yüce fikirlerde olduğu kadar en küçük ayrıntılarda da takdire şayan bir usta olduğunu göstermesidir. Milleti birleştiren ve kaynaklarını sağlamlaştıran, ittifaklarıyla fiilen bir güç dengesi kuran ve geniş hoşgörüsüyle meclislerine başka dinden insanları çağıran bu ince ve akıllı adam, bir ortaçağ halifesinden daha ziyade modern zamanların örnek bir hükümdarıdır.”²²⁴

3.3.Beşinci Bölüm-II. Hakem (Hakam II)

III. Abdurrahman'ın 961 yılının sonlarına doğru vefatı üzerine yerine oğlu II. Hakem (961-976) devletin başına geçmiştir. Yeni hükümdarı ölçmek isteyen ve III. Abdurrahman'dan sonra devletin çok zayıflayacağını düşünen Hıristiyan Krallıklar, Müslümanların bölgesine saldırmışlardır fakat Hakem'in ordusuna mağlup olmuşlar, yeni hükümdarın basite alınmaması gerektiğini anlamışlardır. Bu zaferle II. Hakem, babasının yaptığı antlaşmalara uymaları gerektiğini onlara hatırlatmıştır.²²⁵

Bölümün dikkat çeken kısımlarından birisi tahtını kaybeden IV. Ordoño'nun (958-960) Hakem'den yardım istemesi ve onun huzuruna çıkmasıdır. Onun Kurtuba'ya ve Medinetü'z Zehrâ'ya yaptığı ziyaret, Dozy tarafından detaylıca anlatılmış, yaşanan diyalogların, devletin şaşaalı tören ve ziyafetlerinin kral üzerinde bıraktığı etkilere yer verilmiştir. III. Abdurrahman'ın mezarı önünde diz çöküp dua etmesi hayli ilginç bir

²²⁴ Dozy, *Spanish Islam*, 447.

²²⁵ Dozy, *Spanish Islam*, 448.

detaydır. II. Hakem'in "Buraya geldiğimize sevinin ve lütfumuzdan büyük şeyler umut edin, çünkü biz size beklediğinizden daha büyük lütuflar bahşedeceğiz"²²⁶ diyerek karşılaşması ile başlayan uzun diyalog aktarılmış, Ordoño'nun halife ile konuşurken kullandığı hürmetkâr ve itaatkâr dil, okuyucunun dikkatine sunulmuştur. Bizce bu diyalog, dönemin Hıristiyan Krallıkları ve Müslüman Hükümdarları arasındaki seviye farkını ortaya koyması bakımından son derece önemlidir.²²⁷ Her ne kadar ona yardım edileceği vaat edilse de babası tarafından Leon tahtına geçirilen Sacho'yu hizaya getirmeyi tercih eden II. Hakem, Sancho'nun antlaşmaya uyacağını taahhüt etmesi üzerine Ordoño'ya verilen vaatleri yerine getirmemiş, kendi menfaatleri doğrultusunda Hıristiyan Krallıklara şekil vermiştir. Takip eden sayfalarda Dozy, Ordoño'nun sefalet içinde ölmesi ve Sancho'nun tekrar antlaşmayı ihlal etmesi üzerine cereyan eden savaşları, bu savaşlarda halifenin net bir üstünlük sağladığını aktarmaktadır.²²⁸

Dozy, çok tabii olarak bölümü, II. Hakem'in kütüphanesi ve bilgeliği bahsi ile sonlandırmaktadır. Dünyanın, bilhassa Doğu'nun en önemli şehir ve kütüphanelerinden getirttiği kitaplarla sarayda çok zengin bir kütüphane oluşturan II. Hakem, başka hiçbir yerle kıyaslanamayacak ölçüde bir koleksiyon toplamıştır. Yaklaşık dört yüz bin cilt kitaba ev sahipliği yaptığı iddia edilen bu kütüphanenin kataloğunun da kırk dört ciltten oluştuğu söylenmektedir.²²⁹

Dozy, II. Hakem'in kitaplara olan düşkünlüğüne ve en yeni eserleri bile toplamaya gayret ettiğine dair bir örnek zikretmektedir. Ebu'l-Ferec el-İsfehânî'nin *el-Eğânî* isimli eserini henüz bitirdiğini öğrenen II. Hakem, yazardan bin dinar karşılığında kendisine bu eserin bir kopyasını göndermesini istemiş, daha Doğu vilayetleri böyle bir kitabın varlığından bile haberdar değilken, bu şaheser Kurtuba'nın saray kütüphanesinin

²²⁶ Dozy, *Spanish Islam*, 450.

²²⁷ Dozy, *Spanish Islam*, 449-452.

²²⁸ Dozy, *Spanish Islam*, 452-454.

²²⁹ Dozy, *Spanish Islam*, 454.

raflarındaki yerini almıştır. Kitaba olan tutkusunun yanı sıra onun döneminde toplum da bu birikimden yararlanmış, eğitim kurumlarının sayısı artmıştır. Dozy, Hıristiyan Avrupa’da ruhban sınıfından olmadıkça en yüksek mevkilerdeki kişilerin okuma yazma bilmediğini, Endülüs’teyse neredeyse herkesin okur yazar olduğunu ifade etmiştir. Aynı zamanda Kurtuba Üniversitesi’nin temellerinin de onun döneminde atıldığını iddia etmektedir. Halife, fakir ailelerin çocuklarının eğitimini bizzat şahsi hazinesinden karşılamış ve sosyal devlet anlayışına müthiş bir örnek teşkil etmiştir. Fıkıh, belagat, kelim gibi çok çeşitli alanlarda da oldukça önemli alimler ve eserlerden bahsetmek mümkündür.²³⁰

3.4. Altıncı-On İkinci Bölümler

Bu bölümler sırasıyla şu başlıkları taşımaktadır: *İbn Ebî Âmir* (İbn Abi Âmir); *II. Hişam’ın Tahta Çıkışı* (The Accession of Hisham II); *Mushafi’nin Düşüşü* (The Fall of Mushafi); *El-Mansûr* (Almanzor)²³¹; *Santiago de Compostela*; *El-Mansûr’un Ölümü* (Death of Almanzor).

Şimdi ele alacağımız altı bölüm, Dozy’nin İbn Ebî Âmir’i ne kadar önemseydiğine dair bir fikir vermektedir. Üçüncü cildin önemli bir kısmına karşılık gelen bu altı bölüm, İbn Ebî Âmir hakkında oldukça detaylı bilgiler içermekte ve esere bu ünlü devlet adamı hakkında başvurulacak önemli bir kaynak olma hüviyetini kazandırmaktadır.

Altı bölümün ilkinde Dozy, İbn Ebî Âmir’in çocukluğundan başlayarak konuya girmektedir. İlk olarak beş genç öğrencinin Kurtuba’da bir ağacın gölgesinde yaptıkları muhabbetten bahsetmektedir. Buna göre aralarından birisi (İbn Ebî Âmir) “Dediklerimi iyi belleyin, bir gün bu ülkeyi yöneteceğim. O zaman geldiğinde her biriniz benden hangi

²³⁰ Dozy, *Spanish Islam*, 454-455; Endülüs alimleri hakkında önemli bir çalışma için bk. Lütfi Şeyban, *Endülüs Alimleri* (İstanbul: Ketebe Yayınevi, 2020).

²³¹ Dokuz ve Onuncu bölümler aynı başlığı taşımaktadır. “Almanzor ve Almanzor (continued)” şeklinde başlıklandırılmıştır.

makamı isteyeceğini söylesin. Hepinize onu vereceğim!”²³² diyerek bağırıştır. Her ne kadar arkadaşları bu iddialı sözleri ciddiye almayıp alay etseler de her biri kendi isteklerini sıralamışlardır. Daha sonra akrabasının evinde kalan İbn Ebî Âmir ile ilgili bazı anekdotlar aktarılmaktadır. Bunlardan birisi sabahlara kadar uyumayıp yönetici olduğu zaman valiliğe, kadılığa ya da diğer önemli makamlara atayacağı insanları düşünmesidir.²³³ Burada Dozy'nin işaret ettiği nokta aslında İbn Ebî Âmir'in kendisine şöhret kazandıracak ve onu Endülüs tarihinin en önemli şahsiyetlerinden biri haline getirecek özellikleri olan hırs, kararlılık ve stratejik zekanın izlerinin çok genç yaşlarından itibaren takip edilebilir olduğudur.

Dozy, İbn Ebî Âmir'in kökenleri ve ailesi hakkında malumat vermekte, Yemen kökenli Meâfir Kabilesi'nden olduğu, atalarının Târik b. Ziyâd'ın fetih ordusunda bulduklarını, daha sonraki dönemlerde ise birçok önemli göreve getirildiklerini anlatmaktadır. Dedesi Ebû Âmir Muhammed İşbîliye kadılığı yapmış ve yine bu soydan başkaları çeşitli idari görevlerde yer almışlarsa da daha çok ulema ailesi olarak anılan bu ailenin meskeni Cezîretülhadrâ (Algeciras) bölgesinde yer alan Turruş (Torrox) Kalesi'dir.²³⁴ Burada Dozy'nin aktardıkları ile ilgili olarak şöyle bir soru akla gelebilir: Madem ailesi sıradan bir aile olmayıp devlette çeşitli makamlara gelebilen insanlar çıkarmış bir aileyse, neden bölümün girişinde bahsedildiği gibi aynı ailenin bir mensubu olan ve üst kademeye gelmeyi amaçlayan bir çocuğun iddiaları ile alay edilmesi, bu çocuğun hırsı bu kadar ön plana çıkarılmıştır? Bizce bu sorunun cevabı Dozy'nin zihninde bu ailenin daha çok ulema sınıfından olmasıdır ve aileden İbn Ebî Âmir'in çocukluğunda hayalini kurduğu derecede üst düzey bir görevli çıkmamıştır. Ayrıca iddia bu devletin herhangi bir idarecisi değil, hükümdarı olmaya yöneliktir. Her açıdan siyasî

²³² Dozy, *Spanish Islam*, 457.

²³³ Dozy, *Spanish Islam*, 457-458.

²³⁴ Dozy, *Spanish Islam*, 458-459.

yükseliş motifleri taşıyan bu anlatım, Dozy'nin öyküsel tarih anlayışı için de kaçınılmaz bir argümandır.

İbn Ebî Âmir ilk olarak sarayın yanında bir yer açıp noterlik hizmeti vermeye başlamış, daha sonra Kurtuba Kadısı'nın hizmetine girmiş, kadıyla ilişkisinin çok iyi olmaması üzerine de sarayda yeni bir göreve getirilmiştir. Onun saraya gelişi ve hatta hayatının dönüm noktası, II. Hakem'in Bask asıllı cariyesi Subh²³⁵ ile tanışmasıdır. Önce halifenin oğlu Hişâm'ın mülkünün kahyası, daha sonra ise Subh'un etkisi ile darphanenin idarecisi olmuştur. Bu esnada görevinin de etkisiyle çok güçlü dostlar edinmiş, maddi olarak zor duruma düşen ya da çeşitli borç batağına saplanan asilzade ve idarecilerin imdadına yetişerek güçlü konumlardaki insanların minnetini kazanmıştır. Haremdeki kadınların ve birçok idarecinin saygı ve sevgisini kazanması, bazı rakiplerince yolsuzlukla itham edilmesine, akabinde de II. Hakem'in emriyle yargılanmasına neden olduysa da beraat etmiş, bundan sonra kariyer basamaklarını hızla çıkmaya devam etmiştir. İşbîliye ve Niebla kadılığı, Kurtuba'da eş-Şurtatu'l vustâ reisliği gibi görevlere getirilmiş, bunlarda oldukça başarılı olmuştur.²³⁶

İbn Ebî Âmir'in bir sonraki aşamaya geçmesi Kuzey Afrika'daki bazı gelişmeler üzerine geniş yetkilerle buradaki harcamaları kontrol etmek üzere görevlendirilmesi sayesinde olmuştur. İdrisîlerle savaş için vazifelendirilmiş ünlü komutan Gâlip ve çeşitli Berberî kabilelerin yöneticileri ile iyi ilişkiler geliştirmiş, saygılarını kazanmış ve itibarını artırmıştır. II. Hakem'in felç geçirmesiyle yönetimi vezir Mushafi üstlenmiş, II. Hakem yerine oğlu Hişâm'ı geçirmek iradesinde olduğu için biat almıştır. Oğlunun yaşının küçük olması nedeniyle halifeliğinin kabul görmeyeceğinden çekinen halife, oğlunun kahyası olarak en güvendiği iki isim olan Mushafi ve İbn Ebî Âmir'i görevlendirmiştir.²³⁷

²³⁵ Dozy bu isim yerine Aurora'yı kullanmaktadır. Dozy, *Spanish Islam*, 460.

²³⁶ Dozy, *Spanish Islam*, 460-462.

²³⁷ Dozy, *Spanish Islam*, 465-468.

İlerleyen sayfalarda II. Hişâm'ın (976-1009, 1010-1013) taç giyme merasimi, Mushafî'nin hâcipliğe, İbn Ebî Âmir'in vezirliğe yükselmesi, bu sırada vezirin çeşitli vergileri kaldırmakla ve diğer bazı önlemler ile halkın sempatisini kazanması da ele alınmıştır. Bunların dışında Saklebîlerin başını çektiği bazı isyanlar ve bastırılmaları da aktarılmaktadır.²³⁸ Fakat bölümün ele aldığı önemli hususlardan birisi de artan Hıristiyan saldırılarıdır. Mushafî'nin bu saldırılar karşısında oldukça pasif bir görüntü vermesi üzerine Halifenin annesi Subh her zamanki gibi İbn Ebî Âmir'e başvurmuş, toplanan konseyde savaşın komutanlığına kimse gönüllü olmayınca yüz bin altın tahsis edilmesi şartı ile İbn Ebî Âmir ordunun komutanlığını yapmayı üstlenmiştir. 977 yılının ilk aylarında çıktığı seferden oldukça önemli başarılarla ve ganimetlerle dönmesi, hem halkta büyük bir coşkuya sebep olmuş, hem de bu muzaffer ordunun komutanı olan İbn Ebî Âmir'in itibarının ve şöhretinin artmasına muazzam katkı sağlamıştır. İbn Ebî Âmir artık vezirlikten daha fazlasına lâyık olduğuna kanidir ve halk da buna hazırdır.²³⁹

Mushafî'nin bertaraf edilmesini ele alan sekizinci bölümde Dozy, öncelikle bu devlet adamının asil biri olmasına karşılık oldukça kapasitesiz, kibirli ve görgüsüz olduğunu vurgulayarak hâciplik için uygun olmadığı yorumunu yapmaktadır. İbn Ebî Âmir'in de Mushafî'den hoşlanmadığını ve onu yetersiz gördüğünü belirten Dozy'ye göre vezirin harekete geçmeme sebebi kendisinin, Mushafî'nin en güvendiği isim olmasıdır. Fakat komutan Gâlip ile Mushafî'nin arasının açılması ve Gâlip karşısında şansız olmadığını bilen hâcibin arabuluculuk için İbn Ebî Âmir'i göndermesi, İbn Ebî Âmir'in aradığı fırsatı sunmuştur. İbn Ebî Âmir bu fırsatı Gâlip ile Mushafî'nin arasını açmak için kullanmış, komutanın ve Subh'un desteğini alarak Kurtuba sâhibu'l-medîneliği görevinin Mushafî'nin oğlundan alınıp kendisine verilmesini sağlamıştır. Göreve başlar başlamaz faaliyetleri ile halkın kendisine yönelik sempatisini daha da

²³⁸ Dozy, *Spanish Islam*, 473-475.

²³⁹ Dozy, *Spanish Islam*, 476-477.

artırmıştır. Gâlip'in kızıyla evlenerek gücünü pekiştiren İbn Ebî Âmir, Mushafî'nin azledilmesini, malvarlığına el konulmasını ve yargılanmasını sağlamıştır. Buradan sonra Dozy, mahkemeden bazı diyalogları zikretmekte ve Mushafî'nin ölümü ile defnini aktarmaktadır.²⁴⁰

Daha sonraki iki bölümde vuku bulan isyanlar ve savaşlar ele alınmış, İbn Ebî Âmir'in Subh ile ilişkisinin yasak aşk şeklinde olduğu iddiası gündeme getirilmiş ve en önemlisi "el-Mansûr" lakabını almasını takiben fiilen halife gibi davranması işlenmiştir. Felsefeyi çok sevdiği için hukuk, teoloji ve edebiyat çevrelerinde dindarlığının tartışma konusu yapılması üzerine II. Hakem'in muazzam kütüphanesinde yer alan felsefe başta olmak üzere zikredilen çevrelerce sakıncalı görülen birçok kitap ayıklanarak şehir meydanında yakılmıştır.²⁴¹ Böylece kendisinin dindar olduğunu, daha doğrusu sapkın olmadığını kanıtlamış, fukaha ve diğer güçlü kesimlerin gözünde meşruiyetini güçlendirmiştir.

Halife II. Hişâm'ı kısıtlayarak kontrol altına alma niyeti, bu uğurda Medinetü'z Zehrâ yerine alternatif olarak kendisi için Medinetü'z Zâhire'yi yaptırması ile iyice açığa çıkmıştır. Devletin tüm önemli birimlerini bu saltanat kalesi içinde toplayan İbn Ebî Âmir genç halifeyi saraya hapsedmiş, bu durum ise kayın pederi Gâlip ile arasının açılmasına sebep olmuştur. İki asır önce Septe'de sıkışan Suriyeliler gibi bu kez aynı yerde sıkışan Berberî birlikler İbn Ebî Âmir'in imdadına yetişmiş, nihayetinde Gâlip mağlup edilmiştir. Sonrasında ise Leon üzerine sefere çıkılmış ve bundan da zaferle dönülmüştür. Bu zaferlerden sonra kendisine el-Mansûr lakabını vererek el öptürmüş, bir nevi halife gibi davranmaya başlamıştır.²⁴² Dozy'nin bu bölümlerde dikkat çeken beyanlarından biri el-Mansûr'un özellikle Berberî ve Hıristiyan askerlerine tabiri caizse şefkatli, babacan

²⁴⁰ Dozy, *Spanish Islam*, 478-487.

²⁴¹ Dozy, *Spanish Islam*, 490-491.

²⁴² Dozy, *Spanish Islam*, 491-499.

muamelesidir. Bunu da III. Abdurrahman'ın Endülüs'lüleşme politikasının meyvesi olarak yorumlamaktadır.²⁴³

Dozy, uzun uzadıya el-Mansûr'un çeşitli savaşlarını aktarmaktadır. Fakat Santiago de Compostele'ya yaptığı sefere ayrı bir önem atfetmekte, Hıristiyanlar için kutsal kabul edilen bu şehrin 997 yılında ağır bir şekilde yağmalandığını, hatta yok edildiğini anlatmakta, çeşitli sayılar zikrederek bu seferin bilançosunu ortaya koymaya çalışmaktadır.²⁴⁴

Dozy, 10 Ağustos 1002'de hayata gözlerini yuman el-Mansûr'un, Medînetü's-Sâlim'de (Medinaceli) yer alan kitabesine bir keşiş tarafından yazılan metni verdikten sonra onun kişiliği hakkında değerlendirmeler yapmaktadır. Yaptığı hatalar olmasına karşılık oldukça vefakâr, cömert, hedeflerini gerçekleştirme noktasında son derece kararlı, yapılan hizmeti unutmayan ve haksızlığa tahammül edemeyen biri olarak nitelemektedir. Fakat yine de pek çok açıdan büyük bir adam olduğunu kabul etse de onu sevmeyi ve hatta ona hayran olmayı imkânsız bulmaktadır.²⁴⁵

3.5.On Üçüncü-On Sekizinci Bölümler

Bu bölümlerin başlıkları sırayla şu şekildedir. *Sancho* (Sanchol); *Mehdî* (Mahdi); *Kurtuba'nın Düşüşü* (The Sack of Cordova); *Hammûdiler*, (The Hammûdites); *V. Abdurrahman ve İbn Hazm* (Abd-er-Rahman V and Ibn Hazm); *Halifeliğin Yıkılması* (The Fall of Khalifete).

Cildin geri kalan kısmına tekabül eden bu bölümler, oldukça karmaşık olduğu ve hem çok fazla isim hem de çokça olay barındırdığı için çalışmayı çok dağıtmamak adına el verdiği ölçüde kısa tutulacaktır.

²⁴³ Dozy, *Spanish Islam*, 495-496.

²⁴⁴ Dozy, *Spanish Islam*, 517-521.

²⁴⁵ Dozy, *Spanish Islam*, 523-533.

Âmirîler döneminin devamı, el-Mansûr'un küçük oğlu Abdurrahman döneminde oldukça cüretkâr hamleler ve halkın artık isyan etmesi gibi hadiselerle başlamaktadır. Âmirîler döneminin son bulması, peş peşe yapılan darbeler ve art arda çıkan isyanlar, sayısız savaşlar ve çatışmalar, Berberîlerin isyanları ve katliamları, Emevî hanedanı mensuplarının yahut Kuzey Afrika'dan gelen Hammûdîlerin dahi tahtı ele geçirmeleri, Medinetü'z Zehrâ ve Medinetü'z Zâhire'nin yağmalanması gibi hadiseler ayrıntılarıyla anlatılmaktadır. Dozy, tüm bu kaos, savaşlar, isyanlar, entrikalar ve darbeler silsilesini okuyucuya sunmaktadır. Bunu yaparken de her zamanki gibi bol bol diyaloglara yer vermekte, tasvirler kullanmaktadır. Belki de Hammûdîler hakkında çağdaşlarından ve hatta günümüz tarihçilerinden çok daha detaylı bir biçimde bahsetmekte, sayfalarca bu hanedan hakkında bilgi sıralamakta, Endülüs'te hüküm sürmelerini ele almaktadır.²⁴⁶ Ayrıca İbn Hazm hakkında bilgiler sunduğu bölümde, İbn Hazm'ın İspanyol (müvelled kastedilmektedir) kökenli olduğunu savunmaktadır.²⁴⁷

4. Dördüncü Cilt

Eserin son cildi, *Mülûkü't Tavaif* (The Petty Tyrants) başlığını taşımakta ve 1110 yılına kadarki süreci ihtiva etmektedir. Yüz yetmiş altı sayfadır. Son otuz üç sayfa Tâife devletlerinin hanedan şemaları, bibliyografya ve dizine ayrılmıştır. On beş bölümün olduğu cildin büyük bir kısmı Abbâdîler hakkında yazılmış olup, Dozy'nin bu hanedan ile çokça ilgilendiği çalışmamızın ilk bölümünde de vurgulanmıştır. Bu cildin özeti ve değerlendirmesini hem çok uzatmamak hem de karışıklığa mahal vermemek adına oldukça özlü ve kısa tutmayı tercih ettik. Zira birçok devletin ve şahsın ismi etrafında geçen hadiselerin aktarılması, bu çalışmanın boyutlarını oldukça açacaktır.

²⁴⁶ Dozy, *Spanish Islam*, 534-592.

²⁴⁷ Dozy, *Spanish Islam*, 575-576; H. Yunus Apaydın, "İbn Hazm", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 20/39.

4.1.Birinci-Dördüncü Bölümler

Bu bölümlerin başlıkları sırasıyla şöyledir: *İşbiliye Kadısı* (The Kady of Seville); *Samuel Ha-Levi ve İbn Abbas*; *Ebu'l Fütuh* (Abu'l Fotuh); *Malaga*.

Bu bölümlerde, genel olarak Mülûkü't Tavâif döneminin bir panoraması verilmekte, İber Yarımadası'nın farklı bölgelerinde kurulmuş çeşitli kökenden onlarca emirlik ve bu emirliklerin karmaşık ilişkiler ağından bahsedilmektedir. Berberîlerin daha çok güneyde, Sakâlibenin doğuda üstünlük kurduğu bu dönemde, III. Abdurrahman'ın ve el-Mansûr'un ezdiği ve güçlerini tamamen kırdığı Arap aristokrasisinden hayatta kalanlar da bazı bölgelerde kendilerine ait devlet kurmuşlardır.²⁴⁸ El-Mansûr'un ölümünden Emevî Halifeliği'nin çöküşüne kadar tam bir kaos ortamına dönüşen ülkede merkezî otorite namına hiçbir şey kalmamış, kendi gücüne güvenen aileler yaşadıkları şehirlerde yönetici ve hatta hanedan kurma yoluna gitmiştir. Hammûdîlerin etkisi görece devam etmekte, özellikle Berberî kabileler üzerinde belli oranda hâkimiyet tesis etmiş görünmektedir. Özellikle Mâleka bölgesinde güçlerini hissettirmişlerdir. Gırnata (Granada) merkezli Berberî Zîrîler, Batalyevs (Badajoz) merkezli Berberî asıllı Eftasîler, Meriye (Almeria) merkezli Saklebî Benî Sumâdîh, Dâniye (Denia) merkezli Saklebî kökenli Dâniye Emirliği, Tuleytula merkezli Berberî Zünnûnîler, Kurtuba merkezli, soyları Doğulu mevaliden gelen Cehverîler ve İşbîliye merkezli Arap Abbâdîler taife devletlerinin en önemlileridir.²⁴⁹ Tuleytula ve Kurtuba, buralarda hüküm süren Zünnûnîler ile Cehverîler, mezkûr şehirlerde hâkimiyeti ele geçirmeden önce bir meclis tarafından yönetilmişlerdir. Tuleytula'da Kadı Ebû Bekir Yaîş b. Muhammed el-Esedî başkanlığında önde gelen şahsiyetlerden müteşekkil bir meclis yönetimi üstlenirken, Kurtuba'da aynı görev Ebu'l-Hazm İbn Cehver'in başkanlığındaki bir şûra tarafından icra edilmiştir. Özellikle ikincisi ile ilgili olarak Dozy, dönemin çok ilerisinde bir danışma ve

²⁴⁸ Dozy, *Spanish Islam*, 595.

²⁴⁹ Dozy, *Spanish Islam*, 595-597.

istişare organının yürütüldüğünü ifade etmekte, İbn Cehver'in, saraylarda değil de kendi mütevazı evinde yaşamaya devam ettiği kanaatkâr yaşamını, dürüstlüğünü, halkın refahını birinci öncelik haline getiren idarecilik anlayışını methetmektedir.²⁵⁰

İşbiliye'deki Abbâdîlerin kuruluşunu merkeze koyan ilk bölümde, bu hanedanın kurucusu Ebu'l-Kâsım Muhammed İbn Abbâd'ın (1023-1042) hayatı, güçlenmesi ve yönetimi ele geçirmesi anlatılmaktadır. Burada bilhassa dikkatimizi çeken olay, Emevî Halifesi II. Hişâm'ın akıbetinin ne olduğu noktasındaki belirsizlik ve ihtilaflardan doğan "Sözde Hişâm" meselesidir. Hişâm'ın tahtını kaybettikten sonra öldürüldüğü yahut Asya'ya geçip burada sefalet içinde öldüğü şeklinde iki ana iddia mevcuttur. Dozy ikincisini benimsemiştir. Zikredilen hadise de bu boşluktan meydana gelmiştir. Berberî, Saklebî ya da Arap kökenli rakip hanedanların birleşmesi ve bir koalisyon oluşturması endişesi, Ebu'l-Kâsım Muhammed'i, halkın gözünde meşruiyet sağlayacak bir adım atmaya yöneltmiştir. Zira her ne kadar kendileri karanlık günler görseler de Emevîler devrinde çok parlak ve müreffeh bir hayat yaşayan atalarının aktardıklarını unutmamış, o günlerin hasretini çeken bir topluluk da yok değildir. Dolayısıyla Emevî hanedanından birisini desteklemeye hazır kalabalık halk kitleleri mevcuttur. İşte bu durumdan kendi lehine faydalanmak isteyen İbn Abbâd, Hişâm ile ilgili var olan hikayelere uygun şekilde kendisine bir Hişâm bulmuştur. Halk arasında devrildikten sonra Mekke'ye gidip orada çömlekçilikle uğraştığı, ardından Kudüs'te bir hasırcının çıraklığını yaptığı şeklindeki hikayesi dillerde dolanan II. Hişâm'ın, tekrar Endülüs topraklarına gelmesi (İbn Abbâd için geldiğini iddia etmek dahi yeterlidir) olasıdır. İbn Abbâd, II. Hişâm'a benzerliği ile dikkat çeken ve kendisi de hasırcılıkla²⁵¹ uğraşan Halef el-Husrî isimli bir kişiyi, Halife

²⁵⁰ Dozy, *Spanish Islam*, 595-596.

²⁵¹ Dozy, *Spanish Islam*, 602-603 Dozy'nin eserinde, ingilizcesi "mat-maker" olan kelimenin, hasırcı anlamına geldiğini bulduk. Fakat genel kabul Halef el-Husrî'nin eski bir müezzin olduğu şeklindedir. Bk. Mehmet Özdemir, "Halef el-Husrî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 15/238; Mehmet Özdemir, "İbn Abbâd, Ebü'l-Kâsım", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 19/266.

Hişâm olarak ilan etmiş, kendisini de onun hâcibi olarak duyurmuştur.²⁵² Böylece hem Hammûdîlere hem de diğer tâife devletlerine karşı elini güçlendirmiştir.

Cildin ikinci bölümünde, ünlü Yahudi lideri, din alimi, dil bilimci ve şair Samuel el-Ha-Levi, daha çok bilinen ismiyle İbn Nağrile ve Benî Sumadîh Emiri Züheyr'in veziri İbn Abbas konu edinilmiştir. İbn Nağrile'nin hayatı, görevleri, eserleri ve özellikle Zîrî emiri Habbûs ve selefi Bâdis'in veziri olarak görev yapması anlatılmıştır. İbn Abbas ile ilgili de çok zengin ve etkili bir devlet adamı olduğu belirtilmiş, bu iki önemli şahsiyetin hizmet ettiği devletlerin mücadeleleri anlatılmıştır. Yalnızca Zîrîler ile Benî Sumadîh arasındaki mücadeleler değil, diğer bazı tâife devletlerinin de dahil olduğu ittifaklar ve savaşlar ele alınmıştır.²⁵³ Sonraki iki bölümde ise Bâdis'e isyan eden Ebu'l-Fütuh isimli bir isyan lideri ve onun isyanı, isyanın bastırılması, Mâleka'da meydana gelen birtakım olaylar, Hammûdîlerin İspanya'dan çıkarılmaları zikredilmiştir.²⁵⁴

4.2.Beşinci-On Birinci Bölümler

Bölüm başlıkları şu şekildedir: *El-Mu'tazîd* (El-Mu'tadîd- peş peşe üç bölüm bu başlığı taşımaktadır); *Mu'tazîd'in Ölümü* (Death of Mu'tadîd); *Mu'temîd ve İbn Ammâr* (Mu'tamîd and a Ibn Ammâr); *Mu'temîd* (Mu'tamîd); *İbn Ammâr'ın Düşüşü* (The Fall of İbn Ammâr).

Dozy, doktora tezi ile Abbâdîler üzerine çalışmaya başlamıştır. Hatta Endülüs tarihine çalışmaya başlamasının ilk adımı sayılabilir. Yukarıda “Eserleri” bölümünde de zikrettiğimiz *Scriptorum Arabum loci de Abbadidis* başlıklı Latince çalışması, Abbâdîler üzerine yapılmış en önemli çalışmalardandır. *Spanish Islam*'ın dördüncü cildi de aslında Abbâdîler tarihi ağırlıklı olmasıyla dikkat çekmektedir. Bu cildi oluşturan on beş bölümün yedisi Abbâdî emirleri Mu'tazîd (1042-1069) ve Mu'temîd (1069-1091)

²⁵² Dozy, *Spanish Islam*, 603.

²⁵³ Dozy, *Spanish Islam*, 606-616.

²⁵⁴ Dozy, *Spanish Islam*, 617-627.

dönemlerine ayrılmıştır. Bir nevi *Scriptorum Arabum loci de Abbadidis*'in kısaltılmış versiyonudur denilebilir. Olayları, savaşları, ittifak ve cepheleşmeyi, mücadeleleri ele almaktadır. Mesela yedinci bölümde, İbn Nağrile'nin vezir olarak atanmasına karşı çıkan ve bu atamayı yapanlara kaside yazarak ağır eleştiriler getiren fakih Ebû İshak el-İlbirî'nin kasidesinden ve sonrasında 1066 yılında patlak veren olaylardan söz eden Dozy, bu şiirin Yahudilere karşı halkı galeyana getirerek dört bin civarında Yahudinin öldürülmesini tetiklediğini iddia etmektedir.²⁵⁵ Yalnızca tâife devletlerinin birbirleriyle ilişkisi değil, Hıristiyanlarla ilişkiler de bu sayfalarda kendisine yer bulmuştur. Yine Abbâdîlerin tarihinde en az emirler kadar önem arz eden vezir ve şair İbn Ammâr'a da çok geniş yer verilmiş, Mu'temid ile yakınlaşmasından ölümüne kadar olan süreç detaylı biçimde ele alınmıştır. Çok hareketli bir hayat sürmüş olan İbn Ammâr'ın ölümüne giden süreç, adeta roman tadında ele alınmış, diyaloglar ve entrikalar oldukça canlı şekilde aktarılmıştır.²⁵⁶

4.3. On İkinci-On Beşinci Bölümler

Son dört bölümün başlıkları sırası ile şöyledir: *IV. Alfonso-Zellâka Savaşı* (Alfonso IV- Battle of Zallaka); *Yusuf İbn Tâşfîn*, (Yusuf Ibn Tashfin); *Murabıtlar Dönemi* (The Rule of the Almoravides); *Mu'temid Sürgünde* (Mu'tamid in Exile).

Spanish Islam'ın son dört bölümüne karşılık gelen bu bölümler, tâife devletler döneminin sona erip, Kuzey Afrika'da Merakeş'te kurulmuş ve kısa zamanda oldukça güçlenmiş olan Murâbıtların Endülüs'e gelişi ve yönetimlerini ele alarak son bulmaktadır. İlk olarak Leon-Kastilya Kralı IV. Alfonso'nun (1065-1109) akınları ve saldırılarının artması neticesinde Müslümanların zor durumda kalmaları anlatılmaktadır. Alfonso'nun doğrudan İslam için tehdit olduğuna ve güçlerinin onu durdurmaya yetmeyeceğine kani

²⁵⁵ Dozy, *Spanish Islam*, 651-653.

²⁵⁶ Dozy, *Spanish Islam*, 679-689.

olan bazı Emirler, Kuzey Afrika'da dikkat çeken Murâbit hükümdarı Yusuf b. Tâşfin'den (1073-1106) yardım istemeye karar vermiştir. Emirlerin birçoğunda Sahara'nın barbar ve fanatik savaşçılara karşı korku ve endişe mevcut olsa da içinde buldukları durumun vahameti daha baskın çıkmıştır. Dozy, buna örnek olması açısından Abbâdî Emiri Mu'temid'in, en büyük oğlu Râşid ile konuşmasını örnek vermektedir. Murâbitleri ülkelerine davet etmenin tehlikeleri hakkında babasını uyan Râşid'e Mu'temid'in cevabı şu şekilde olmuştur:

“Bu doğru ama benim neslim tarafından Endülüs'ü kafirlere av gibi teslim eden adam olarak damgalanmak istemiyorum. Adımın her Müslüman minberde lanetlenmesinden çekiniyorum ve kendi adıma, Kastilya'da domuz çobanı olmaksızın Afrika'da deve çobanı olmayı tercih ederim.”²⁵⁷

Emirlerin çoğu ikna edilerek ortak bir elçi heyeti gönderilmiş ve Cezîretülhadrâ Yusuf'a verilmiştir. Fakihlere danışmadan hareket etmeyen Yusuf, Hıristiyanlara karşı savaşması noktasında fetva aldıktan sonra savaş için hazırlıkların başlaması emrini vermiştir. Burada yapılan hazırlıklar ve emirlerin orduları ile Yusuf'a katılmaları da anlatılmaktadır. Alfonso'yu İslam'a davet edip karşılığında net bir ret cevabı alan Yusuf, 1086 yılının ekim ayının sonunda savaşı (Zellâka Savaşı) başlatmıştır.²⁵⁸ Dozy, bu savaşı İspanya'nın kaderini belirleyecek denli kritik kabul etmektedir. Dozy, Hıristiyanların sayısının elli-altmış bin civarında olduğunu, Müslümanların asker gücünün ise yirmi binden fazla olmadığını kabul edildiğini ifade etmektedir.²⁵⁹

Savaşın neticesinde Alfonso yalnızca beş yüz adamıyla beraber kaçmayı başarsa da çok ağır bir yenilgi almıştır. Düşman bölgelerinin iç kesimlerine kadar gitme niyetinde olan Yusuf'un, en büyük oğlunun öldüğü haberi üzerine Endülüs'ten ayrılması ile

²⁵⁷ Dozy, *Spanish Islam*, 694-695.

²⁵⁸ Dozy, *Spanish Islam*, 695-697.

²⁵⁹ Dozy, *Spanish Islam*, 697.

Müslümanlar, zaferden faydalanma imkânını ellerinden kaçırmışlardır. Murâbit hükümdarı, Mu'temid'in emrine üç bin asker bırakıp, geri kalan güçleriyle Afrika'ya dönmüştür. Dozy, Zellâka Savaşı ile ilgili kaynakları, Latin Kroniklerinin son derece yetersiz, Arap kaynaklarının ise çok detaylı fakat tutarsız olduğu şeklinde tasnif etmekte ve değerlendirmektedir.²⁶⁰

Zaferin ardından Yusuf b. Tâşfin, Endülüs'ün ve İslam'ın kurtarıcısı, çağın en büyük askeri gibi sıfatlarla taltif edilmiş, selamlanmıştır. Hıristiyan Krallıklar ise kayıplarını telafi etmek ve özellikle görece daha zayıf olan ülkenin doğu kesiminde tekrar kontrolü almak için harekete geçmiştir. Zikredilen bölge için hayati konuma sahip Aledo (Liyyit) Kalesi'ni ele geçirmişlerdir. Hıristiyan orduları, civar kasaba ve köylerini de yağmalamaktan geri durmamışlardır. Dozy'ye göre bu saldırılar ve Zellâka Savaşı'nın ortaya çıkardığı en önemli sonuç, artık emirlerin kendilerini savunacak güç ve imkândan mahrum olduklarıdır. Ayrıca Murâbitlerin, korkulduğu şekilde hâkimiyet kurma hususunda adım atmaması da tâife devletlerinin Yusuf'u ikinci kez davetlerini mümkün kılmıştır. Devam eden sayfalarda Murâbitlerin tekrar İber Yarımadası'na geçerek Aledo'yu kuşatması ele alınmakta, Yusuf'un içten içe Endülüs'e hâkim olma düşüncesinde olduğu vurgulanmaktadır. Yaşanan bazı hadiseler, fakihlerin tutumu, çeşitli ilişkiler ağı, fetvalar, Mu'temid'in Hıristiyanlardan yardım arayışı ve Mülûkü't Tavâif'in sonlandırılması meseleleri aktarılmıştır. Mu'temid'in sürgünü ve Abbâdîler döneminin sona ermesi ile eser tamamlanmıştır.²⁶¹ Dozy, özellikle halkın Murâbitlere yönelik tutumu hakkında oldukça önem arz eden bir tasnif yapmış, genel olarak bu tepkileri iki grupta ele almıştır. Destekleyen ve desteklemeyen şeklinde kısaca zikredebileceğimiz bu iki grubun daha derin analizleri ile bu olayları ele alırken Dozy'nin ortaya koyduğu bazı

²⁶⁰ Dozy, *Spanish Islam*, 698.

²⁶¹ Dozy, *Spanish Islam*, 703-736.

değerlendirmeler ve yorumlar, Murâbitlara bakışı noktasında önem arz ettiği için ilerleyen sayfalarda ayrıca incelenecektir.

Eserin son bölümünün bitişinin ardından gelen dört sayfa boyunca kronolojik olarak Müslüman Tâife devletlerinin tabloları, hükümdarları, saltanat süreleri verilmiştir. Bu tablolar oluşturulurken bölge ve şehir isimleri başlık olarak kullanılmış, altına da ilgili hanedanla ilgili kronolojik bilgiler sıralanmıştır.²⁶² Ayrıca eserin sonunda kaynakça²⁶³ ve indeks²⁶⁴ de yer almaktadır.

²⁶² Dozy, *Spanish Islam*, 737-741.

²⁶³ Dozy, *Spanish Islam*, 742-747.

²⁶⁴ Dozy, *Spanish Islam*, 749-769.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

SPANISH ISLAM'IN KAYNAKLARI, YÖNTEM VE ÜSLUBU

1. Kaynaklar

Reinhart Dozy, uzun yıllar boyunca üzerinde çalıştığı *Spanish Islam* eserini meydana getirirken İslam kaynaklarına, batı kaynaklarına, çağdaşı çalışmalara yahut çok daha eski kroniklere dayanarak birçok farklı kaynak kullanmıştır. Bunların içerisinde birçok el yazması eser olduğu gibi neşir ya da tahkik çalışmaları da mevcuttur. Biz Dozy'nin kaynaklarını üç ana başlıkta ele almayı uygun bulduk. Bunlar sırasıyla yazma İslam kaynakları, neşir, tahkik ya da edisyon çalışmalar, birinci yahut ikinci el Hıristiyan kaynaklarıdır.

Dozy'nin kaynakları, çalışmamızın önemli bir noktasına tekabül etmesi ve Dozy'nin eseri hakkında çok kapsamlı bir perspektif sunma potansiyelinden ötürü tek tek ele alınacaktır.

1.1.Yazma Eserler

1. *Kitâbü'l-Büldân*, St.Petersburg'da M. Muchlinski nüshası: Ya'kûbî'ye (ö.292/905) ait olan bu eser, Müslüman müelliflerce kaleme alınan ilk coğrafya kaynaklarından. Eserin neşirini Abraham W. T. Juynboll 1861'de hazırlamıştır.²⁶⁵ Dozy bu eseri ilk ciltte, özellikle Hz. Peygamber, Yezid ve Berberîler ile ilgili bölümlerde kullanmıştır. Dozy'nin hayatında Rusya'ya gittiğine dair bir bilgiyle karşılaşmamakla birlikte başka yollar vasıtasıyla bu nüshaya ulaşmış olması muhtemeldir.

²⁶⁵ Dozy, *Spanish Islam*, 742; Murat Ağarı, "Ya'kûbî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 43/287.

2. *Ahbâr-ı Mecmûa*, No:706, Paris: Müellifi meçhul olan bu eser, Dozy'nin başlıca kaynaklarından birisidir. 1867'de E. L. Alcantara tarafından İspanyolca tercümesiyle neşredilmiştir.²⁶⁶ Târık b. Ziyâd'ın Endülüs'e geçişinden III. Abdurrahman'ın vefatına kadarki süreç anlatılmaktadır.²⁶⁷
3. Belâzürî: Eserin İngilizce tercümesinde Belâzürî'nin (ö.279/892-93) eser ismi olmaksızın Leiden'de yer alan bir nüshasına yer verilmiştir²⁶⁸ fakat Fransızca orijinalinde bu eser kaynakçada yer almamaktadır.
4. *Ahbâru Mekke*, No: 463, Leiden:²⁶⁹ Ebû Abdillâh el-Fâkihî (ö.278/891-92) tarafından yazılan ve Mekke tarihi için önemli bir kaynak olma hüviyetinde olan bu esere, Dozy bilhassa ilk ciltte kabilelere ve kabileler arası mücadelelere yer verdiği bölümlerde başvurmuştur. Mezkûr kitap 885 senesinde tamamlandığından hareketle Leiden'de bulunan nüshanın, 877 yılına ait eksik nüsha olduğu düşünülmektedir.²⁷⁰
5. *el-Hamâse*, Leiden'de yer alan yazma nüshası: Buhturî'nin (ö.284/897) yazdığı şiir antolojisidir. Dozy, ilk cildin bazı bölümlerinde bu eserden faydalanmıştır. Yalnızca İngilizce tercümenin kaynakçasında yer alan eserin numara bilgisi de yoktur.²⁷¹
6. *el-Hulel*, No:24, Leiden: Kaynakçada *Holal- History of Morocco*²⁷² şeklinde yazan bu eserin, *el-Hulelü'l-mevşiyye* isimli müellifi bilinmeyen eser olma ihtimali çok yüksektir. Zira bu eser, özelde Merakeş, genelde Fas Tarihi'ne yönelik olarak telif edilmiştir. Murâbitlar, Muvahhidler, Mülûkü't-tavâif

²⁶⁶ Dozy, *Spanish Islam*, 742.

²⁶⁷ Ahmet Ağırakça, "Ahbâr-ı Mecmû'a", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1988), 1/489 Ayrıca bu eser hakkında bilgi için zikredilen ansiklopedi maddesine bakılabilir.

²⁶⁸ Dozy, *Spanish Islam*, 743.

²⁶⁹ Dozy, *Spanish Islam*, 743.

²⁷⁰ Abdülkerim Özaydın, "Fâkihî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 12/129.

²⁷¹ Dozy, *Spanish Islam*, 743.

²⁷² Dozy, *Spanish Islam*, 744.

dönemleri hakkında da malumat vardır. Dozy'nin, *Scriptorum Arabum loci de Abbadidis* ve *Recherches* eserlerinde bu kitabı kaynak olarak kullanması ve tıpkı bu eserlerde olduğu gibi *Spanish Islam*'da da tavâif dönemi ile sonrasında bu eserden yararlanılması, eserin *el-Hulelü'l-mevşiyye* olma ihtimalini kuvvetlendirmektedir.²⁷³

7. *Cezvetü'l-Muktebis*, Hunt 464, Oxford:²⁷⁴ Humeydî'ye (ö.488/1095) atfedilen ve *Biographical Dictionary* olarak verilen eserin *Cezvetü'l-Muktebis* olduğu aşıkardır. Terâcim mahiyetinde olan bu eser, Endülüs tarihi çalışmalarında vazgeçilmez bir eserdir. Dozy de eserin birçok yerinde ve özellikle de şahıslara ayırdığı kısımlarda bu eserden çokça faydalanmıştır.
8. *Uyünü'l-Enbâ' fi Tabakâti'l-Enbbâ*, No: 673 Paris ve Oxford'daki Hunt 171-Pocock 356 numaralı nüshalar:²⁷⁵ Kaynakçada *History of Physicians* olarak zikredilen eser, İbn Ebû Usaybia'nın (ö.668/1269) günümüze ulaşan tek çalışması niteliğini taşımaktadır. Doktorlar biyografisi ve tıp tarihi kitabıdır.²⁷⁶
9. *el-Kâmil fi'Târîh*, Tornberg'in (ö.1877) elindeki kopyadan, Paris:²⁷⁷ Dozy, İbn'ül Esîr'in (ö.630/1233) meşhur eseri *el-Kâmil fi'Târîh*'ten, kitabının çeşitli bölümlerinde sıkça yararlanmıştır.
10. *el-İhâta fî-Ahbâri (târîhi) Gırnâta*, Berlin, E. Escorial, M. de Gayangos ve Paris'teki çeşitli nüshalar:²⁷⁸ Lisânüddin İbnü'l-Hatîb'in Gırnata tarihi ve coğrafyasına dair yazdığı eser, Dozy'nin başvurduğu önemli kaynaklardandır.

²⁷³ Mehmet Özdemir, "el-Hulelü'l-Mevşiyye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 18/338.

²⁷⁴ Dozy, *Spanish Islam*, 744.

²⁷⁵ Dozy, *Spanish Islam*, 744.

²⁷⁶ Mahmut Kaya, "İbn Ebû Usaybia", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 19/446.

²⁷⁷ Dozy, *Spanish Islam*, 744.

²⁷⁸ Dozy, *Spanish Islam*, 744.

11. *Târîhu'l-Endelüs*, No:706, Paris:²⁷⁹ İbnü'l-Kütüyye'ye (ö.367/977) nispet edilen eser, özellikle fetih ve sonrası için Dozy'ye kaynaklık eden eserlerdendir.²⁸⁰
12. *ez-Zahîre*, I. Cilt için M. Jules Mohle'nin elindeki nüsha; II. cilt için No: 749 Catal. Uri. Oxford; III. cilt için No:266 Gotha'daki nüshalar:²⁸¹ İbn Bessâm eş-Şenterîni'nin önemli eseri *ez-Zahîre*, Dozy'nin mülûkü't-tavâif dönemi için kullandığı eserlerdendir.
13. İbn Hayyân, Bodleian 509, Oxford (Nicoll's Catal., No: 137):²⁸² Kaynakçada İbn Hayyân'ın (ö.469/1076) hangi eseri olduğu belirtilmemiştir. Fakat "*Ayrıca İbn Bessâm'a da bakınız*" şeklinde düşülen nottan ötürü başta İbn Bessâm olmak üzere birçok Endülüslü alimin nakilleri dışında elimize ulaşmayan *el-Metîn* olma ihtimali akla gelmektedir. Lâkin İbn Hayyân'ın diğer eserlerinin olma ihtimali de göz ardı edilmemelidir. Zira *el-Muktebes min enbâ'i ehli'l-Endelüs*, *Ahbârü'd-devleti'l-Âmiriyye* ve *el-Batşatü'l-kübrâ* başlıklı eserleri de Endülüs tarihi için elzem kaynaklardır.²⁸³
14. *el-Fasl fi'l-Milel ve'l-Ehvâ' ve'n-Nihal*, No:480 Leiden; *Tavku'l-Hamâme*, No:927, Leiden:²⁸⁴ Endülüs Medeniyeti'nin en önemli simalarından olan İbn Hazm'ın (ö.456/1064) dinler tarihi ve edebiyat ağırlıklı bu iki eserini kullanan Dozy'nin, İbn Hazm'ın nesep kitabı olan *Cemheretü'l Ensâbi'l 'Arab*'ına kaynakçada yer vermemesi ilginçtir.

²⁷⁹ Dozy, *Spanish Islam*, 744.

²⁸⁰ Bu eserin müellifi ve eser ile ilgili çeşitli tartışmalar için bk. Fuat Günel, "İbnü'l-Kütüyye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000).

²⁸¹ Dozy, *Spanish Islam*, 744.

²⁸² Dozy, *Spanish Islam*, 744.

²⁸³ Mehmet Özdemir, "İbn Hayyân", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 20/38.

²⁸⁴ Dozy, *Spanish Islam*, 744.

15. *Matmahu'l-Enfus*, Londra ve St. Petersburg nüshaları; *Kalâ'idü'l-ikyân fi (ve) mehâsini'l-a'yân*, No: 306 ve 35, Leiden:²⁸⁵ Feth b. Hâkân'ın (ö.529/1135) bu eserleri, edebiyat ve biyografi ağırlıklı eserlerdir. Endülüs'ün kültür ve sanat faaliyetleri ile ilgili önemli bilgileri muhtevidir.²⁸⁶
16. *Târîhu Kudâti'l-Endelüs*, Nicoll's Catal. No: 127, Oxford:²⁸⁷ el-Huşeni'nin (ö.361/971) Kurtuba'da kadılık yapmış olan kimselerin biyografilerini sunduğu eser, devlet işleri, ilmi ve kültürel ortam gibi hususlar açısından Dozy'nin müracaat ettiği eserlerden birisidir.
17. *Mürûcü'z-Zehab*, No:127 ve 537d. Leiden:²⁸⁸ Mes'ûdî'nin (ö.345/956) oldukça kapsamlı ve birçok alan için önem arz eden kitabını, Dozy'nin pek çok bölümde kullandığı görülmektedir.
18. *el-Kâmil fi'l-Edeb*, No:587, Leiden:²⁸⁹ Müberred'in (ö.286/900) Arap dili ve edebiyatına dair eseri de Dozy'nin kullandığı edebi kaynaklardan bir başkasıdır.
19. *Nihâyetü'l-ereb fi funûni'l-edeb*, No: 645, Paris: Dozy, Leiden'deki 2 nolu nüshaya da atıfta bulunduğunu fakat Paris nüshasının daha üstün olması sebebiyle onu tercih ettiğini belirtmektedir.²⁹⁰ Her ne kadar kaynakçada yer alan eseri tanımlamak için *History of Spain* denmişse de yazar olarak zikredilen Nüveyrî'ye (ö.733/1333)²⁹¹ uyan ve bu isimde Endülüs alanında eser veren tek şahıs bu olduğundan biz de onun eserini yazmayı tercih ettik.

²⁸⁵ Dozy, *Spanish Islam*, 745.

²⁸⁶ Mehmet Özdemir, "Feth b. Hâkân Kaysî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 12/454.

²⁸⁷ Dozy, *Spanish Islam*, 745.

²⁸⁸ Dozy, *Spanish Islam*, 746.

²⁸⁹ Dozy, *Spanish Islam*, 746.

²⁹⁰ Dozy, *Spanish Islam*, 746.

²⁹¹ Bahsi geçen Nüveyrî ile ilgili daha detaylı bilgi için bk. Mustafa Öz, "Nüveyrî, Ahmed b. Abdülvehhâb", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2007).

20. *Reyhân 'ul-Bâb*, No: 415, Leiden; Muhammed b. İbrahim b. Hayra, İbn al-Muvâ'înî (ö.564/1069) isimli bir müellif tarafından kaleme alınan edebiyat kitabıdır.²⁹²
21. *Tabakâti'l-ümem*, No: 159, Leiden:²⁹³ Said el-Endelüsî'nin (ö.462/1070) kaleme aldığı tabakât türü eserdir.
22. *Vefâ'ü'l-vefâ bi-ahbâri dâri'l-Mustafâ*, No:753, Paris:²⁹⁴ Nûrüddîn es-Semhûdî (ö.911/1506) tarafından yazılmış olan Medine tarihini her yönüyle ele alan kitaptır.
23. *Kitâbü't-Târih*, Nicoll's catal. No:12, Oxford:²⁹⁵ İbn Habîb es-Sülemî'nin (ö.238/853) ilk sistematik Endülüs tarihi kitaplarından olan önemli eseridir.

1.2. Neşir ve Telif Eserler

1. *Scriptorum Arabum loci de Abbadidis*:²⁹⁶ Dozy'nin Abbâdiler hakkında yazmış olduğu eser, bu çalışmasında da başlıca kaynaklardandır. İsminden de anlaşılacağı gibi bilhassa dördüncü ciltte, Mu'tazid ve Mu'temid döneminin başlıca kaynaklarından olmuştur.
2. *The History of the Almohades*: Abdülvâhid el-Merrâküşî'nin Muvahhidlerin tarihini ele aldığı *el-Mu'cib fî telhîsi ahbâri'l-Mağrib* isimli eserinin 1847 yılında Dozy tarafından Leiden'de yayımlanan İngilizce tercümesidir. E. Fagnan (ö.1931) tarafından yapılan başka bir tercümesi 1893'te Cezayir'de²⁹⁷ yayınlanmıştır.²⁹⁸

²⁹² Reinhart Dozy, *Catalogus Codicum Orientalium* (Leiden: Brill, 1851), 1/268-269; Dozy, *Spanish Islam*, 746.

²⁹³ Dozy, *Spanish Islam*, 746.

²⁹⁴ Dozy, *Spanish Islam*, 746.

²⁹⁵ Dozy, *Spanish Islam*, 747.

²⁹⁶ Dozy, *Spanish Islam*, 742.

²⁹⁷ Cezayir'in başkenti olan ve aynı ismi taşıyan Cezayir'in kastediliyor olması muhtemeldir.

²⁹⁸ Dozy, *Spanish Islam*, 742.

3. *en-Nücümü'z-zâhire*: İbn Tağrıberdî'nin (ö.874/1470) özellikle Mısır'ı merkeze alan önemli tarih kitabıdır. T.W.J. Juynboll ve B.F. Mathes (ö.1908) tarafından hazırlanmış ve Leiden'de 1852-61 yılları arasında neşredilmiş baskıdır. C.A.C. Barbier de Meynard (ö.1908) tarafından 1884 yılında Fransızca'ya tercüme edilmiştir.²⁹⁹
4. *el-Eğâni*: Ebu'l-Ferec el-İsfahânî'nin (ö.356/967) şiir, sanat, musiki, edebiyat ve şairler hakkında kaleme aldığı ansiklopedik eseridir. Dozy, J.G. Kosegarten (ö.1860) tarafından Greifswald'da 1840'ta *Liber Cantilenarum Magnus* ismiyle yayınlanan Latince çevirisini kullanmıştır.³⁰⁰
5. *Histoire de l'Afrique et de l'Espagne Intitulée Al-Bayano'l-Mogrib*: İbn İzârî'nin *el-Beyânü'l-muğrib* isimli eserinin Dozy tarafından hazırlanmış neşridir. Dozy, *Spanish Islam*'da da kendisinin hazırladığı Leiden neşrini kullanmıştır. Ayrıca Dozy, İbn İzârî'nin eserinde Arîb b. Sa'd'ın Taberî'nin tarihine yazdığı zeyilden de bölümler olduğunu belirtmiştir.³⁰¹
6. *Fütûhu'ş-Şâm*: Muhammad b. Abdallah al- Ezdi al-Basrî (ö.II./VII yüzyıl sonları) isimli müellifin kaleme aldığı bilinmektedir. Dozy, bu eserin W. N. Lees (ö.?) tarafından 1854'te tercüme edilmiş ve Kalküta'da yayınlanmış *Fotooh Al-Sham* isimli İngilizce baskısını kullanmıştır.³⁰²
7. *Catalogus Codicum Orientalium*.³⁰³ Leiden Üniversitesi'nin Doğu Yazmaları bölümünde çalışırken 1851'de hazırlanmış olduğu kendi çalışmasıdır.
8. *el-Hamâse*.³⁰⁴ Ebû Temmâm (ö.231/846) tarafından yazılmış şiir külliyatıdır. Dozy, Latince *Hamasa Carmina* başlığını taşıyan G.G. Freytag'ın 1828-51

²⁹⁹ Dozy, *Spanish Islam*, 742.

³⁰⁰ Dozy, *Spanish Islam*, 742.

³⁰¹ Dozy, *Spanish Islam*, 742.

³⁰² Dozy, *Spanish Islam*, 743; Eser ve müellifi hakkında bk. Ali Dadan, "Ebû İsmail Muhammed b. Abdallah el-Ezdi ve Fütûhu'ş-Şâm Adlı Eseri", *İSTEM* 19/38 (2021), 141-154.

³⁰³ Dozy, *Spanish Islam*, 743.

³⁰⁴ Dozy, *Spanish Islam*, 743.

yılları arasında hazırladığı ve Bonn'da yayınladığı neşirden faydalanmıştır.

Daha önce zikredilen Buhturî'nin aynı isimli eseri ile karıştırılmamalıdır.

9. *Notices sur Quelques Manuscrits Arabes*: İbnü'l-Ebbâr'ın, *Kitâbü'l-Hulleti's-siyerâ* isimli eserinin Dozy tarafından Leiden'de yapılmış neşridir.³⁰⁵

10. *Commentaire Historique Sur Le Poeme d'Ibn-Abdoun Par Ibn-Badrour*: Dozy'nin 1846-1848 yılları arasında Leiden'de neşrettiği çalışmasıdır.³⁰⁶

11. *Rihletü İbn Battûta*: Büyük seyyah İbn Battûta'nın kaleme aldığı ünlü seyahatnamesinin C. Defréremy ve B. R. Sanguinetti iş birliği ile 1853'te Paris'te yayınladıkları *Voyages d'Ibn Batoutah* başlıklı Fransızca tercümesidir. Dozy de bu tercümeyi kullanmıştır.³⁰⁷

12. *Mukaddime ve Kitâbü'l-İber*: İbn Haldûn (ö.808/1406), her ne kadar *Mukaddime*'yi ayrı bir eser olarak değil de *Kitabü'l İber*'ine giriş yazısı niyetiyle yazsa da İslam literatürünün en önemli çalışmalarından birine dönüştüğü, müstakil bir eser değeri gördüğü ve ona şöhretini kazandırdığı için *Mukaddime*'yi ayrıca zikretmeyi uygun gördük. Dozy, E. Quatremère'nin derlediği baskıyı kullanmıştır. Ayrıca İbn Haldûn'a nispet ettiği *Doğu Emevîleri Tarihi* şeklinde isimlendirdiği bir eserin No:1350 Leiden; *İspanya Tarihi* olarak ifade ettiği bir başka eserin de No:742-4 Paris'teki yazma nüshalarını kullanmıştır.³⁰⁸ Bunlar muhtemelen İbn Haldûn'un ayrı eserleri olmayıp, çok hacimli ve ciltli *Kitabü'l İber*'inin ilgili ciltleridir.

13. *Kitâbü'l-Ma'ârif*: İbn Kuteybe'nin (ö.276/889) *Kitâbü'l-Ma'ârif* isimli eserinin Almanca neşridir. Dozy, Heinrich Ferdinand Wüstenfeld (ö.1899)

³⁰⁵ Dozy, *Spanish Islam*, 744.

³⁰⁶ Dozy, *Spanish Islam*, 744.

³⁰⁷ Dozy, *Spanish Islam*, 744.

³⁰⁸ Dozy, *Spanish Islam*, 745.

tarafından 1850 yılında Göttingen’de hazırlanan ve *Ibn Coteibas Handbuch der Geschichte* başlığını taşıyan bu neşirden faydalanmıştır.³⁰⁹

14. Nüzhetü’l-müştâk: İdrîsî’nin coğrafya kitabıdır. Dozy, P.A. Jaubert’tin (ö.1847) Paris’te 1836-40 yılları arasında yayınlanan *Géographie d’Édrisi* başlıklı neşirini esas almıştır.³¹⁰ İngilizce tercümede bu kaynak yer alsa da Fransızca orijinalin kaynakçasında esere rastlamadık. Dozy, eserleri bölümünde kaydettiğimiz üzere 1866’da kendisi de bu eser üzerine çalışacaktır.

15. Mesâlikü’l-memâlik: İstahrî (ö.340/951-52) tarafından telif edilmiş coğrafya kitabıdır. Özellikle haritaları ile dikkat çekmektedir. Dozy’nin ulaştığı ve kullandığı baskı, muhtasar bir nüshadan yapılan tıpkı basım neşirdir. Bu neşir *Liber Climatium* adını taşımaktadır ve J. H. Moeller (ö.?) 1839’da Gotha’da yayınlamıştır.³¹¹

16. el-Kirtâs: İbn Ebû Zer (ö.741/1340) tarafından yazılan Mağrip tarihidir. Bilhassa İdrisîlerin tarihi için temel kaynak niteliği taşımakta olan eserin Merînîler, Murâbitlar, Muvahhidler ve diğer bazı hanedanlar hakkında da önemli malumat içerdiği bilinmektedir. Dozy, bu eserin *Annales Regum Mauritaniae* adını taşıyan Latince neşirinden istifade etmiştir. Bu neşri 1846’da Upsala’da ilim dünyasına kazandıran Tornberg’dir.³¹² Eser İngilizce tercümede yer almakla birlikte orijinal eserin kaynakçasında yer almamaktadır.

³⁰⁹ Dozy, *Spanish Islam*, 745; Hilal Görgün, “Wüstenfeld, Heinrich Ferdinand”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 43/167.

³¹⁰ Dozy, *Spanish Islam*, 745; Şeşen, “İdrîsî”, 21/493-494.

³¹¹ Dozy, *Spanish Islam*, 745; Marina Tolmacheva, “İstahrî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 23/204-205.

³¹² Dozy, *Spanish Islam*, 745; Câsim el-Ubûdî, “İbn Ebû Zer”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 19/450.

17. *'Acâ'ibü'l-mahlûkât*: el-Kazvî'nin (ö.682/1283) kaleme aldığı, coğrafya, kozmografya ve daha birçok ilimle ilgili yazılmış ansiklopedik eseridir.³¹³ Dozy, H.F. Wüstenfeld tarafından *Kosmographie* ismiyle hazırlanan ve Göttingen'de 1847-48 yıllarında yayınlanan neşri kullanmıştır.³¹⁴ Bu eser de *Spanish Islam*'da ismine rastladığımız fakat Fransızca aslının kaynakçasında yer almayan eserlerdendir.
18. *Analectes sur l'Histoire et la Litterature des Arabes d'Espagne*: Reinhart Dozy, G. Dugat, L. Krehl ve W. Wright'in, Makkarî'nin meşhur eseri *Nefhu't-tîb* üzerine birlikte hazırlayıp neşrettikleri eserdir. Bu neşir, 1861'de Leiden'de yayınlanmıştır.³¹⁵
19. *Tehzîbü'l-esmâ*: Daha çok hadis alimi ve fakih yönüyle bilinen Nevevî'nin (ö.676/1277) dil, belagat ve biyografi üzerine yazdığı eseridir. Bu eser de Dozy'nin, çalışmalarına sık sık başvurduğu Wüstenfeld tarafından Göttingen'de 1842-45 yılları arasında neşredilmiştir. Mezkûr neşir, *The Biographical Dictionary of Illustrious Men Chiefly at the Beginning of Islamism* başlığını taşımaktadır.³¹⁶
20. *Cronica del Moro Rasis*: Endülüs coğrafyacılarının piri diyebileceğimiz Ahmed b. Muhammed b. Mûsâ er-Râzî'ye (ö.344/955) nispet edilen ve günümüze yalnızca İspanyolca çevirisi ulaşan eserdir.³¹⁷ Stokes, İbn İzârî'nin *el-Beyânü'l-muğrib*'i yazarken er-Râzî'nin bu eserini merkeze aldığını ifade etmektedir.³¹⁸

³¹³ Eser ve içeriği hakkında daha detaylı bilgi için bk. Günay Kut, "Acâibü'l-mahlûkât", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2019).

³¹⁴ Dozy, *Spanish Islam*, 745; Görgün, "Wüstenfeld, Heinrich Ferdinand", 43/167.

³¹⁵ Dozy, *Spanish Islam*, 745; Özdemir, "Ahmed b. Muhammed Makkarî", 27/446.

³¹⁶ Dozy, *Spanish Islam*, 746; Görgün, "Wüstenfeld, Heinrich Ferdinand", 43/167.

³¹⁷ Dozy, *Spanish Islam*, 746; Mehmet Özdemir, "Râzî, Ahmed b. Muhammed", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), 34/478.

³¹⁸ Dozy, *Spanish Islam*, 746.

21. *Recherches sur l'Histoire Politique et littleraire de l-Espange Pendant le Moyen Age*.³¹⁹ Dozy'nin, eserleri bölümünde hakkında yeterli bilgi verdiğimiz eseridir. Bu eserden, *Spanish Islam*'ın birçok bölümünde de faydalanmıştır.
22. *el-Milel ve'n-nihal: Şehristânî'nin (ö.548/1153) meşhur dinler ve mezhepler tarihi* eseri de Dozy'nin kaynakları arasında kendisine yer bulmuştur. Dozy, *Book of Religious and Philosophical Sects* ismiyle Londra'da 1842-46 yılları arasında W. Cureton (ö.1864) tarafından İngilizce neşredilen baskıdan istifade etmiştir.³²⁰
23. *Târîhu 'l-hulefâ'*: İslam ilim dünyasının en çok eser bırakan alimlerinden olan Süyûtî'nin (ö.911/1505) kaleme aldığı ve isminden de anlaşılacağı üzere halifelerin tarihi niteliğinde bir eserdir. Dozy, W. N. Lees'in Kalküta'da 1856'da neşrettiği *The History of Khalips*'den yararlanmıştır. Ayrıca Major H.S. Jarrett, (ö.1919) 1881'de İngilizce bir tercümesini yayınlamıştır.³²¹
24. *Târîhu 'l-ümem ve'l-mülük*: Muhammed b. Cerîr et-Taberî'nin (ö.310/923) kült eserinin Latince *Taberistanensis Annales...* ismiyle hazırlanan neşridir. J.G.L. Kosegarten tarafından Greifswald'da 1831-53 yılları arasında neşredilmiştir. Dozy, pek tabi olarak bu eseri de kaynakları arasında zikretmiştir.³²²

1.3.Hıristiyan Kaynakları

Öncelikle bu kaynakları kendi arasında ikiye ayırdığımızı belirterek tarihçi ve din adamı Enrique Flórez (ö.1773) tarafından hazırlanan elli bir ciltlik *España Sagrada* (Kutsal İspanya) adlı eserinden kısaca bahsetmek gerekmektedir. *España Sagrada*

³¹⁹ Dozy, *Spanish Islam*, 746.

³²⁰ Dozy, *Spanish Islam*, 747.

³²¹ Dozy, *Spanish Islam*, 747.

³²² Dozy, *Spanish Islam*, 747.

İspanya'ya dair her türlü konuda bilgi içeren çeşitli belge, risale, mektup kronik ya da daha farklı eserlerin derlendiği ve İspanya Tarihi için oldukça önemli bir kaynak niteliği gören bir eserdir.³²³ Dozy'nin kullandığı birçok Hıristiyan kaynağı, bu ansiklopedik çalışmanın içerisinde yer almaktadır. Biz, bu eserin içinde yer alan kaynaklar ve bu eser dışında yararlanılan kaynaklar şeklinde bir tasnif yapmayı uygun bulduk.

Dozy, *España Sagrada*'nın Madrid'de 1754-1850 yılları arasında yayınlanan ikinci edisyonundan yararlanmıştır. Birçok kroniğe, bu eserin içerisinde ulaşmıştır. Her bir kronik ile ilgili olarak bilgi vermek çalışmamızın kapsamını aşacağından, yalnızca kroniklerin ya da yararlanılan diğer kaynakların isimleri, *España Sagrada* içerisinde hangi ciltte ve sayfalar arasında bulunduğu belirtilmiştir.

1.3.1.España Sagrada Külliyatı İçerisinde Yer Alan Kaynaklar

1. Vita Eulogii, *España Sagrada* X. 420-481; Epistolae, *España Sagrada* XI. 81-218; Indiculus Luminosus, *España Sagrada* XI. 219-275:³²⁴ Özellikle Kurtuba Şehitleri ya da Hıristiyan Fedailerini bölümlerinde bu hareketin öncü isimlerinden olan Alvaro'ya ait bu üç eser, Dozy'nin zikredilen dönem için başlıca kaynaklarıdır. Özellikle Hz. Muhammed ve İslam hakkında iddia, itham ve reddiye niteliğinde olan bu eserler, bir propaganda silahı olarak da işlev görmüştür.³²⁵
2. Annales Complutenses, *España Sagrada*, XXIII. 310-314.
3. Annales Compostellani, *España Sagrada*, XXIII. 317-324.
4. Anales Toledanos, *España Sagrada*, XXIII. 358-362.
5. Chronica de Alfonso VII, *España Sagrada* XXI. 307-409.

³²³ "Florez Enrique", *Encyclopedia Britannica* (London: Encyclopedia Britannica), 9/395.

³²⁴ Dozy, *Spanish Islam*, 742.

³²⁵ Andrew Sorber, "Prophetic Resistance to Islam in Ninth-Century Córdoba: Paulus Alvarus and the Indiculus Luminosus", *Medieval Encounters* 25/5-6 (2019), 435-450; Aymenn Jawad Al-Tamimi, "Mozarabic Writings: The Indiculus Luminosus by Álvaro of Córdoba", *Aymenn Jawad Al-Tamimi* (13 Mart 2022).

6. Chronicon Albeldense, *España Sagrada*, XIII. 417-464.
7. Chronican Burgense, *España Sagrada*, XXIII. 307-310.
8. Chronicon de Cardeña, *España Sagrada*, XXIII. 370-380.
9. Chronicon Complutense, *España Sagrada*, XXIII. 315-317.
10. Chronicon Compostellanum, *España Sagrada*, XXIII.
11. Chronicon Conimbricense, *España Sagrada*, XXIII. 329-355.
12. Chronicon Iriense, *España Sagrada*, XX. 598-608.
13. Chronicon Lusitanum, *España Sagrada*, XIV. 402-419.
14. Historia Compostellana, *España Sagrada*, XX.
15. Idatii Episcopi Chronicon, *España Sagrada*, IV. 345-427.
16. Isidori Pacensis Episcopi Chronicon, *España Sagrada*, VIII. 282-325.
17. Divi Isidori Hispal. Episcopi Historia de Regibus Gothorum, *España Sagrada*, VI. 482-525.
18. Monachi Silensis Chronicon, *España Sagrada*, XVII. 270-330.
19. Pauli Diaconi Emeritensis De vita, P.P. Emeritensium, *España Sagrada*, XIV. 459-475.
20. Pelagius of Oviedo, *España Sagrada*, XIV.
21. Chronicon de Sampiro, *España Sagrada*, XIV. 419-457.
22. Samsonis Abbatis Cordubensis Apologeticus, *España Sagrada*, XI. 325-516.
23. Sebastiani Chronicon, XIII. *España Sagrada*, 475-489.
24. Vita Beatae Virginis Argenteae, *España Sagrada*, X. 475.

1.3.2. Diğer Kaynaklar

1. *Antiguedades de España*, Francisco de Berganza, Madrid 1719-21.
2. *Essai sur l'histoire des Arabes avant l'Islamisme*, A.P. Caussin De Perceval, Paris, 1817-8.

3. *Hispaniae Illustratae*, Eulogius, IV.³²⁶
4. *Noticias hist3ricas de las tres provincias vascongadas*, Juan Antonio Llorente, Madrid, 1806-08.
5. *Chronicon mundi*, Lucas de Tuy, 1274. *Hispaniae Illustratae*, A.F. Schottus, IV.³²⁷
6. *Manuscript of Meya*, Meya (?), *Memorias de la Academia de la Historia*, IV.
7. *De Rebus Hispanicis*, Rodrigo of Toledo, *Hispaniae Illustratae*, A.F. Schottus, II.³²⁸
8. *Chronica de los Pr3ncipes de Asturias y Cantabria*, Francisco de Sota, Madrid, 1681.
9. *Vita Johannis Gorziensis*, *Monumenta Germanica*, IV.³²⁹

1.4. Spanish Islam'da Kaynak Kullanımı ve Değerlendirilmesi

Dozy'nin kaynakları bahsini kapatmadan 3nce bazı hususların altını çizmek gerekmektedir. İngilizce terc3mede, Fransızca orijinalinde olmayan birçok eser zaman zaman dipnotlarda zikredilmektedir. Bunların yayın yıllarına bakıldığında Dozy'nin bu eserleri g3rme ihtimalinin olmadığı, dolayısıyla m3tercim Stokes'in bu eserlere atf yaptığı anlaşılmaktadır. 3rnek vermek gerekirse R.A. Nicholson'un yazdığı *A Literary History of the Arabs* (1907), Morgoliouth'un kaleme aldığı *Mohammed and the Rise of Islam* (1905) ya da E.H. Palmer'e ait *The Desert of the Exodus* (1871) sayılabilir. Tarihlerinden de anlaşılacağı üzere bu eserleri Dozy'nin g3rmüş olması, en azından bir kısmına bu eser yayınlanmadan 3nce ulaşması m3mk3n değildir. Dozy'nin End3l3s tarihine y3nelik eserini yayınladığı yıl 1861, bizim temel aldığımız İngilizce terc3menin

³²⁶ Dozy, *Spanish Islam*, 743.

³²⁷ Dozy, *Spanish Islam*, 745.

³²⁸ Dozy, *Spanish Islam*, 746.

³²⁹ Dozy, *Spanish Islam*, 747.

yayın yılı ise 1913'tür. Bu nedenle mütercim tarafından eklenmiş onlarca kitabı biz ayrıca listelemedik.

Dozy'nin eserinde yararlandığı kaynaklar ve kaynak kullanımı, seçimi, dipnot kullanımı gibi hususlarla ilgili bazı açıklamalar elzem görünmektedir. Öncelikle Fransızca orijinali ile İngilizce tercümesinde ciddi boyutlarda farklılık mevcuttur. Fransızca aslında birçok dipnot verilmekte, açıklamalar yapılmakta ve bazı bilgilerin nereden alındığı belirtilmektedir. Ayrıca "karşılaştırınız, bakınız" gibi ifadeler ile kaynaklara işaret edilmektedir. Fakat tercümede, ilk cilt haricinde dipnot kullanımı oldukça azalmakta, şahıs-mekân açıklamaları için sıklıkla kullanılmakla beraber kaynak gösterimi için nadiren başvurulmaktadır. Bu açıklama dipnotlarının ekseriyeti ise mütercim tarafından konulmuştur. Fakat yine de iki versiyonda da özellikle diyaloglar ve şiirler gibi nereden alındığı önem arz eden içeriklere dipnot verilmemiştir.

Kaynakların tasnifi meselesi de çalışmamız açısından belirtilmesi önemli hususlardandır. Dozy, ilk cildin bilhassa Araplar, sîret, dört halife ve Emevîler dönemleri ile ilgili kısımlarında ziyadesiyle oryantalist çalışmalara başvurmuştur. *Het Islamisme* çalışmasında ortaya koydukları ve aktardıkları, aslında *Spanish Islam*'ın mevzubahis bölümlerinde serdedilen ifade ve görüşlerin aynen aktarımından ibarettir. Dolayısıyla meşhur oryantalistler Aloys Sprenger (ö.1893), R.F. Burton (ö.1890), Johann Ludwig Burckhardt (ö.1817), Armand Pierre Caussin de Perceval (ö.1871), Gustav Weil (ö.1889), Theodor Nöldeke (ö.1930) gibi isimlere atıflar yapmıştır. Bu bölümlerde, İslam kaynaklarına neredeyse yok denilecek derecede az başvurduğunu görmek mümkündür. Lakin Endülüs tarihine geçtiği sayfalardan itibaren dikkati çeken nokta, kaynaklardaki değişimdir. Dipnot kullanımı her iki versiyonda da ciddi oranda azalmakla beraber oryantalist çalışmalar gitmiş, yerine İslam kaynakları gelmiştir. Bu kaynakların da büyük bir kısmı el yazmasıdır. Fransızca aslında dipnot verilen kaynaklar ve sayfa numaraları, mütercim tarafından dipnot olarak değil, bölümlerin sonunda köşeli parantez içerisinde

“Authorities:...” şeklinde toplanarak listelenmiştir. Fakat tercüme eserde de çok nadir olarak kaynaklara dair dipnotlara yer verilmişse de tercümenin dipnotlarını daha ziyade mütercimmin ek açıklamaları oluşturmaktadır.

Dozy'nin kaynak kullanımı ile ilgili olarak kaydedilmesi gereken bir başka husus, eserin Fransızca aslında bazı bölümlerin ilk sayfasında dipnot vererek bölümü yazarken ağırlıklı olarak kullanacağı kaynakları belirtmesidir. Örneğin ilk cildin on üçüncü bölümünde *Ahbâr mecmû'a*'yı birincil kaynak olarak kullandığını, bazı ayrıntıları Makkârî'den aldığını ifade etmektedir.³³⁰ On beşinci bölümde de *Ahbâr mecmû'a*'yı diğerlerine tercih ederek İbn Kutîyye, İbnü'l-Ebbâr gibi kaynakları kullandığını söylemektedir.³³¹ Lakin ilginçtir ki tercüme metinde bu dipnotlar yoktur. Stokes'in bölüm sonlarında verdiği kaynaklar listesi hangi eserlerin kullanıldığı hakkında genel bir fikir verse de hangi bilginin nereden alındığı ile ilgili bir kanaat oluşturmaktan oldukça uzaktır. Bizce bu durum İngilizce tercümesi için büyük bir eksikliklerdir.

Dozy, ilk cildin Endülüs dışındaki bölümlerini dışarıda tutarsak eser boyunca kaynakları seçerken ilgili konu açısından elzem kaynakları seçmeye özen göstermektedir. Ağırlıklı olarak İslam Tarihi kaynaklarına başvurmuş, Endülüs tarihini yazarken bu denli Arap kaynağı kullanan oryantalistlerin öncülerinden olmuştur. Roma Dönemi İber Yarımadası'nı konu edindiği ikinci cildin ilk bölümünde ise Roma yazarlarına başvurmuştur.³³² Yine Hıristiyan fanatiklerini ele alırken İslam kaynaklarında kısıtlı bilgi bulunan bu konuyu, dönemin bizzat şahidi olan isimlerin yazdıkları eserlere ya da o dönemi içeren Latince ve İspanyolca Hıristiyan Kroniklerine dayanarak ele almıştır. Bu iki bahis dışında hemen her bölümde İslam kaynaklarının ağırlığı bariz şekilde kendini göstermektedir. Mesela I. Abdurrahman ile ilgili bölümlerde kullandığı kaynakların bir

³³⁰ Reinhart Dozy, *Histoire des musulmans d'Espagne* (Leiden: Brill, 1861), 1/297.

³³¹ Dozy, *Histoire des musulmans d'Espagne*, 1/340.

³³² Salvianus, Ammianus Marcellinus bu yazarlardan ikisidir. Dozy, *Spanish Islam*, 215-229.

listesini yaparsak Ahbâr mecmû‘a, İbn Kûtiyye, Huşenî, İbn İzârî, Makkari, İbnü’l-Ebbâr, Nüveyrî gibi isimlerin eserleri kaynakların tamamına yakını oluşturacaktır. Dolayısıyla biz çalışmamızda, yukarıda belirtilen ilk bölümler dışında ideolojik bir kaynak takibi, ya da bilgi tahrifi olmadığı kanaatindeyiz. Yine de bu hususta İngilizce tercümeden hareketle ortaya konabilecekler oldukça sınırlı olduğundan, Fransızca metin üzerine yapılacak daha titiz çalışmalara ihtiyaç olduğunu ifade etmeliyiz.

Dozy’nin eserinde, şimdiye kadar bahsedilenler dışında onun kaynak tenkidi hakkında söylenmesi gereken başka noktalar da mevcuttur. Kaynaklar arasında kıyas yaptığını gösteren bir örnek zikretmek istiyoruz. Dozy her ne kadar sürekli olarak metinde bunun gibi örnekleri açığa vurmasa da Rabad İsyanı hakkında olan bu örneği, onun üslubu ve yöntemi açısından önemli bir ipucunun dışı vurumu olarak değerlendirmek yerinde olacaktır. Hadisenin yaşandığı yıl hususunda iki görüş olduğunu dipnot vererek açıklayan Dozy, m.814 (h.198) ve m.818 (h.202) yılları arasında ilkini tercih etmektedir.³³³ Bunun nedeni ikincisini savunan İbnü’l Ebbâr ve İbn İzârî’inin çelişkiye düşmüş olduğuna inanmasıdır. Onlar eserlerinde, bazı isyancıların o dönemde isyan içerisinde olan Tuleytula’ya sığındığını ifade etmektedirler. Dozy, m. 818 (h.202) yılında Tuleytula’nın Hakem’in kontrolü altında olduğunu, emir ölene kadar da bir isyan çıkmayacağını belirterek, Memlüklü tarihçi Nüveyrî’nin ve Endülüslü tarihçi İbnü’l Kûtiyye’nin naklettiği m. 814’te (h.198) ise gerçekten Tuleytula’da bir isyanın patlak verdiğini aktarmaktadır. Hatta 814-815 yılında meydana gelen isyanda Hakem’in, Tuleytula halkının gözünü korkutmak için şehrin yukarı kısımlarını yerle bir ettiği bilgisi mevcuttur.³³⁴ Dolayısıyla m. 814 (h.198) yılı daha doğru gözükmektedir. Mezkûr ihtilafa yönelik açıklamaları, Dozy’nin tarihçiliğine, dikkat ve temyizine güzel bir örnek teşkil

³³³ Dozy, *Spanish Islam*, 251.

³³⁴ Mehmet Özdemir, “Hakem I.”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 15/173.

etmektedir. Tuleytula'daki bir isyana yapılan atıf, onu Kurtuba'da yaşanan başka bir hadisenin tarihi ile ilgili çıkarımlar yapmaya sevk etmiştir.

İslam kaynaklarının birbirleri ile karşılaştırılması dışında İslam kaynakları ve Hıristiyan kaynaklarının aktardıkları arasında da değerlendirme yapmaktadır. Mesela çalışmamızın, eserin özetlendiği bölümlerinde zikredilen San Esteban Kalesi önünde Müslümanların yaşadığı yenilgi hakkında Dozy'nin ifadeleri bu tavrına bir örnektir. Arap tarihçilere göre Müslümanlar başarılı bir savunma ile geri çekilmişken, Hıristiyan kroniklerine göre dağlar, ovalar ve ormanlar cansız Müslüman bedenleri ile doludur. Dozy, bu ihtilafa vurgu yapmaktadır.³³⁵ Yine daha önce değinilen 921 yılında Hıristiyanların bazı bölgeleri yağmalaması ile ilgili Dozy'nin, olayı aktaran Hıristiyan kroniği için soydaşlarının başarısını abartmış olabileceği şeklinde yorum yapması da dikkate değer bir örnektir.³³⁶

Eser, metin içerisinde kaynak ve yazar ismi zikredilerek yapılan nakiller açısından ise son derece fakir kabul edilebilir. Fakat bu durumda Dozy'nin üslubunun etkisi olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. Zira Dozy, eserini daha çok hikayeci ve akıcı bir üslup ile kaleme aldığından bu gibi ifadelerle akıcılığı bozmak istememiş olabilir. Böyle bir kullanım için bulabildiğimiz tek örnek Hroswitha'nın "Dünya'nın İncisi (ya da Mücevheri)" benzetmesidir: "Onuncu yüzyılın son yarısında Latin şairleri ve dramalarıyla ünlü olan Sakson rahibe Hroswitha, oraya (Kurtuba'ya) Dünyanın İncisi adını verdi."³³⁷ Dördüncü cildin ilk bölümünün ilk cümlesinde de "bir Arap yazar"ın Şişman Sancho için söylediklerini nakleden Dozy, eserinde sıkça gördüğümüz gibi kaynak belirtmemekte, bu yazarın kim olduğunu açıklamamaktadır. Doğrudan yazar ya da eser ismi zikrederek atıf

³³⁵ Dozy, *Spanish Islam*, 417.

³³⁶ Dozy, *Spanish Islam*, 421-422.

³³⁷ Dozy, *Spanish Islam*, 446.

yapmayan Dozy'nin, tarihi şahsiyetlerin diyalog ya da şiirlerine sıkça yer vermesine rağmen bunları aldığı kaynaklara genelde işaret etmemesi ilginçtir.

Okuyucuya ifade etmemiz gereken noktalardan birisi de Dozy'nin dipnotlarda işaret ettiği fakat kaynakçasında göstermediği eserlerdir. Bunlardan en önemlileri, Burckhardt'ın *Notes on the Bedouins* (1831), Sir R.F. Burton'un *Pilgrimage to El-Medinah and Meccah* (1855), Sprenger'in *Life of Mohammed* (1851), Gustav Weil'in *Geschichte der Chalifen* (1846-1851) eserleridir. Bunların dışında da çok sayıda eser için aynı durum söz konusudur. Dozy'nin neden bu eserlere dipnotta yer verdiği halde kaynakçasında zikretmediğine anlam veremedik. Yine de amacımız eserin tahkikini yapmak olmadığından biz kaynakçada zikredilmeyen eserlerden yukarıdaki belirttiklerimizle yetineceğiz. Zira bu eserlerin hepsinin tespiti hem konumuz açısından çok ciddi önem arz etmediğinden hem de çalışmamızın boyutlarını bir hayli aşacağından dışarda bırakacağız.

Tüm bu açıklamalar ortaya koymaktadır ki Dozy'nin kaynakları ve kaynak kullanımı; orijinal ve tercüme eser arasındaki tutarsızlıklar, Dozy'nin sistematik bir dipnot kullanımının olmaması, açıklama dipnotlarına sıkça başvururken kaynak belirtmek için aynı titizliği göstermemesi, karşılaştırmaları daha çok çeşitli isimlerin (yer, şahıs, vs.) başka eserlerdeki versiyonlarına dikkat çekmek için zikretmesi, mütercimin kaynak eklemesi ve bunu belirtmemesi, Dozy'nin kaynakçasında bazı eserleri zikredip bazılarını yer vermemesi gibi sebeplerden ötürü son derece karmaşık ve üzerine çalışılması gereken bir bahistir. Yine de tercüme eserde nadiren zikredilen dipnotlarla birlikte bölüm sonlarında verilen kaynak listesinden hareketle, Dozy'nin hangi bölümlerde ve başlıklarda hangi eserlere başvurduğu bariz şekilde ortaya konmuştur. Eldeki veriler onun asli kaynaklara ulaştığını kanıtlamakta, kaynaklar arasında değerlendirmeye önem verdiğini vuzuha kavuşturmakta, son derece titiz analizler ve

kıyaslar yaptığına deliller sunmaktadır. Ele aldığı içerikler için başlıca kaynakları kullanması da onun eserini özel kılan hususlardandır.

Dozy'nin eserini yazarken görmediği yahut göremediği, eserinde kullanmadığı temel Müslüman kaynaklarından bazılarını tespit etmek de çalışmamız için önem arz etmektedir. Bu eserler, henüz o dönemde bilinmediğinden yahut neşredilmediğinden başvurulamamış olabileceği gibi bazılarının mezkûr dönemde bilindiği, çeşitli neşirlerinin yayınlandığı bilinmektedir. Bizim tespit ettiğimiz en temel eserler şunlardır: İbn Abdülhakem Ebü'l Kâsım'ın (ö.257/870) *Fütûhu Mısr ve ahbâruhâ'sı*; İbn Abdürabbih'in (ö.328/940) *el-İkdü'l-ferîd*'i; İbnü'l-Faradî (ö.403/1013) *Târîhu 'ulemâ'i'l-Endelüs*'ü; Ebû Ubeyd el-Bekrî'nin (ö.487/1094) *Mu'cemü me'sta'cem min esmâ'i'l-bilâd ve'l-mevâzi* ve *el-Mesâlik ve'l-memâlik* başlıklı eserleri; Muhammed b. Ebû Bekir ez-Zührî'nin (ö. 548-49/1154'ten sonra) *Kitâbu'l Cuğrâfiya*'sı; İbn Gâlib'in (ö.571/1175) *Ferhatü l-enfüs fi târihi'l-Endelüs*'ü; İbn Hayr'ın (ö.575/1179) *Fehrese*'si; İbn Beşküval'in (ö.578/1183) *Kitâbü's-Sıla fi târihi e'immeti'l-Endelüs*'ü; Ahmed b. Yahyâ ed-Dabbî'nin (ö.599/1203) *Buğyetü'l-mültemis*'i; İbn Dihye el-Kelbî'nin (ö.633/1235) *el-Mutrib fi eş'âri ehli'l-Mağrib*'i; İbn Hallikân'ın (ö.681/1282) *Vefeyâtü'l-a'yân*'ı; İbn Saîd el-Mağribî'nin (ö.685/1286) *el-Muğrib fi hule'l-Mağrib*'i; İbn Fazlullâh el-Ömerî'nin (ö.749/1349) *Mesâlikü'l-ebşâr fi memâliki'l-emsâr*'ı; müellifi meçhul *Zikru Bilâdi'l-Endelüs* gibi eserler bu bağlamda zikredilebilecek başlıca eserlerdir.³³⁸

Dozy, görüldüğü gibi çok çeşitli ve özellikle birinci el kaynaklardan istifade etmesi ile dikkat çekmektedir. Hıristiyan kaynaklarından istifade ettiği gibi Müslüman kaynaklarından da yararlanması, objektif bir tarihçinin ortaya koyması gereken

³³⁸ Mehmet Özdemir, "Endülüs Tarihi'nin Mevcut Kaynakları Üzerine (I) (Endülüs'lülere Ait Kaynaklar)", *İSTEM* 14 (2009), 14-34; Cumhur Ersin Adıgüzel, "Endülüs'te Tarih Yazıcılığı - I", *Tarihyazını* 2/2 (25 Aralık 2020), 308-316; Halid es-Sufî, *Târîhu'l-Arab fi'l-Endelüs* (Bingazi: Menşuratü Camiatü Bingazi, 1980), 333-336; Şemseddin Günaltay, *İslam Tarihinin Kaynakları: Tarih ve Müverrihler* (İstanbul: Endülüs Yayınları, 1991), 115-121 Ayrıca Endülüs'te tarih yazıcılığı ve tarihçiler ile ilgili başka bir makale için bk. Şaban Öz, "Endülüs'te Tarih ve Kehhale'ye Göre Endülüslü Tarihçiler", *İSTEM* 14 (2009), 79-100.

hassasiyetlerdendir. Birçok dile olan vukûfiyeti, onun çok kapsayıcı araştırmalar yapmasına imkân sağlamış, kaynak ve birikim yelpazesi oldukça geniş bir eser ortaya koymasına vesile olmuştur. Eserlerinin içerisinde azımsanmayacak derecede yazma eser olması, onun yazma eserlere, kataloglar hususundaki birikimine ve kütüphanelerde araştırma yapmaktaki yeteneğine işaret etmektedir. Arapça başta olmak üzere Latince, Fransızca, İşpanyolca, Almanca, İngilizce gibi çeşitli dillerden kaynaklara ulaşması, o dönemde sık rastlanılacak bir akademik seviye olmasa gerektir. Dolayısıyla her ne kadar bu kaynakları nasıl kullandığı, nasıl çıkarımlar, yorumlar yaptığı noktasında çeşitli görüşler ileri sürülebilirse de yararlandığı tüm bu kaynakların, onun eserini kaleme alırken ortaya koymuş olduğu gayreti gösterdiği kanaatindeyiz.

2.Yöntem ve Üslup

Dördüncü bölüme geçmeden önce son olarak Reinhart Dozy'nin bu eserde takip ettiği yöntem ve üslubu ele almak yararlı olacaktır. Öncelikle Dozy, deskriptif (tasvirî) tarih metodunu benimsemiş bir tarihçi olduğundan amacı, Endülüs'ün siyasî tarihini, Murâbitlar Dönemi'nin sonuna kadar kronolojik olarak anlatmaktır. Bunu yaparken olayları, şahısları, mekânları en ince ayrıntısına kadar aktarmaktadır. şüphesiz eserinde çok çeşitli kaynaklara başvurmasının ve bu kaynaklardan aldığı malumatı oldukça dikkatli bir şekilde analiz ederek metin inşası yapmasının etkilerini görmek mümkündür. Olayları o kadar ayrıntılı anlatmaktadır ki³³⁹ bu yöntemi bazen karmaşaya sebep olabilmektedir.³⁴⁰ Bir savaşta izlenen taktikten saraydaki bir entrikaya, ayrıntılı mekân tasvirlerinden şahıs tanıtımlarına birçok detay sıralanmaktadır.

³³⁹ Ayrıntılı anlatım üslubunu eserin ele aldığı her konuda rahatlıkla görmek mümkündür. Savaşlar, taktikler, diyaloglar, seremoniler, isyanlar, entrikalar ve daha birçok hadisede bu duruma örnekler verilebilir. Biz, çalışmamızın 44-45. sayfalarında kısaca bahsettiğimiz II. Abdurrahman'ın vefatı sonrası oğlu Muhammed'in tahta geçişini burada zikredebiliriz. Zira ona babasının vefat haberinin gelmesi, plan yapılması ve diğer bir emir adayı Abdullah'ın durumu anlamaması için kadın kılığında onun sarayından geçmesi sayfalarca ele alınmıştır. Dozy, *Spanish Islam*, 294-298.

³⁴⁰ Üçüncü cildin son bölümlerinde Emevî Devleti'nin çöküşünün anlatıldığı kısımlar çok fazla olay ve şahıs ismi içerdiğinden, olaylar oldukça detaylı aktarıldığından dikkatli bir okuma gerektirmektedir. Dozy, *Spanish Islam*, 534-592.

Dozy olayları aktarırken oldukça akıcı, tasvirî ve edebî bir dil kullanmaktadır.³⁴¹

Kaynakları bahsinde görüleceği gibi birçok edebiyat kaynağından yararlanmasının etkisi, eserinde çok bariz olarak takip edilebilmektedir. Şiirlerden alıntılar yapması,³⁴² kişilerin duygusal analizlerini yapmaktaki cesareti,³⁴³ hemen her hadiseyi diyaloglar ve konuşmalar³⁴⁴ ile zenginleştirmesi esere roman tadında bir akıcılık kazandırmaktadır. Hikayeci ve tasvirî tarih anlatımının son derece başarılı bir örneği mahiyetindedir. Eserin kurgusu, olaylar arasındaki bağlantıları açıklama biçimi, şahısların çeşitli hadiseler hakkında izlediği politikalar ve eylemlerinin analizleri yöntem açısından onu birçok çağdaşından öne taşımıştır. Yaptığı yorum ve analizler, birçok tarihçinin bakış açısını etkileyecek derinliktedir. Duygu ve düşünceleri konuşurması, onun en özel yanlarındandır. Elbette bu duygu ve düşünceler bazen okuyucu üzerinde etkili olabilmekte, onun fikir ve algılarını yönlendirebilmektedir. Zaman zaman takındığı yanlı tutum ve şahıslar hakkındaki ağır ithamlar,³⁴⁵ objektifliği noktasında güven sorununu ortaya çıkarmaktadır.

Dozy'nin yöntemi her ne kadar kronolojiyi takip etse de tarihleri her zaman vermemesi ve olayları peşi sıra anlatması, kimi zaman kronolojinin kopmasına, olayların hangi tarihte geçtiğinin meçhul kalmasına sebebiyet vermektedir. Bu durum öncelik-

³⁴¹ Dozy'nin edebi dili eser boyunca dikkat çekmektedir. Fakat buna verilecek en güzel örneklerden birisi çalışmamızın 32. sayfasında da zikrettiğimiz “Düşman şehrin kapılarından girerken, zenginler, oburluk ve sarhoşluk içinde dans edip şarkı söylediler; titreyen dudakları güzel cariyelerin çıplak omuzlarına öpücükler bırakırken halk, sanki kan görmeye alışmak ya da katliam kokularıyla sarhoş olmak istercesine, amfi tiyatrodan birbirini katleden gladyatörleri alkışlıyordu.” şeklindeki cümlelerdir. Dozy, *Spanish Islam*, 219.

³⁴² Eserde birçok yerde şiirler yoluyla anlatım derinleştirilmektedir. Biz şiirler orijinal dilinden İngilizce'ye tercüme edildiğinden ve tekrar bir çeviri yapmanın şiirsel anlamı bozacağı endişesinden ötürü Türkçe tercüme vermeden sayfalara işaret etmekle iktifa edeceğiz. Dozy, *Spanish Islam*, 15, 30, 76, 110, 327, 728-736.

³⁴³ Dozy'nin, I. Abdurrahman'ın kimseye güvenmemesini ve kuşkucu yapısını, iktidarını korumak için en yakınındakilerden bile şüphelenmesini ele aldığı sayfalara bakılabilir. Dozy, *Spanish Islam*, 208-211; Ayrıca Eulogius'un yargılanırken fikir değiştirmesini Dozy'nin, onun zihnini okuyarak anlatma gayreti de burada zikredilmesi gereken örneklerdendir. Dozy, *Spanish Islam*, 305.

³⁴⁴ *Spanish Islam*'ın yüzlerce sayfasında diyalog ve konuşmalara başvurulmuştur. Mesela II. Hakem'in döneminde isyanlara karışan ve daha sonra af dilemek için Emir'in huzuruna çıkan bir fakih ile emirin diyalogu üç sayfa boyunca anlatılmaktadır. Ayrıca eserin özetini verirken zaman zaman işaret ettiğimiz diyaloglara da bakılabilir. Dozy, *Spanish Islam*, 256-258.

³⁴⁵ Hıristiyan fanatiklerinin öncü ismi Eulogius'un ölümünü kahramanlaştırarak anlatması onun yanlı tutumuna, el-Mansûr için “sevilmesi ve hayran olunması imkânsız biri” yorumu da ağır ithamına bir örnektir. Dozy, *Spanish Islam*, 306, 533.

sonralık hususunda probleme sebep olmasa da olaylar arasındaki zaman açısından muğlaklığa yol açabilmektedir. Olay ve şahısları çok detaylı anlatması, bazı bölümlerin çok uzamasına ve kafa karışıklığına sebep olmaktadır. Yine bazı şahsiyetleri hak ettiğinden fazla ön plana çıkarması,³⁴⁶ gereğinden fazla yer vermesi de eserin akıcılığını sekteye uğratabilmektedir. Künyelerin bazen eksik verilmesi de kişi isimlerinin karışmasına³⁴⁷ yol açmaktadır. Dolayısıyla yan okumalarla desteklenmesi ihtiyacı doğabilmektedir.

Dozy'nin eseri, okuyucunun belli bir seviyede Endülüs tarihi bilgisi olduğu temeline dayanmaktadır. Daha önce kendisinin ele almadığı ya da Endülüs tarihi alanında çalışma yapmayan kimseler için detay sayılabilecek bilgileri vermesi, eseri konu hakkında hiç bilgisi olmayan kimselerin okumasını zorlaştıran bir faktör olarak zikredilebilir.

³⁴⁶ Mesela ilk ciltteki Sumeyl b. Hâtım ve ikinci ciltteki Sevvar bölümleri bu açıdan örnek verilebilir. Dozy, *Spanish Islam*, 149-160, 324-336.

³⁴⁷ Mesela Berberîlerin anlatıldığı bölümde Ubeydullâh diye birisinden söz edilmektedir. Olaylar dikkatle okunduğunda bu kişinin Emevîler'in İfrîkiye valisi İbnü'l Habhâb olduğu tespit edilmektedir. Dozy, *Spanish Islam*, 126; Yine aynı bölümde Meysere ismi geçmektedir. Bu kişi, isyancı Berberîlerin lideri Meysere el-Medgarî'dir. Bk. Dozy, *Spanish Islam*, 132; Özkuyumcu, "İbnü'l-Habhâb", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 21/51.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

DOZY’NİN ENDÜLÜS’E YAKLAŞIMI

1.Dozy’nin Araplara Bakışı

İlk olarak Dozy’nin eserinde ırkları oldukça ön plana çıkardığını ifade etmek gerekmektedir.³⁴⁸ İlerleyen sayfalarda görüleceği üzere ırklar hakkındaki tutumları eserin çekirdeğini oluşturmakta, her ulusun müşahhas özellikleri tarihi yapan asli unsurlar olarak göze çarpmaktadır. Bu minvalde ilk ele alacağımız nokta Dozy’nin Araplara bakışıdır.

Dozy’nin Araplarla ilgili bazı ifadeleri, bize Araplara bakışını da müşahade etme fırsatını verir. Mesela Araplar hakkındaki tek değişmez gerçeğin değişmezlik olduğunu ve ne gelişmeyi ne de değişmeyi bildiklerini söylemekte, onların kibirli ve kendilerini diğer ırklardan üstün gören bir yapısı olduğunu belirtmektedir.³⁴⁹ Asabiyeti “Arapların soydaşlarına derin, sınırsız, sarsılmaz sadakati”³⁵⁰ olarak tanımlayan Dozy, bunun aslında Arapların tek gerçek kutsal görevi ve dini olduğunu savunmaktadır.³⁵¹

Arapların hayal gücünden ve yaratıcılıktan yoksun olduklarını, dolayısıyla Avrupa ile aralarındaki en büyük farkın da bu olduğunu belirten Dozy’ye göre, ilerlemenin tek şartı değişmek, dönmek, hayal kurmak ve gelecek için tasalanmaktır fakat Araplarda bunlar yoktur. Onlar tam tersine pervasız, coşkun ve acelecidirler. Hayal gücünden yoksun olmalarının en büyük göstergesi ise kendilerine ait bir mitolojilerinin, fantastik şiirlerinin olmamasıdır. Şiirleri hep teknik uyum, dünyevi hazlar, gerçeklik üzerine yazılmıştır. Sonsuzluk, hayal gücü ve olağanüstülükler yer yoktur.³⁵² Bu durum

³⁴⁸ Brugman, “Dozy, A Scholarly Life According To Plan”, 73; Bilgin, *Dozy’ye Yazılan Türkçe Reddiyeler*, 20.

³⁴⁹ Dozy, *Spanish Islam*, 3.

³⁵⁰ Dozy, *Spanish Islam*, 7.

³⁵¹ Dozy, *Spanish Islam*, 7.

³⁵² Dozy, *Spanish Islam*, 7-8.

ilmi sahaya girdiklerinde de kendini göstermiştir. Onların bilim tarihine katkıları eskilerin yazılarını tercüme etmek ve yorumlamaktan ibarettir. Arapların hiçbir büyük keşif yapmadıklarını söyleyen Dozy, bununla da yetinmeyerek şu iddialı ve keskin yargıyı öne sürer: “Onlara tek bir büyük ve verimli fikir için bile borçlu değiliz.”³⁵³

Dozy, Arapların doğuştan dindar olmamalarının ve bu konuda Müslümanlığı benimsemiş diğer ırklarla aralarında büyük bir farkın mevcudiyetinin altını çizmektedir. Kendi döneminin Araplarını örnek olarak gösteren Dozy, sözde Müslüman olmalarına rağmen, İslam'ın emirlerine çok az önem verdiklerini, dinlerinin emrettiği gibi günde beş vakit namaz kılmanın onların nezdinde hiç önemini olmadığını ifade etmektedir. Üstelik bu ifadeleri kendi gözlemlerine değil, özellikle Araplar ve Berberîler hakkında en çok başvurduğu isimlerden olan gezgin Burckhardt'ın gözlemlerine dayanarak serdetmektedir. Yine Burckhardt'a dayanarak Arapların Asya'nın en hoşgörülü insanları olduklarını, çünkü özgürlüğü bu kadar kıskanan bir ırkın, inanç meselelerinde bile zorbalığa göz yummasının mümkün olmadığını belirtmektedir.³⁵⁴

Arapların dine kayıtsızlığına son vermek için Vehhâbîlerin gerekirse şiddete başvurmalarının dahi sonuçsuz kaldığını belirtmesi, o günün Arap dünyası hakkında malumatı olduğunu ve siyasî olaylardan haberdar bulunduğunu göstermektedir. Yine de Sir R. F. Burton'a atıfla aktardığı “Bugün çölde karşılaşılabilecek çok az din (İslam'ın yaşanma derecesi yani dindarlık, dini yaşantı) var ya da hiç yok: Hiç kimse Kuran'ın kanunlarıyla uğraşmıyor.”³⁵⁵ şeklindeki cümleden, Vehhâbîlerin bu gayretlerinin sonuçsuz kaldığı anlaşılmaktadır.

³⁵³ Dozy, *Spanish Islam*, 9.

³⁵⁴ Dozy, *Spanish Islam*, 12-13; Dozy'nin Arapların fitraten dindar olmadıklarına yönelik iddiası ile ilgili olarak İsmail Fennî Ertuğrul'un reddiyesi ve cevabı için bk. Ertuğrul, *Kitâb-ı İzâle-i Şukûk*, 231-232.

³⁵⁵ Dozy, *Spanish Islam*, 24.

Dozy, Arapların dine bakışı ve tek tanrı inancı ile ilgili çok alaycı olduklarını savunmakta ve bu alaycı tavırlarına örnek olması maksadıyla bir anekdot anlatmaktadır.

“Hıre Kralı III. Münzir’e gelen ve onu Hıristiyan olması için iknaya kendilerini memur kılan bir grup piskopos Hıristiyanlık ile ilgili konuşmaya başladılar. Kral onları dikkatle dinliyordu. Bu esnada komutanlarından birisi gelerek kulağına bir şey fısıldadı. Söylenenlerin etkisi ile kral derin bir hüzne büründü. Piskoposlar saygıda kusur etmeksizin hüznünün sebebini sordular. Kral ‘Ne yazık ki (baş melek) Mihail’in ölüm haberini aldım’ yanıtını verdi. Piskoposlar ‘yüce kralımız, bu mümkün değil, sizi aldatıyorlar, melekler ölümsüzdür’ dediler. Bunun üzerine kral ‘Siz de beni bizzat Tanrı’nın öldüğüne inandırmak istiyorsunuz’ diye karşılık verdi.”³⁵⁶

Dozy için Arapların dinî inançları göstermelik ve semboliktir. Kendi istedikleri dışında bir durumla karşılaştıklarında putlara saygısızlık, öfke ve hakarete varan davranışlarda bulunmaktadır. Bunun için de Cahiliye döneminin ünlü şairlerinden İmruülkays’ın başrolünde olduğu meşhur hadiseyi zikretmektedir. İmruülkays, babasının intikamını almak için Zü’l-halâsa adındaki putun önünde üç defa fal oku çekmiş, üçünde de falın olumsuz çıkması üzerine sinirlenerek fal oklarını puta fırlatmış ve “senin baban öldürülmüş olsaydı beni intikamdan alıkoymuş olmazdın”³⁵⁷ diye bağırmıştır. Daha sonrasında ise intikamını almıştır. Yani bu Dozy’nin gözünde putların sadece sembolik olduğunun kanıtıdır. İmruülkays, fal sonucu istediği cevabı alamasa da kafasındaki planı uygulamıştır.³⁵⁸ Bu da putların fal yoluyla verdikleri cevabın (müşriklerin inancına göre) bağlayıcı olmadığına yorulabilir.

Bunların dışında Araplar, özgürlüğüne düşkün olma noktasında en önde gelen millettir. Ayrıca Arapların, felsefî ilkeler tarafından değil de bir tür içgüdü tarafından

³⁵⁶ Dozy, *Spanish Islam*, 14.

³⁵⁷ Dozy, *Spanish Islam*, 14; İbnü’l-Kelbî, *Putlar Kitabı*, çev. Beyza Düşüngen (Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1968), 46.

³⁵⁸ Dozy, *Spanish Islam*, 14; İbnü’l-Kelbî, *Putlar Kitabı*, 46.

yönlendirilerek, çok eski zamanlardan beri Fransız Devrimi'nin ilham verici parolaları olan “Özgürlük, Eşitlik, Kardeşlik” prensiplerini uygulamaya koyduklarını vurgulamaktadır.³⁵⁹

Dozy'ye göre Araplar, belirli bir noktaya kadar karşılıklı eşitlik ilkesini kabul etmektedir. Ancak onların eşitlik ilkeleri insanlığı genel olarak kapsamaz: kendilerini yalnızca kölelerinin ve yaşamak için çalışan zanaatkarların değil, diğer tüm insanların üstünde görürler; insan ırkının geri kalanından oldukça farklı olduklarını iddia etmektedirler. Cömertlik, misafirperverlik, cesaret, şiirsel yetenek ve belagat en çok saygınlık kazandıran vasıflardır. Araplar, sayılan vasıflara ilaveten yüzme ve yay bükme yeteneği olanlara verilen ve mükemmel anlamına gelen *el-Kâmil* soyadı (ya da unvanı) dışında ne imtiyaz ne de unvan tanımışlardır.³⁶⁰

Dozy'nin Araplara yaklaşımına dair önemli çıkarımlar yapmamıza olanak sağlayan bölümlerden birisi de Arapların Berberîlere muamelesi hakkındadır. Özellikle Endülüs'te Valiler döneminde vuku bulan Berberî isyanları, bu konu hakkında bize veri sağlamaktadır. Dozy, bu isyanların sebebini Arapların kendi milletlerinden olmayanları hor görmesine bağlamaktadır. Özellikle fetihden sonra yarımadanın yönetimini sayıları Berberîlere oranla daha az olmasına rağmen Arapların üstlenmesi; Berberîleri yönetim kadrolarından uzak tutmaları, verimli bölgeleri kendilerine ayırırken çorak ve engebeli arazileri Berberîlere bırakmaları, kısacası Arap kavmiyetçiliği ve mevaliye karşı takınılan ikinci sınıf vatandaş muamelesi Endülüs Arapları için de var olan bir durumdur. Hatta Berberîlerin vergi oranlarının haksız şekilde artırıldığını, karılarının-kızlarının kaçırıldığı ve Suriye haremlerine gönderildiğini dahi iddia etmektedir. Bunun neticesinde içlerinde nefret tohumlarını büyüten Berberîler uygun zamanı bulduklarında önce Kuzey Afrika'da

³⁵⁹ Dozy, *Spanish Islam*, 4.

³⁶⁰ Dozy, *Spanish Islam*, 5-6.

isyan etmişler, sonra da Endülüs'te Araplara karşı ayaklanmışlardır.³⁶¹ Özdemir'in ifadesiyle asabiyet, karşı asabiyeti doğurmuş³⁶² ve aynı dine mensup insanlar birbirlerine kılıç çekmiş, korkunç olaylar ardı sıra yaşanmıştır.

Dozy'nin Arapların Arapçılık yaparak Berberîlere zulmettiği iddialarını ortaya atan ilk tarihçi olduğu ve söz konusu Berberî isyanlarının patlak verme sebeplerinin bu şekilde olmadığını savunan bir makale kaleme alınmıştır.³⁶³ Bu makalenin yazarlarına göre Endülüs'teki Berberîlerin isyanlarının asıl sebebi Kuzey Afrika'da isyan eden soydaşlarına yardım etmek ve onlarla iletişimin devamı için Endülüs'ün güneyini ele geçirmektir. Bu minvalde Berberîlerin devlet yönetiminden dışlandıkları, ganimetten pay alamadıkları, kurak ve verimsiz arazilerde yaşamaya mecbur bırakıldıkları gibi iddiaları ele alarak bunlara karşı iddialar ve tarihi deliller bulmaya çalışılmıştır. En nihayetinde "Endülüs Berberî isyanının temel sebeplerini, Dozy'nin iddialarının aksine Berberîler arasındaki asabiyet ve akrabalık ilişkilerinde aramak gerektiği"³⁶⁴ sonucuna varılmıştır. Yani bu makaleye göre Kuzey Afrika'da Araplar tarafından Berberîlere sert politikalar uygulandığı doğrudur fakat aynı durumun Endülüs'te olduğuna dair kesin kanıt bulunmamaktadır.

Dozy, Arapların Arap olmayanlara uyguladığı bu tavrın sadece ırk eksenli olmayıp, kendi aralarındaki kabileler arasında da takip edilebileceğini öne sürmektedir.³⁶⁵ Nitekim Kayslı-Yemenli, Medineli-Şamlı gibi çatışmaların varlığı da ilk cilt boyunca ısrarla üzerinde durulan hususlardandır. Dozy'nin bu çatışmaları ele almadan önce sarf ettiği ifadeler, onun iç çatışma ve rekabeti, Arapların fitratının gereği olarak gördüğünü aşikâr kılmaktadır. Zira Hz. Peygamber onların bu yönünü törpülemeyi başarmışsa da

³⁶¹ Dozy, *Spanish Islam*, 128-136.

³⁶² Özdemir, *Endülüs Müslümanları*, 76.

³⁶³ Yaşar Emrah Koşdaş - İhsan Arslan, "Endülüs Valiler Dönemi'nde Berberî İsyancıları", *Gümüştane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 10/20 (2021), 187-219.

³⁶⁴ Koşdaş - Arslan, "Endülüs Valiler Dönemi'nde Berberî İsyancıları", 199-203.

³⁶⁵ Watt - Cachia, *Endülüs Tarihi*, 32.

onun vefatından kısa süre sonra hem Doğu hem de Batı Emevîleri'nde asabiyet savaşları tekrar gün yüzüne çıkmıştır. Dozy'nin bu husustaki ifadelerine yer vermek istiyoruz:

“(Araplar) İnsan haysiyetine dair daha keskin bir anlayışla, daha fazla karakter ve gerçek ruh büyüklüğüne sahip olabilirler; ama kendi içlerinde benzer gelişme ve ilerleme tohumlarına sahip değiller ve kişisel özgürlük için o kadar tutkulu arzuları ve politik içgüdüden tamamen yoksun olmalarıyla toplumsal yasalara boyun eğmekten aciz görünüyorlar. Yine de çabaladılar: bir peygamber tarafından çöllerinden koparıldılar ve onun tarafından dünyayı fethetmek için harekete geçirildiler, onu işlerinin görkemiyle doldurdular. Yirmi vilayetin ganimetleriyle zenginleşerek lüksün zevklerini öğrendiler; boyun eğdirilmiş ırklarla temas yoluyla bilimlerini geliştirmeye yönlendirildiler ve onlar için mümkün olduğu kadar büyük bir medeniyet yüksekliğine ulaştılar. Ancak Muhammed'in günlerinden sonra Arapların millî özelliklerini kaybetmeleri için uzun yıllar geçmiştir. İspanya'ya ayak bastıklarında hâlâ çölün gerçek çocuklarıydılar ve Tagus ya da Guadalquivir kıyılarının yanı sıra Arabistan'da, Suriye'de ya da Afrika'da başlayan kabileler arası çatışmaları sürdürmenin hayalini kurmaları çok doğaldı.”³⁶⁶

Bahsi kapatmadan önce Dozy'nin Araplarla ilgili düşüncelerini etkileyen ve kaynakçasında göstermediği halde sıkça dipnotlarda gördüğümüz bir eseri kullanması hakkında yapılan bir eleştiriyi bu sayfalara taşımak istiyoruz. Bu bağlamda kolektif bir çalışma ile yazılmış bir makaleden³⁶⁷ yararlanacağız. Bu makalede ele alınan ve Dozy'nin kullanımının eleştiri konusu yapıldığı eser Johann Ludwig Burckhardt'ın *Notes on the Bedouins and the Wahhabis, During His Travels in the East* başlıklı seyahat yazısıdır. Oryantalistlerin kaynaklarında Avrupalı seyyahların ciddi bir yeri olduğu doğrudur. Makale, Burckhardt'ın Araplara ve Arap şehirlerine dair onlarca çalışması arasında neden

³⁶⁶ Dozy, *Spanish Islam*, 10.

³⁶⁷ Osama Shaban vd., “From Dozy's Source Analyses Towards an Interdisciplinary Approach to Avoiding Muslim and Christian Stereotypes”, *Transformation: An International Journal of Holistic Mission Studies* 32/3 (2015), 202-215.

sadece ismi verilen eserine yoğunlaştığını sorusunu sormakta ve cevaplandırmaktadır. Dozy, Burckhardt'ın eserini, başlıktaki ilk kelimelerden ötürü seçmiştir. *Notes on the Bedouins* onun için yeterlidir. Vehhâbîleri göz ardı etmektedir.³⁶⁸ Dolayısıyla Dozy için tüm Araplar Bedevîdir. Hadarî Arap yoktur.

2.Dozy'nin Müvelledûn ve Sakâlibeye Bakışı

Dozy'nin “Renegades” kelimesini “Müvelledûn” için kullandığını belirtmek gerekmektedir. “Dininden dönen kimse, dönek, hain” gibi anlamlara gelen renegade, Dozy'nin, İber Yarımadası'nın yerel halkı hakkındaki düşüncelerini ortaya koymaktadır. Özellikle Endülüs tarihi çalışmalarında ve literatüründe bu insanları ifade eden Müvelled kelimesini ısrarla kullanmaması dikkat çekmektedir. Elbette Dozy'nin İslâm'ı kabul eden yerli halka İslam tarihçileri ya da Müslümanların anlatımlarında rastlayabileceğimiz türden “mühtediler” gibi bir sıfat vermesi beklenmemelidir fakat içerisinde oldukça olumsuz anlamlar besleyen ve genelde son derece negatif çağrışımlar bırakan renegade kelimesi, doğrudan tarafsızlık ilkesinin ihlalidir. Renegade kelimesi yerine daha ılımlı bir anlam içeren ve yaygın kullanılan “convert” (Fr. convertir) kelimesini seçmemiş olması, bu görüşümüzü destekler mahiyettedir.

Dozy'nin Müvelledûn ve onların yanı sıra müsta'ribûn için kullandığı bir kavram daha vardır ki o da “Spaniards”dır. Müsta'rib için bu kullanım oldukça anlaşılır gözükmeyle birlikte müvelledûn için de aynı kelimeyi seçmesinin önemini izah etmek yerinde olacaktır. Bu insanların Müslüman olmaları onların İspanyol olmasına mâni değildir. Hem İspanyol hem de Müslüman bir İspanya'nın varlığını belki de ilk kez o gündeme getirmiştir. Dozy'nin Batı'daki Endülüs araştırmalarında yaptığı en büyük değişim de işte budur. Dozy, kendi zamanına kadar batıda hiç kullanılmamış olan

³⁶⁸ Shaban vd., “From Dozy's Source Analyses Towards an Interdisciplinary Approach to Avoiding Muslim and Christian Stereotypes”, 208.

“España musulmana, España árabe” terimlerini kullanmıştır. Müslüman İspanya, Arap İspanya anlamına gelen bu kavramlar, ilk defa yan yana kullanılmıştır. Bu konuda kendisinden sonra gelen tarihçilerin benimsediği bir kullanımı alana kazandırdığını söylemek mümkündür. *Histoire des Musulmans d’Espagne* olarak isimlendirdiği eserin Türkçe karşılığı *İspanya Müslümanlarının Tarihi*’dir. İngilizcesi tercümesinde ise *Spanish Islam* tercih edilmiştir fakat bu başlık biraz daha farklı bir biçimde İslam’ın İspanyol versiyonu gibi bir anlam içermektedir ancak bu anlam Dozy’de yoktur. Ayrıca Müslüman yazarlarca eserinin başlığında Endülüs kavramına hiçbir şekilde işaret etmemesi, hatta kitap boyunca bu ismi kullanmaktan kaçınması, Endülüs terimini silip yok saymak istemesinin bir göstergesi olarak yorumlanmıştır.³⁶⁹

Dozy, eserinde müvelledûna siyasî tarihte oynadıkları roller açısından geniş yer vermiştir. Özellikle IX. ve X. yüzyılın ilk yarısına damga vuran müvelledûn isyanları ikinci ciltte ayrıntıları ile ele alınmıştır. Müvelledûn, Dozy’nin gözünde Araplar tarafından ikinci sınıf vatandaş muamelesine maruz bırakılmış, baskılanmış, haksız vergiler yoluyla beli bükülmüş bir topluluktur. Yani Doğu Emevîlerindeki mevalinin batıdaki karşılığı olarak gördüğünü söylemek mümkündür. Dozy’ye göre müvelled isyanlarının sebeplerinden birisi onların içten içe Hıristiyan olmalarıdır. Özgürlüklerine kavuşma ve kendilerini Müslüman olmak durumunda bırakan baskıcılarından intikam alma hırsı taşımaktadırlar. Mürted olarak yargılanmamak için eski dinlerine dönememenin verdiği ıstırap da onları isyana teşvik etmiştir.³⁷⁰

Sakâlibeye de özellikle emir seçimlerindeki etkileri, halifeliğin yıkılışında oynadıkları roller bağlamında değinilmişse de müvelledûn kadar geniş biçimde ele alındığını söylemek mümkün değildir.

³⁶⁹ Ahmad Younes, “Mevkıfu’l-mürrihi’l-müsteşriq Reinhart Dozy min târihi’t-devleti’l-Emeviyye bi’l-Endülüs”, *Mecelletu’r-Rivâk li’d-dirâsâti’l-ictimâ’iyye ve’l-insâniyye* 7/2 (2021), 433.

³⁷⁰ Dozy, *Spanish Islam*, 240-241.

Tüm bu bahsedilenler hep birlikte ele alındığında Dozy'nin, Endülüs Medeniyeti'ni Arapların, Berberîlerin, ya da Müvelledûn'un medeniyeti olarak değerlendirmedeği sonucunu çıkarabiliriz. Dozy'ye göre Endülüs, İspanya'daki Müslümanların hatta diğer unsurların hepsinin ortak tarihidir. Bu yapıların hepsini de genel bir başlıkla "Müslüman İspanya" olarak isimlendirmiştir. Dozy'nin bu çabası, Endülüs'ün İspanyollaştırılması, bu medeniyetin bir Avrupa Medeniyeti olduğunun vurgulanmasının ilk örneğidir.

3.Dozy'nin Emevî İdaresine Bakışı

Dozy, İspanya'nın fethini anlattığı bölümde, özellikle ilk zamanlarda Emevî yönetimin yerli halka muamelesinin son derece olumlu olduğunun altını çizmektedir. Bilhassa vergiler üzerinden ele aldığı hoşgörü politikasının, yerli halk tarafından ciddi bir mukavemetle karşılaşılmadan fethin tamamlanmasına ve merkezi otoritenin tesis edilmesine doğrudan etki ettiğini söylemektedir. Hıristiyanların mülklerinin büyük bir bölümünü elinde tutmaları, dahası Vizigotlar döneminde sahip olmadıkları bir hak olan mülklerini devretme yetkisi elde etmeleri, Dozy'nin de vurguladığı gibi kayda değer bir kazanımdır.³⁷¹ Her ne kadar Arapların sınırsız hoşgörüsünü ön plana çıkararak Hıristiyanların Vizigot dönemine kıyasla oldukça refaha kavuştuklarının ve İspanya'nın belli kazanımlar elde etmesinin³⁷² altını çizse de burada Dozy'nin ortaya koymuş olduğu önemli bir iddiaya değinmek gerekmektedir. Dozy, Arapların (Emevîler) bu sınırsız, engin hoşgörüsünü maddî kazançlar ve menfaatlere dayandırmaktadır. Zira Emevî idaresi, toplu bir ihtidanın olması için gayret etmek bir yana, böyle bir dönüşümün olmamasından memnundur. Çünkü zımmî hukuku gereği alınan cizyeler, devletin gelirleri açısından oldukça önemli bir yer tutmaktadır ve toplu bir ihtidanın yaşanması bu

³⁷¹ Dozy, *Spanish Islam*, 235.

³⁷² Dozy, *Spanish Islam*, 236; Philip K. Hitti, *Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi*, çev. Salih Tuğ (Bilge Kültür Sanat, 2021), 695.

gelirden mahrum kalmak anlamına gelmektedir. Bu nedenle hem devlet hem de yerli halk durumdan memnundur.³⁷³

Yine değinilmesi gereken bir nokta da yaşanan İslamlaşma hadiselerinin bir kısmının maddî sebeplere dayanması iddiasıdır. Dozy'ye göre Müslüman olanların bir kesimi, cizyeden kurtulmak için Müslüman olmakta yahut Müslüman görünmektedir.³⁷⁴ Tezat içeriyormuş gibi görünen bu iddialar ile ilgili olarak iki yorum yapmak mümkündür. Bunlardan ilki maddî durumu el veren, cizye ödemeye gücü yetenlerin Hıristiyan kalmakta ve vergisini ödemekte, bu vergiyi ödemeye güç yetiremeyenlerin ise Müslüman olup vergiden kurtulma yolunu seçmekte oldukları şeklindedir. İkincisi ise zaman kaydı koymaktır. Nitekim Dozy'nin bu iddialarında zaman kaydı göze çarpmasa da zamanla vergilerin ağırlaştırılması ve yozlaşmanın yaşanması sonucunda Hıristiyanların İslam'ı seçmiş görünmeleri söz konusu olabilir.³⁷⁵ Dozy, yine de Müslüman olanların küçük bir kısmının bu şekilde Müslüman görünmeyi seçtiğini, mühtedilerin büyük çoğunluğunun samimi olarak Müslüman olduğunu vurgulamaktadır.³⁷⁶

Spanish Islam'da zaman zaman Dozy'nin taraflı ve duygusal tepkilerine rastlanmaktadır. Bu bağlamda mesela Dozy'nin öfkesine ve hainlik suçlamasına maruz kalan bir piskoposa rastlamaktayız. Cizyeden muaf olmak için mühtedi görünenleri ihbar eden yahut sicil kaydı tutan Hostegesis adındaki bu piskopos, Dozy tarafından kendi dindaşlarına ve akrabalarına ihanet eden bir muhteris olarak değerlendirilmektedir.³⁷⁷

Dozy, Emevîlerin, tıpkı doğuda mevaliye yaptıkları gibi müvelledûna da ayrımcı politikalar uyguladıklarını söylemektedir. Onlara önemli mevkilerde görev vermemişler,

³⁷³ Dozy, *Spanish Islam*, 234-236.

³⁷⁴ Dozy, *Spanish Islam*, 237-238.

³⁷⁵ Dozy, *Spanish Islam*, 239 Verilen sayfada Müslüman idaresinin zamanla yozlaşmasına dair bazı örnekler zikretmesi, bu düşüncemizi güçlendiren unsurlardandır.

³⁷⁶ Dozy, *Spanish Islam*, 240.

³⁷⁷ Dozy, *Spanish Islam*, 238.

köle muamelesi yapmışlar, samimi Müslümanlar olarak görmemişlerdir.³⁷⁸ Emevîler doğudaki tavırlarını aynen batıda devam ettirmişlerdir. Dozy'ye göre, Emevîler devrinde bazı dönemlerde bu ayrımcı politikalar uygulanmamıştır. Mesela III. Abdurrahman dönemi buna bir örnektir. Kozmopolit yaşam ve Endülüslülük, mezkûr dönemde son derece ön plana çıkmışsa da kısa süreli bu gibi dönemler devletin genel uygulamalarındaki küçük sapmalardan ibarettir.

Ciltlerin özetlendiği bölümde emirler ve faaliyetleri ile ilgili perspektif sunulduğundan bahsi uzatmamak adına tek tek Emevî Emirleri ile ilgili iddia yahut izlenimlerine yer verilmeyecektir. Lâkin Devletin kuruluşu ve güçlenmesi hakkında Dozy'nin ilk cildinin son paragrafı bize, oldukça önemli bir ipucu sunmaktadır. I. Abdurrahman için “Hanedanın kurucusunun onlar (sonraki emirler) için çizdiği yol, kılıcın despotizmine yol açtı”³⁷⁹ şeklinde vasıflandırması, Endülüs Emevi Devleti'nin, kılıç üzerinden yükselen ve despotik yapıyla hükmeden bir devlet olarak zihninde yer ettiğini göstermektedir. Ayrıca Arapları ve Berberîleri yönetmenin tek yolunun bu olduğu yönündeki güçlü vurgusu, onun Arap ve Berberîler ile ilgili determinist ve önyargılı yaklaşımının devamı mahiyetindedir. Nitekim ona göre tam tersi bir yönetim uygulandığı takdirde bunun sonucu anarşi ve kaos olacaktır.³⁸⁰

Ahmad Younes, Dozy'nin Arap Müslümanları aristokrasi ve dinî fanatizmle suçladığını, İbn Hafsûn'u kahramanlaştırdığını, emirler hakkında oldukça sert ve mesnetsiz iftiralarda bulunduğunu savunmaktadır.³⁸¹ Ona göre Dozy, diğer oryantalistlerin yaptığı gibi, Endülüs'te İslam tarihinin önemli bir dönemini çarpıtan zehirleri ve tarihî safsataları yaymaya çalışmaktadır.³⁸² Yer yer haklı ve bizim de dikkat

³⁷⁸ Dozy, *Spanish Islam*, 240-241.

³⁷⁹ Dozy, *Spanish Islam*, 211.

³⁸⁰ Dozy, *Spanish Islam*, 210-211.

³⁸¹ Younes, “Mevkıfu'l-mürrihi'l-müsteşriğ Reinhart Dozy min târihi't-devleti'l-Emeviyye bi'l-Endülüs”, 432-438.

³⁸² Younes, “Mevkıfu'l-mürrihi'l-müsteşriğ Reinhart Dozy min târihi't-devleti'l-Emeviyye bi'l-Endülüs”, 441.

çektığımız yanlı tutuma yönelik eleştiriler barındırsa da bizce bu makale oldukça ön yargılı, taraflı ve duygusal bir üslup ile kaleme alınmıştır. İslam Dünyası’nda Dozy’ye reddiye geleneğinin bir ürünü olmaktan ileri gidemeyen bu makalede, Emevî emirlerinin savunması yapılmıştır.

4.Dozy’nin Fukahaya Bakışı

Reinhart Dozy’nin, fakihlere bakışı ile ilgili ilk değerlendirmeyi onun fakih ve ilahiyatçı kavramlarını zaman zaman birbirlerinin yerine kullanmasından yapmak mümkündür. Dozy, fakih kelimesini bazen sadece İslam Hukuku alanında uzman ya da kadılık gibi görevleri üstlenenler için kullanırken kimi zaman da tüm İslamî ilimlerde söz sahibi kişiler için kullanmıştır. Mesela daha çok kelim-akait merkezli ilimlerde ihtisas yapanları ifade etmek için kullanılan “theologian” kelimesini, zahirî ve somut bir ilim ile iştilal eden fukaha için de kullanması bu ayrımı bilmediğinden kaynaklanıyor olabileceği gibi o dönemin alimlerinin genellikle tüm İslamî ilimlerde yetkin olmasına atfen de kullanıyor olabilir.

Dozy, Mâlikîliğin Endülüs’e yerleşmesinde Abbâsîler ile İmam Mâlik arasındaki gerilimin etkili olduğunu savunmaktadır. Emevîler ve Abbâsîler arasındaki zıtlaşmanın yansıması, kendisini mezhebi ayrımında göstermiştir. Nitekim Abbâsî yönetiminden zulüm gören İmam Mâlik de Endülüs emiri I. Hişâm’ın takvası ve dindarlığından etkilenmiş, onu desteklemiş ve öğrencilerini Endülüs’e gitmeye teşvik etmiştir.³⁸³

Dozy’nin fakih tasavvuru, her şeye din (İslam) penceresinden bakan, emirlerin politikalarını dahi dine uygunluk noktasında değerlendiren, aykırı gördükleri hususlarda baş kaldırmaktan çekinmeyen cüretkâr ve halk üzerinde oldukça etkili bir unsur şeklindedir. Onlara göre İslam’a uygun hareket etmeyen hükümdar, hükmetme hakkını kaybetmiştir. Bu sebeple tahttan her şekilde indirilmesi caizdir. Dozy, birçok ünlü fakihin

³⁸³ Dozy, *Spanish Islam*, 243.

ismini zikretmekle kalmamış, devlette nasıl güçlü hale geldiklerini anlatmıştır. Fakihlerin çeşitli olaylar, özellikle de I. Hakem döneminde meydana gelen isyanlarda oynadıkları rolü ayrıntılarıyla ele almıştır. İslamî yaşantı açısından son derece zayıf gördükleri Hakem'in devrilmesi için birkaç kez halkı isyana teşvik ederek galeyana getirmişler, Kurtuba'da, Tuleytula'da isyanların başını çekmişlerdir. Bu durumdan ders çıkararak II. Abdurrahman ise denge politikası izleyerek fakihlere tavizler vermiş, olası isyanların önünü almaya çalışmıştır.³⁸⁴ Yine 1066 yılının aralık ayında Gırnata'da meydana gelen Yahudi kıyımının baş suçlusunu da Dozy'nin gözünde halkı yazdığı şiir ve kaside ile kışkırtan fakih Ebû İshak el-İlbîrî'dir.³⁸⁵

Âmirîler döneminde de fukahanın gücünün izlerini görmek mümkündür. El-Mansûr, fakihlerin başı çektiği ve muhafazakâr kesimlerce desteklenen olası isyanları önlemek için onların heretik kabul ettiği fakat kendisinin çok sevdiği felsefe dahil birçok ilme dair kitapları meydana yaktırmıştır.³⁸⁶

Dozy nezdinde fikri hayatın çöküşünün müsebbipleri, otorite sahibi fakihlerdir.³⁸⁷ Fakihler, Kurtuba şehitleri bölümlerinde uzun uzadıya ele alınan Hıristiyan fanatiklerin Müslüman versiyonlarıdır. Her türlü sanatsal, ilmî ilerlemenin yavaşlamasına sebep olan fren sistemleridir. Siyaseti kendi çizgileri ekseninde yürütmeye çalışmışlardır. Halkın dinî hassasiyet ve duygularını yönetme ve yönlendirmede son derece etkin propaganda unsurlarıdır. Bunun en bariz görüldüğü olaylar silsilesi elbette Murâbitlara yaklaşımı bölümünde de bahsedileceği üzere onların en büyük destekçisi olmaları ve fetvalar yoluyla Endülüs'ü işgal etmelerine meşruluk kazandırmalarıdır. Hatta Dozy, fakihler için Murâbitların "hizmetkarı ve uşağı" gibi ifadeleri dahi kullanmaktan çekinmemektedir.³⁸⁸

³⁸⁴ Dozy, *Spanish Islam*, 242-268.

³⁸⁵ Dozy, *Spanish Islam*, 653.

³⁸⁶ Dozy, *Spanish Islam*, 490-491.

³⁸⁷ Emine Nurefşan Dinç, "Murâbitlar Devleti'nde Fukahanın Konumu", *Tasavvur / Tekirdağ İlahiyat Dergisi* 5/2 (31 Aralık 2019), 899.

³⁸⁸ Dozy, *Spanish Islam*, 726.

Tüm bunlara ilaveten, Dozy'nin eserlerinden ulaşılabilecek tespitlerden birisi, fakihlerin tutumlarının hükümdar ile doğrudan ilintili olduğudur. Nitekim Emevîler devrinin bazı dönemlerinde Hıristiyanların kalbini ve desteğini kazanmak için halka verilen bazı tavizlerin yerini (İslam hukukunun bazı kaidelerinin esnek uygulanması anlamında) Murâbıtlar döneminde Hıristiyan ve Yahudi halka yapılan sert muamele almıştır. Murâbıtların bağınaz ve tutucu olması, fakihleri de bu çizgide hareket etmek noktasında cesaretlendirmiştir.

Dozy, hoşgörüsüz ve dar görüşlü olarak nitelendirdiği fakihlerin, Kur'an'ı ve Hz. Peygamber'in hadislerini incelemede çok az bilgi sahibi olduklarını, yalnızca bağlayıcı ve yanılmaz olarak gördükleri Mâlikîlerin eserlerine, metinlerine dayandıklarını söylemektedir. Fakihler, kendilerini eleştirenlere zulmederek ve onları dinsiz ve bölücü şeklinde damgalayarak karşılık vermişlerdir.³⁸⁹ İbn Bakî adındaki ünlü şairin, yoksulluk ve sıkıntı içinde yaşamaktan yakınması, kendisine saygısını korumuş olmasa çoktan gitmiş olacağını söyleyerek hemşerilerine sitemde bulunması örneğini vermektedir. Aynı şairin “Endülüs beni reddederse Irak beni hoş karşılayacaktır. Burada şiirsel yetenekle yaşamaya çalışmak delilik; çünkü bu topraklarda aptal ve cimri sonradan görmelerden başka bir şey yok.”³⁹⁰ dediğini aktarmaktadır. Dozy için bu sitem, baskı rejiminin anahtar rolünü fukahanın oynadığının örneklerinden birisidir.

Dozy'nin, İmam Gazalî'nin (ö.1111) meşhur *İhyâü 'ulûmi'd-dîn* adlı eserinin yasaklanışını ve bu eserde görülen sakıncaları değerlendirdiği şu pasaj dikkat çekicidir:

“(Gazalî'nin) Vaaz ettiği din kişisel ve tutkuluydu - bir kalp diniydi - Yalnızca dışsallıklarla (zahiri meselelerle) yetinen, yasallık sorunlarıyla ilgilenen, alt sınıfların

³⁸⁹ Dozy, *Spanish Islam*, 720.

³⁹⁰ Dozy, *Spanish Islam*, 719.

küçük anlaşmazlıklarını düzeltmede yararlı olan fakihlere (teologlara) enerjik bir şekilde saldırdı.”

Dozy'nin eserinden, fakihler hakkında genellikle bu minvalde yorum ve değerlendirmeler elde edilse de harici durumlar da söz konusudur. Fakihlerin bazen emirlerin zalimane tavırlarını ya da sert tutumlarını yumuşatmaya çabaladıkları, İslam'ın emrettiği ölçüde hareket etmek için nasihatler verdikleri de vakidir. Mesela bunların en dikkat çekenlerinden birisi Mâlikî fakihlerinden Tâlhût adında birinin I. Hakem ile girdiği münakaşadır. Üç sayfa boyunca anlatılan bu diyalogda Tâlhût hiç lafını esirgmeden emire karşı çok sert bir üslupla ve cesurca konuşmaktadır.³⁹¹ Bir başka örnek ise Meriye Kadısı Abdullah b. el-Ferra'nın, haksız vergi toplama talebine karşı Yusuf b. Tâşfin'e verdiği nasihat ve uyarıdır.³⁹²

5.Dozy'nin Mülûkü't-Tavâif Dönemine Bakışı

Dozy'nin eserinin dördüncü cildi yukarıda da bahsedildiği gibi Mülûkü't-tavâif dönemi ağırlıklı olmakla birlikte Murâbitlar dönemini de içermektedir. Fakat bu cildin, tâife emirliklerinin siyasî panoramasını vermek dışında tüm diğer dönemlerde de olduğu gibi ilmî ve kültürel gelişmeler açısından çok zengin olduğunu söylemek çok mümkün gözükmemektedir. Yine de Dozy'nin Mülûkü't-tavâif dönemine bakışı hakkında yorum yapabileceğimiz satırlar mevcuttur. Mesela Kurtuba'da hüküm süren Cehverîler için cumhuriyete benzer bir idarî yapının olması, istişare ve danışma ile kararların alınması, kamu refahının gözetilmesi³⁹³ gibi meseleler Dozy için takdire şayan hususlardandır. Samuel el-Ha-Levi için ayrı bir bölüm kaleme alan Dozy, Müslüman bir devletin veziri, başdanışmanı olarak bir Yahudinin görevlendirilmesine dikkat çekmiş, Gırnata'da çok sayıda Yahudi'nin yaşadığı ve buraya “Yahudilerin şehri” dendiğinin altını çizmiştir.³⁹⁴

³⁹¹ Dozy, *Spanish Islam*, 256-258.

³⁹² Dozy, *Spanish Islam*, 723.

³⁹³ Dozy, *Spanish Islam*, 596, 673.

³⁹⁴ Dozy, *Spanish Islam*, 608.

Özellikle Abbâdî emirlerinin her birinin dönemlerini ayrıntılı olarak anlatması ise onun uzun yıllar araştırmak için emek verdiği bir hanedan hakkındaki birikimlerini göstermektedir. Mu'temid ve İbn Ammâr'ın dostluğunun da bu emirliğin kültürel seviyesi için sembol olması ve bir idarecinin son derece yetenekli bir şairi refik edinmesi, kendisinin de şiire değer vermesi, Dozy için önemli parametrelerdir. İşbîliye Sarayı'nın en iyi şairlerin meskeni haline gelmesi elbette bu iki şiir tutkunu sayesinde gerçeklemiştir.³⁹⁵

Dozy'nin Mülûkü't-Tavâif dönemine olumlu bir pencereden bakmasında şüphesiz Mu'temid'in önemli bir yeri vardır. Mu'temid'in, Murâbıtların İşbîliye'yi ele geçirmesinin akabinde Kuzey Afrika'nın çeşitli şehirlerinde sürgüne gönderilmesi ve sefalet çekmesini, eserinin son bölümünde dramatik şekilde anlatan Dozy, okuyucuyu kendi düşünceleri minvalinde etkileme gayretindedir. Ağmat şehrinde sürgün hayatı yaşarken vefat eden ve buraya defnedilen Mu'temid hakkında bolca diyalog içeren bu bölüm, adeta Abbâdî emiri için methiye niteliğindedir. Endülüs emirlerinin en popülerini, özellikle sonraki kültürlü nesillerin sevdiğini ve hikayesini sürekli anlattıklarını vurgulaması yani kültürlü kesim için değerli olduğu ve onlar tarafından sevildiği ifadesi, Dozy'nin Mu'temid'e bakışı özelinde oldukça kıymetlidir.³⁹⁶ Dozy için, Mu'temid en büyük hükümdarlardan değildir fakat lüksün zayıf düşürdüğü ve sadece zevk için yaşayan bir halka hükmetmesi, hiçbir hükümdarın sahip olmadığı hassas ve şiirsel bir ruha sahip olması onu yüce kılmıştır. Barbar diye nitelendirdiği Murâbıt istilacıların egemenliği altında zorlukla hayatta kalan bir halkı ve kültürü lâyıkıyla parlak bir şekilde temsil eden son İspanya doğumlu hükümdar olabileceğini söylemektedir.³⁹⁷ Burada onun Murâbıtlara

³⁹⁵ Dozy, *Spanish Islam*, 670.

³⁹⁶ Dozy, *Spanish Islam*, 733.

³⁹⁷ Dozy, *Spanish Islam*, 735-736.

bakışını müşahede etmekteyiz. Daha da önemlisi önceden bahsettiğimiz gibi İspanyol ya da İspanyalı olmanın vurgusunu görmekteyiz.

Bizce Dozy'nin bu konu ile ilgili en net ve açık olduğu kısım, kitabın başlığındaki sınırı aşarak Muvahhid isyanından kısaca bahsetmesinin gerekçelerini sunduğu şu ifadeleridir:

“Ne bu devrimin tarihini ne de Fas'ta Murâbitları deviren Muvahhidler tarafından İspanya'nın fethini anlatmak görevimizin bir parçası. Bağımsız Endülüs'ün yükselişini ve ilerlemesini tanımlamayı üstlendik ve yabancı bir imparatorluğun bir eyaleti olarak kaderinin bu hızlı hikayesinde konumuzun sınırlarını aştıysak, bunun nedeni Endülüs'ün kendini kurtardığını (Muvahhidlerin gelişi kastedilmektedir) göstermenin gerekli görünmesidir, çünkü Endülüs'ün Murâbitlara teslim olmasının onlara hiçbir mutluluk getirmediğini ve tehlike anında iftira attığı, terk edip ihanet ettiği yerli prenslere yaptıklarından bile pişman olduğu günün geldiğini göstermek gerekli görünüyordu.”³⁹⁸

Görüldüğü üzere Tavâif dönemine bariz bir güzelleme niteliğinde olan bu satırlarda, tâife emirlerinin haksızlığa uğradığı, halk tarafından dahi anlaşılamayıp değerlerinin bilinmediği iması söz konusudur. Dozy, özgür düşüncenin temsilcileri olarak nitelendirdiği eğitimli, kültürlü çeşitli ilimlerde tahsil yapmış üst sınıf insanların Murâbit yönetimini istememe sebeplerini ele alırken tâife emirlerinin saraylarının bir çeşit akademi ya da edebiyatçılar meclisine döndüğünü vurgulamaktadır. Bu insanlar, emirlerin çoğu tarafından sağlanan himaye ve hoşgörü sayesinde, ilk kez taşlanma veya yakılma korkusu olmadan kendilerine iyi gelen şeyleri yazabilmekte veya söyleyebilmekteydiler ve şikâyet edebilecekleri bir şey yoktu.³⁹⁹

³⁹⁸ Dozy, *Spanish Islam*, 727.

³⁹⁹ Dozy, *Spanish Islam*, 702-703.

Dozy'nin Mülûkü't-tavâif dönemine bakışı genel hatlarıyla hoşgörü ve kozmopolite dönemi olduğu yönündedir. Etnik kimlik temelli olmayıp coğrafya esaslı bir ayırımla kurulan⁴⁰⁰ bu emirliklerin en büyük iddiası Emevî Halifeliği'nin devamı olmaktır. Bu dönem, her biri kendi yönetiminin çekim merkezi haline gelmesi uğrunda ilim ve sanatın çeşitli alanlarında meşhur insanları saraylarına davet edip meşruluğu bu minvalde arayan emirlerin dönemidir. Dolayısıyla hepsi Müslüman olan bu emirliklerin, kendi aralarında savaşmaları, Müslüman kanının akması, Müslüman bir emirliğin bir diğerine karşı Hıristiyan krallıklarla ittifak yapması gibi Müslümanların çoğunluğu nezdinde sakıncalı ve yapanların meşruluğunu kaybetmesine sebep sayılacak ölçüde büyük gaflet olan mezkûr eylemler, Dozy için talî derecede görünmektedir.

6.Dozy'nin Berberîlere ve Murâbitlara Bakışı

Dozy'nin Berberîler hakkındaki ilk tanımları, onların Araplara bazı açılardan benzerlikleridir. Hz. İsmail'in çocukları olmaları, özgürlüklerine düşkün, savaşçı ve genellikle göçebe olmaları bu benzerliklerin alametlerindendir. Dolayısıyla Kuzey Afrika'da oldukça dirençli iki unsurun çarpışması hem Arapların fetih sürecini uzatmış hem de iki tarafın ağır zayıflar vermesine neden olmuştur. Yetmiş yıllık kanlı savaştan sonra Berberîler, hırçın gururlarının alaya alınmaması, kendilerine iyi davranılması gerektiği ve onlara mağlup bir halk olarak değil, eşit ve kardeş olarak muamele edilmesi anlayışıyla büyük oranda silahlarını bırakmayı kabul etmişlerdir.⁴⁰¹

Berberîler ile Araplar arasındaki bu benzerliklere karşın, Dozy'nin çok önemseydiği büyük de bir fark vardır. Araplar, Dozy nezdinde din konusunda yukarıda da belirtildiği gibi alaycı ve vurdumduymaz iken Berberîler ise tam tersi oldukça dine temayüllü, dindar ruhlu, batıl inançlarına dahi son derece bağlı ve tutucu, din adamlarına

⁴⁰⁰ Özdemir, *Endülüs Müslümanları*, 169.

⁴⁰¹ Dozy, *Spanish Islam*, 125.

sarsılmaz biçimde sadıktır. Dozy bu iddiasını desteklemek için yaşadığı dönemde Kuzey Afrika’da oldukça otorite sahibi olan *marabutları*⁴⁰² örnek vermekte ve bu sadakatin devam ettiğini vurgulamaktadır. Dozy, marabutların otoritesini daha da anlaşılır kılmak için Fransız bir yazara dayanarak alıntı yapmakta, soyulma tehlikesi altındaki zavallı bir sefilin zikrettiği Allah’ın adının ona hiçbir koruma sağlamadığını, ancak saygıdeğer bir Marabutun isminin onu kurtarmaya kâfi geleceğini belirtmektedir. Ayrıca mucizeler ve olağanüstü haller, Berberîler için oldukça cezbedicidir.⁴⁰³ Kabile şeflerinin seçiminden çeşitli ihtilaflarda hakemliğe kadar ciddi bir otorite sahibi olan bu insanlar, Berberîlerin dindar yapısını istimal etmişlerdir.

Berberîler ilk zamanlar İslam’ı çok isteyerek benimsememişler, cizyeden kurtulmak için Müslüman görünmüşler, zamanla İslam’ı kendi yapılarına uygun şekilde anlamlandırarak ve bu şekilde bağlanarak İslamlaşmışlardır. Ayrıca Berberîlerin tutkulu ve sert yapısına çokça hitap eden Haricîler ve onların doktrinleri de Berberîler arasında hızla karşılık bulmuş, Haricîlerin siyasî ve dinî birçok argümanları Kuzey Afrika’nın sosyal ve siyasî zemininde yayılma hızını artırmıştır. Dozy’nin teşbihi ile İslam’ın Kalvinistleri, sonunda kendi İskoçyalarını bulmuştur.⁴⁰⁴

Dozy, Endülüs’te yaşayan Berberîlerin arasında Hâricîliğin durumu ile ilgili herhangi bir yorum yapmamıştır. Berberîlerin isyanlarını doğrudan karakterleri ile ilişkilendirmiş, onların ikinci sınıf muamelesi görmek ve haksızlığa uğramak karşısında verdikleri sert tepkiyi, birbirlerine olan bağlılıklarını vurgulamıştır.

⁴⁰² Kuzey Afrika’da dini liderlere verilen isim. “Marabout”, *Cambridge Dictionary* (Erişim 15 Mayıs 2022); Ayrıca olağanüstü güçlere ve yetkilere sahip olduklarına inanılmaktadır. “Definition of Marabout”, *Merriam-Webster* (Erişim 15 Mayıs 2022); Dozy, *Spanish Islam*, 129; Ayrıca Murâbit kelimesi ve kökenleri, ribâtların önemi ve bu kavramların tarihi seyrini anlamak için bk. İsmail Yiğit, “Ribât”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2008).

⁴⁰³ Dozy, *Spanish Islam*, 128-129.

⁴⁰⁴ Dozy, *Spanish Islam*, 130.

Dozy, özellikle Âmirîler döneminde Endülüs'e getirilme oranları çokça artan Berberîlerin eğitimsizliğinden, Arapça'daki noksanlıklarından, kaba-saba tavırlarından söz etmektedir. Endülüs'ün toplumsal yapısına uymayan giyim-kuşam, davranış, kültür seviyesi gibi hususlardan ötürü Berberîler hakkında oldukça olumsuz bir tablo çizme eğilimine geçmektedir. Fakat el-Mansûr'un Berberîleri kazanmasında onlara adilane eşit tutumunun ve sadakatlerini temin maksatlı muamelesinin etkisine dikkat çekmektedir.⁴⁰⁵

1010 yılında meydana gelen Kurtuba'nın Berberîler tarafından yağmalanması hadisesini ayrıntılı olarak anlatan Dozy, Berberîlerin barbarlıklarını ima etmeyi de ihmal etmemektedir. Fakat Dozy'nin Murâbıtlar dönemi ile ilgili fikirleri hem Berberîler hem de Murâbıtlar ile ilgili önemli ipuçları vermektedir. Özellikle Yusuf b. Tâşfin, Dozy'nin Berberî profili için kusursuz bir örnektir. Yusuf'un kültürsüz oluşu, Arapça'yı iyi bilmeyişi fakat yine Berberîlerin karakteristiğine uygun olarak din ve din adamlarına aşırı ihtimamı üzerinden Berberî hükümdarı tasvir edilmektedir. Ancak Dozy'nin Murâbıtlar ile ilgili ortaya koyduğu en önemli yorumlar, bizce onları destekleyen ve muhalif olan gruplar arasında yaptığı tasniftir. Zira Dozy'ye göre Murâbıtları destekleyen ve kurtarıcı olarak görenler, başta fakihler ve özellikle eğitim düzeyi çok yüksek olmamakla birlikte çoğunluğu oluşturan geniş halk kitleleridir. Bu insanlar uzun zamandır devam eden iç savaşlar, Hıristiyan akınları, yağma ve yüksek vergilerden bıkmış olduğundan dindar kimliği ile öne çıkmış yeni efendilerini kurtarıcı olarak selamlamışlardır. Kur'an'ın belirlediği vergi dışında mali bir sorumluluk yüklemeyeceğini, adil hüküm süreceğini ve Hıristiyanlara karşı cihat edeceğini vaat eden bu yeni dindar efendiler, tam da halkın beklediği profile uygundur. Dolayısıyla Murâbıtlara başta halk üzerinde geniş yetkileri bulunan fakihlerin propagandası ve teşvikiyle geniş halk kitlelerince oldukça olumlu bir karşılama olmuştur. Fakat diğer cephe yani Murâbıtları ülkelerinde kendilerinin yöneticisi olarak görmek istemeyen bir grup da vardır. Bu insanlar da üst tabaka,

⁴⁰⁵ Dozy, *Spanish Islam*, 494-496.

aristokrat, eğitimli, zengin, sanatçı, şair, filozof vs. kimselerdir. Zira Endülüs'ün özel ve üstün kültürünün idaresine tabiri caizse bu deve çobanlarının lâyük olmadığı noktasından hareket etmektedirler. Dozy'nin ifadesiyle “Endülüs'te kültürlüğün affı yoktur.” Özellikle tâife emirleri tarafından korundukları ve her türlü özgürlüğün tadını çıkardıkları bir devrin sona erip dinî baskı rejiminin başlayacağı endişesini taşımaktadırlar.⁴⁰⁶

Dozy, Murâbitları destekleyenlerin; Endülüs'ün, merkezi Fas'ta yer alan Murâbitlarda patlak verebilecek devrimlerin etkisini çok şiddetli olarak hissedeceği ihtimalini, Murâbit egemenliğinin yabancıların egemenliği anlamına geleceğini, Yusuf'un askerlerinin İspanya'da nefret edilen bir ırka mensubiyetlerinin ve disiplinsiz olmalarının çok rahatsız edici olaylara sebebiyet verebileceğini göz ardı ettiklerini söylemektedir. Üstelik değişim arzusu bazı tâife emirliklerinde diğerlerine göre çok daha fazladır. Gırnata'da, zalim Berberîleri lanetlemekten asla vazgeçmeyen Arap ve Endülüslüler mevcutken Mu'temid'in topraklarında bu kadar hoşnutsuz kimsenin olmaması buna bir örnektir.⁴⁰⁷ Dozy'nin bu yaklaşımı ve düştüğü şerhler, oldukça karmaşık bir sosyal ve siyasî atmosferin varlığını göz ardı etmediğini göstermektedir.

Dozy, Murâbitlar hususunda ikiye ayrılan toplumun her ikisinin de akıbeti ile ilgili değerlendirme yapmaktan geri durmamaktadır. Destekleyen fakihler ve geniş halk tabakasının en azından kısa vadede beklediklerini elde ettiklerini, Murâbitları istemeyenlerin ise korkularında haklı çıktıklarını söylemektedir. Murâbitların musta'riblere ve Yahudilere muamelesinin de sert olduğunu, bu insanlara adil ve eşit davranılmadığını savunmaktadır.⁴⁰⁸

Murâbitların hızla değişmesi ve doğurduğu sonuçlarla ilgili olarak Dozy şöyle demektedir:

⁴⁰⁶ Dozy, *Spanish Islam*, 702-704.

⁴⁰⁷ Dozy, *Spanish Islam*, 704.

⁴⁰⁸ Dozy, *Spanish Islam*, 718-722.

“Yusuf’un komutanları İspanya’ya ayak bastıklarında okuma yazma bilmemelerine rağmen dindar, cesur, dürüst idiler, çölün basit ve tutumlu yaşamına alışmışlardı. Ancak Yusuf’un üzerlerine yağdırdığı armağanlarla zenginleşerek, erdemlerini hızla yitirdiler ve bundan sonra kendilerini rahatsız edilmeden zenginliklerinin zevkini çıkarmaya adadılar. Endülüs uygarlığı onlara yeni bir manzara göstermişti: barbarlıklarından utanarak, tahttan indirdikleri emirleri taklit etmeye başladılar; ama Endülüslülerin zevkini ve inceliğini özümsemeye yönelik kaba girişimleri ilginç bir gülünçlükle sonuçlandı.”⁴⁰⁹

Dozy’ye göre ne kadar çabalarlarsa çabalasınlar her zaman yarı-barbar olarak kalan Berberîler, hiçbir zaman tam olarak Endülüşleşememişlerdir. Fakat burada Dozy’nin muğlak bıraktığı bir soruyu sormamız gerekmektedir. Murâbitların bu çabasının başarısızlıkla sonuçlanmasının asıl sebebi Murâbitların Berberî olması mıdır yoksa Endülüslü olmak için yeterli zaman ve zemin mi yoktur?

Dozy’nin Murâbitlar söz konusu olduğunda bazen doğrudan “barbarlar” kelimesini sadece sıfat olarak değil isim olarak da kullanması, onun zihnindeki Berberî ve Murâbit algısını yakalamak için oldukça kıymetlidir. Son olarak Dozy’nin Murâbitlar söz konusu olduğunda takındığı tutumla ilgili yapılan bazı yorumlara yer vermek istiyoruz. Bunlardan ilki Mustafa Aydın’a aittir:

“Dozy’nin yanlı ve ilmi gerçeklerden uzak ele aldığı konuların başında; Mülükü’t-tavâif’e karşı aşırı sevgi gösterirken buna karşılık Murâbitlara akla gelecek en kötü sıfatları yakıştırmasıdır. Endülüs tarihini hangi boyutta ele alırsak alalım, bu topraklar üzerindeki Müslüman hâkimiyetinin yok olmasında en önemli etkenlerden birinin Benî Abbâd olduğu gerçeği ile karşılaşırız. Yine görürüz ki İslamiyet’in bu topraklar üzerinde

⁴⁰⁹ Dozy, *Spanish Islam*, 724.

yeniden parlaması ve Endülüsülülerin tek vücut olması ise Murâbıtlar döneminde özellikle de İşbîliye’de hüküm süren Abbâsîlerin öncülüğünde gerçekleşmiştir.”⁴¹⁰

Aydın’ın bu ifadeleri hatalar barındırmaktadır. İlk olarak çalışmamızın başlarında da belirttiğimiz gibi Dozy’ye yaklaşım, *Tarih-i İslamiyet* eseri eksenslidir ve ona yönelik ön yargının bir sonucu olarak ağır suçlamalarda bulunmaktadır. İkinci hata ise Benî Abbâd’a yönelik söylenen ifadelerdir. Bu ifadeler birçok açıdan tarihsel hatalar barındırmaktadır. Abbâdîler on birinci yüzyılda İşbîliye’de hüküm sürmüştür ve tâife devletlerinin sonrasında Müslüman hâkimiyeti yok olmamıştır. Tâife devletlerinin Hıristiyanlar ile iş birliği elbette eleştirilebilir fakat henüz siyasî varlığın son bulmasına yaklaşık dört yüz yıl vardır. Ayrıca daha sonraki ifadelerinde, Müslümanların tekrar hâkim ve güçlü olmasında Murâbıtlar döneminde İşbîliye’de varlığını sürdüren Abbâsîlere pay vermektedir. Lâkin bahsettiği, Murâbıtlar döneminde son bulan ve Müslüman hâkimiyetinin yok olmasından suçlu bulunduğu Abbâdîlerden başkası değildir. Hem Murâbıtlar dönemi başladıktan sonra böyle bir hanedan yoktur hem de Abbâsîler adını taşıyan bir emirlik var olmamıştır.

Diğer yorum ise Watt ve Cachia’nın Dozy’ye yönelttikleri eleştiridir. Bu eleştiriye de aynen aktarmanın önemli olduğu kanaatindeyiz:

“Araştırmacılar, Murâbıt İspanyası’na nasıl bir değer biçeceklerine dair hala genel bir mutabakata varabilmiş değillerdir. Şimdiye kadar en kabul gören bakış açısı Dozy’ye aittir. Bu görüşe göre Yusuf bin Tâşfîn ve komutanları yarı-ilkel; Mâlikî fakihler ise bağnaz ve dar görüşlü şahıslardı. Nitekim bunun sonucu olarak, Endülüs medeniyetinin ihtişam ve parlaklığı karanlığa gömüldü, şair ve yazarlara ifade özgürlüğü tanınmadı. Bu görüşe uyan çok sayıda delil vardır, fakat her şey hesaba katılırsa, onların tek taraflı oldukları ortaya çıkar. Yine de bu konu, daha ileri düzeyde bir araştırma gerektiren

⁴¹⁰ Mustafa Aydın, “Batılı Müsteşriklerin Endülüs İslam Medeniyetine Bakışları”, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi* Prof. Dr. Nihad M. Çetin’e Armağan (1999), 409.

konulardan biridir. Bir taraftan, ‘sınıf çatışması’ unsuru da işin içine karışmaktadır. Arap karışımı Endülüs aristokrasisi olarak adlandırılan önceki dönemin egemen sınıfı, Mâlikî fakihlerle iş birliği yapan ve muhtemelen başlangıçta Mülükü’t-tavaif’e nispeten Murâbitlar’dan daha fazla memnun olan halkın desteğinden faydalanan Murâbit hanedanı karşısında gücünü kaybetti. Diğer taraftan, Murâbitlarla ilgili bize ulaşan bilgiler, çoğunlukla sabık hâkim sınıf üyeleri kanalıyla gelmektedir. Bu sınıf içinse hayat çekilmez bir hal almıştı. Buna rağmen seküler şairler bile kendilerine birkaç hamî bulabiliyorlardı ve süsleme sanatının da gelişmekte olduğu bilinmektedir. Görünüşe bakılırsa, aynı durum müzik ve şiirin popüler formları için de geçerli idi.”⁴¹¹

7. Spanish Islam’ın Yankıları ve Etkileri

Çalışmamızın son başlığı, Dozy’nin incelediğimiz *Spanish Islam* başlıklı eseri için yapılmış değerlendirmeleri ihtiva edecektir. İlk olarak Dozy’nin dinî ve ideolojik durumu ile ilgili yapılan yorumları kısaca zikrederim. Vrolijk, Dozy’yi açık sözlü bir pozitivist ve din karşıtı bir tarihçi olarak nitelendirmiştir.⁴¹² Yazılan bir yüksek lisans tezinde ise Protestan fakat materyalist-pozitivist olduğu iddiaları ve yazılan reddiyelerin bu bağlamda kaleme alındığı ifade edilmiştir.⁴¹³ Ayrıca Filibeli Ahmet Hilmi, onu akılcılar ya da akliyyûn denilen grubun içerisinde zikretmiş, akılcı bir müsteşrik olduğunu söylemiştir.⁴¹⁴ Monès (Mu’nis), de Dozy’yi, dindar tarihi şahsiyetler ile ilgili tavrı için “bariz din karşıtlığının kendisini dindarlıklarını sergileyen herkese karşı güvensizliğe sevk ettiği kavrayışlı bir bilgin”⁴¹⁵ olarak vasıflandırmayı tercih etmiştir. Biz bu

⁴¹¹ Watt - Cachia, *Endülüs Tarihi*, 106.

⁴¹² Arnoud Vrolijk, “Arabic Studies in the Netherlands and the Prerequisite of Social Impact – a Survey”, *The Teaching and Learning of Arabic in Early Modern Europe*, ed. Jan Loop vd., The History of Oriental Studies 3 (Leiden: Brill, 2017), 25.

⁴¹³ Ceylan, *Reinhart P. A. Dozy’nin Tarih-İ İslamiyet Adlı Eserinin Felsefî Açından İncelenmesi (İsmail Fenni, Manastırlı İsmail Hakkı, Filibeli Ahmet Hilmi Örneği)*, 7.

⁴¹⁴ Şehbenderzade Filibeli Ahmed Hilmi, *İslâm Tarihi-Hz. Peygamber’den Günümüze Kadar* (İstanbul: Ötüken, 2020), 54.

⁴¹⁵ Hussain Monès, “The Role of Men of Religion in the History of Muslim Spain up to the End of the Caliphate”, *The Formation of al-Andalus Part-2*, ed. Maribel Fierro - Julio Samsó, The Formation of the Classical Islamic World 47 (New York: Routledge, 2017), 2/54.

ifadelerden, Dozy'nin dinî durumu ile ilgili kesin bir kaniya varamasak da en azından dindar bir kimse olmadığını ya da dine mesafeli durduğunu söyleyebilecek veriyi elde etmiş bulunuyoruz. Bununla ilgili en bariz örnek, yaptığı bir konuşmada kendisini göstermektedir. 1869 yılının şubat ayında gerçekleştirdiği konuşmada, halkın sonsuz düşmanlarına; din adamlarının baskısına, Kutsal yazılara kölece tapınmaya ve zihin darlığına karşı özgürlüğü, gelişimi ve ilerlemeyi savunmuştur.⁴¹⁶

Dozy'nin eseri hakkında yapılan değerlendirmelerden ilk ele alacağımız L.P. Harvy'nin, 1973'te kaleme aldığı inceleme yazısıdır. Harvy bu yazıda *Spanish Islam*'ın metodolojisini tamamıyla modası geçmiş olarak tavsif etmektedir. Hatta çok sık diyaloga yer verilmesi ile ilgili şu yorumu yapmaktadır: “Öyle ki (diyaloglar o derecede ki) biz, tarihsel bir monografi mi yoksa tarihi bir roman mı okuduğumuzu merak edebiliriz.”⁴¹⁷ Yazar, diyalogların arkaik, eski bir İngilizce ile verilmesini de eleştirmektedir. Kitapseverler nezdinde kıymetinden ötürü değil ama İspanya'daki Müslümanların tarihi ile ilgili kapsamlı tek İngilizce çalışma olmasından dolayı yine de bu eserin baskısını olumlu karşılamak gerektiğini söylemekte, Dozy'nin eserinin bilhassa Tavâif dönemi için paha biçilemez olduğuna da işaret etmektedir.⁴¹⁸

Bir başka inceleme yazısında George A. Collier, Dozy'nin, Cezayir'in Fransızlar tarafından kolonileştirilmesi sırasında burada yaşayanları tanımak ve tanıtmak için Mağrip ile Endülüs üzerinde çalışmalarını yoğunlaştırdığı yorumunu yapmaktadır. Ayrıca bu eserin, on dokuzuncu yüzyılda bir Fransız'ın penceresinden İslam Dünyası'nı görmek için değerli olduğunu kaydetmektedir. Eserin Müslümanlar nezdinde çok muteber olmadığını belirttikten sonra, İspanya'da İslam'ın serüvenini anlamak isteyen

⁴¹⁶ Shaban vd., “From Dozy's Source Analyses Towards an Interdisciplinary Approach to Avoiding Muslim and Christian Stereotypes”, 211.

⁴¹⁷ L.P. Harvy, “Spanish Islam: A History of the Moslems in Spain by Reinhart Dozy”, *Hispanic American Historical Review* 53/3 (1973), 563.

⁴¹⁸ Harvy, “Spanish Islam: A History of the Moslems in Spain by Reinhart Dozy”, 563.

modern okuyucular için kurumlar, politik ve sosyal organizasyonlar bağlamında çok şey vaat etmediğini söylemektedir.⁴¹⁹

Fransız Oryantalist Maxime Rodinson, olayların tespitinde son derece titiz, olayları etkileyen faktörler hususunda aynı derecede şüpheli olarak nitelendirdiği tarihçiler arasında Dozy'yi de zikretmektedir. Ona göre, bu tarihçiler için olayların akışını izah ederken dönemlerindeki genel fikirlerin bariz bir etkisi söz konusudur. Rodinson ayrıca Dozy'nin dönemindeki Fransız tarihçilerin, sosyal gruplar arasındaki çatışmaların tahliline öncelik verdiklerinin göz ardı edilmemesini tavsiye etmektedir.⁴²⁰

Dozy'nin eseri ile ilgili dikkat çekici bir değerlendirme, onun Araplar ve Berberîler arasındaki savaşları merkeze alarak eserini yazdığı yorumudur. Weststeijn'e göre, Dozy Müslüman İspanya tarihine Arap-Berberî arasındaki bir çatışma tarihi olarak yaklaşmıştır. Bu çatışmanın sonunu ise Murâbitlar, Arap kültürünü yok ederek getirmişlerdir. Weststeijn, Endülüs'te Dozy'nin iç-çatışma yaklaşımının tam tersi bir durumun varlığını, sonraki araştırmacıların daha ziyade bu birlikte yaşama tecrübesini merkeze aldıklarını vurgulamaktadır.⁴²¹

Arapların ve Berberîlerin ırksal niteliklerinin baskın bir öneme sahip olduğunu düşünen Dozy'ye göre Araplar imparatorluk kurabilir lâkin onu ve unsurlarını birleştiremez. Daha önce de belirtildiği gibi Dozy'ye göre ulusal bir karakter özünde değişmez olduğu için insan ırklarına ilişkin bu yargılar son derece şiddetli olabilmektedir: hafifletilebilir ve düzeltilebilir olsa da değiştirilemezler. Shaban ve arkadaşlarına göre insanlar ırk veya din hakkındaki inançlarının, benimsedikleri fikirlerin yargılarını nasıl etkilediğinin farkında olmayabilirler. Dozy bunun bir örneğidir. Kendisini eleştirel bir bilgin ve anti-dogmatik olarak tanımlayan Dozy'nin bu tanımlamasında dindar olmadığı

⁴¹⁹ George A. Collier, "Spanish Islam: A History of the Moslems in Spain by Reinhart Dozy", *American Anthropologist* 77/2 (1975), 430-431.

⁴²⁰ Maxime Rodinson, *Batı'yı Büyüleyen İslâm*, çev. Cemil Meriç (İstanbul: Pınar Yayınları, 1983), 73.

⁴²¹ Weststeijn, "Dutch Scholars On Muslim Spain", 206-210.

temeline dayandığı ortadadır.⁴²² Lâkin belki de onun dogmatikliği, kurumsallaşmış dinî oluşumlara yaklaşımındadır.

Shaban ve arkadaşlarının yazdığı makalede Dozy'nin dinlere ve dinî yapılara karşı sert tutumunun bilinçaltında yatan sebeplere yönelik analizleri de müşahede etme imkânımız vardır. XVI. yüzyılın ortasında gelişen bazı olayların neticesinde Hollanda, İspanya'nın hâkimiyeti altına girmiştir. Hollandalılar uzun süre İspanya'ya başkaldırıp isyan etmişler ve savaşmışlardır. Kalvinist öğretisi ve öğretinin temel ilkelerinden otoriteye karşıtlık, bu dönemde Hollanda halkının sıkı sıkıya sarıldığı özgürlük propagandası olmuştur. Dozy de uzun yıllar İspanya'nın yönetimi altında kalan Hollanda'nın, çok daha sonradan buraya yerleşen bir vatandaşı olarak, İspanya ve onun Katolik ağırlığına tepkisel bir tutum takınmış olabilir. Kilise ve ruhban karşıtlığı, pek tabii olarak İspanya hâkimiyetine damgasını vurmuş olan dinî bağnazlığa yönelik öfkesinin akademik hayatına yansımaları şeklinde yorumlanabilir.⁴²³

Makalenin sonuç bölümünde yer alan şu ifadeler önemine binaen zikredilmeye lâyıktır:

“Dozy'nin kaynak analizleri, tarihin karmaşık yönlerinin gerçekte ne olduğunu açıklamak için eserlerinde basit bir anlatıma yer verir. Dozy, alıntı yaptığı yazarların eserlerinin yorumlanmasında aşırı bir önyargının yanı sıra, az sayıda veriyle sonuçları genelleme ve çıkarım yapma konusunda belirgin bir eğilim göstermektedir. Sonuç olarak, Müslümanlar ve Hıristiyanlar hakkında en iyi ihtimalle aşırı basitleştirilmiş algıları geliştirmeyi başardı. Edebi bir anlayış olarak, Dozy'nin eseri sonsuz olacaktır. Gerçeğin doğru bir yansıması olarak, en küçük katkı, bazı adil eleştirilerle çöker. Günümüzde Dozy'nin çalışması, bir okuyucunun İber Yarımadası'ndaki Müslümanların tarihi ve

⁴²² Shaban vd., “From Dozy's Source Analyses Towards an Interdisciplinary Approach to Avoiding Muslim and Christian Stereotypes”, 209-211.

⁴²³ Shaban vd., “From Dozy's Source Analyses Towards an Interdisciplinary Approach to Avoiding Muslim and Christian Stereotypes”, 211.

bunların İber uygarlığında daha sonraki etkileri konusundaki anlayışını geliştirmek için yetersizdir.”⁴²⁴

Dozy'nin eseri ile ilgili en önemli değerlendirmelerden birisi de Avrupa merkezci (eurocentric) bir anlayışla yazılmış olduğudur. Oryantalist çalışmaların büyük bir kısmında var olan bu yaklaşımdan Dozy'nin eseri de nasibini almıştır. Avrupa'nın üstünlüğünün ve Doğu'nun zayıflıklarının ön plana çıkarıldığı bu yaklaşımda, Doğu Medeniyetlerinin insanlığa katkıları göz ardı edilmeye mahkumdur. Avrupa merkezcilik çok kısa ve öz olarak Avrupalı olmayan ulusları Avrupa ve Batı gözünden tanımlama çabasıdır.⁴²⁵ Avrupa-merkezci yaklaşımın teşhisi için üç nitelik aranmalıdır. Bunlar:

“- Avrupalı olmayanları, özellikle İslam'ı, tutum, düşünce ve yaşam tarzı açısından ilkel ve medeniyetsiz bir toplum olarak göstererek, değerleri ihmal etmek ve küçük düşürmek,

- Avrupalı olmayanları, özellikle Müslümanları, otokrasiye (despotizm) dayalı yönetilen milletler olarak nitelendirmek.

- Avrupalı olmayan toplumların tarihini ve İslam'ı sadece Batılı bakış açılarına ve hayal gücüne göre değerlendirmek.”⁴²⁶

Dozy, İslam idaresinin Endülüs'te inşa ettiği birlikte yaşama tecrübesini göz ardı ederek sürekli iç çatışmalara odaklanmıştır. Despotik yönetimler etrafında işlenen bu çatışmalar, Avrupa-merkezci bir bakışın ilk işaretleri olarak yorumlanmıştır. Dozy'nin kitabını bu üç kritere göre değerlendiren bir makalede, onun eserinin İslam Tarihi araştırmaları için yetkili bir kaynak olarak sınıflandırılmayacağı sonucuna varılmıştır.

⁴²⁴ Shaban vd., “From Dozy's Source Analyses Towards an Interdisciplinary Approach to Avoiding Muslim and Christian Stereotypes”, 212.

⁴²⁵ Ezad Azraai Jamsari - Nurliyana Mohd Talib, “Eurocentrism in Reinhart Dozy's Spanish Islam: A History of The Muslims in Spain”, *Mediterranean Journal of Social Sciences* 5/29 (2014), 75.

⁴²⁶ Jamsari - Talib, “Eurocentrism in Reinhart Dozy's Spanish Islam: A History of The Muslims in Spain”, 76.

Çünkü Dozy'nin *Spanish Islam*'ı Avrupa merkeziliğin üç özelliğinden etkilenmiştir.⁴²⁷

Bu iddia, söz konusu makalede bir tabloyla gösterilmeye çalışılmıştır.

Tablo, Dozy'nin İslamiyet'in ilk dönemlerini anlattığı ilk cildini de içermekte ve hatta bu dönemlerle ilgili bulgular ağır basmaktadır. On üç maddelik bu tablonun dokuz maddesi sîret, sahabe ve Emevîler dönemi ile ilgilidir. Bunlar da yazarların söylediği özellikleri bariz şekilde bünyesinde barındırmaktadır. Fakat yalnızca dört maddenin Endülüs'e dair olması hasebiyle biz bu maddeleri değerlendirmek istiyoruz.

10. Comparison of the factors of conflicts which occurred among the Arabs with those of Europeans.	66 – 67	Characterising Muslims as a nation which practised despotism.
11. Conversion into Islam of residents in Muslim-occupied territories to avoid paying <i>jizyah</i> and <i>kharaj</i> .	123	Neglecting and debasing the values upheld by the Muslims.
12. Unsuitability of monarchical rule for Arabs and Berbers.	221, 239 – 240	Characterising Muslims as a nation which practised despotism.
13. Praises for Christian community in al-Andalus.	392 & 240	Neglecting and debasing the values upheld by the Muslims.

428

Görüldüğü üzere en solda Dozy'nin yazdıkları, ortada sayfa numaraları, sağda ise Avrupa merkezci yaklaşımın hangi özelliğini taşıdığı yer almaktadır. Onuncu madde, bizim Dozy'nin Araplara bakışı bölümünde de zikrettiğimiz gibi Arap-despotizm paradigmasını göstermektedir. Aynı zamanda Avrupa ile kıyas söz konusudur. On birinci madde ise daha komple bir değerlendirmeyi hak etmektedir. Dozy bu konuda iddia edildiği ölçüde sert bir tutum takınmamakta, hatta Müslüman idaresini birçok açıdan methetmektedir. Fakat zamanla idarenin yozlaştığını ve toplumun Arap olmayan kesimlerine bir takım adilane olmayan muamelelerde bulunduğunu iddia etmektedir ve bunlarda tamamen haksız olmadığı açıktır. Dolayısıyla bu maddenin geçerliliği için daha ciddi bir analize ihtiyaç vardır.

⁴²⁷ Jamsari - Talib, "Eurocentrism in Reinhart Dozy's Spanish Islam: A History of The Muslims in Spain", 77.

⁴²⁸ Jamsari - Talib, "Eurocentrism in Reinhart Dozy's Spanish Islam: A History of The Muslims in Spain", 78.

On ikinci maddede ise Dozy'nin tam tersi bir tutumunun mevcut olduğunu söyleyebiliriz. Arapların ve Berberîlerin despotik ve otoriter yönetim ile ancak hüküm sürebileceklerini savunmaktadır. Son madde ise tamamıyla sonuç çıkarmak için yetersiz bir maddedir. Zira Dozy'nin Hıristiyan toplumu övdüğü gibi, eleştiri yönelttiği cümlelere de rastlamak mümkündür. Eğer övgüsü bu tablo için yeterli ise Müslümanları da övdüğü sayfalar mevcuttur.

Tüm bunlar göz önüne alındığında yazarlar, Dozy'nin Avrupa-merkezci bir yaklaşımın etkisinde kaldığını ve bu durumun eserin otoritesini sarsmakta olduğunu söylemektedirler. Lâkin bunun daha çok İslam'ın ilk dönemlerini ele aldığı ilk ciltte dışa vurduğu, dolayısıyla eserin Endülüs tarihi için halen basite indirgenemeyeceği ve yarı-otoriter adını verdikleri bir değere haiz olduğu fikrindedirler.⁴²⁹

Dozy'nin eserinin Araplara yönelik çarpıcı bir nefretle temayüz ettiği,⁴³⁰ İslam tarihine dair çalışmalarında A.Sprenger, W. Muir (ö.1905), T. Nöldeke, G. Weil ve A. Geiger (ö.1874) gibi İslam üzerine olumsuz görüşleriyle bilinen oryantalistlerin eserlerine muazzam boyutta yer vermesine rağmen, İslam kaynaklarının hiçbirine müracaat etmediği gibi yorumlar da yapılmıştır.⁴³¹ Özellikle ikinci yorumun, en azından *Spanish Islam* için son derece yersiz ve haksız olduğu aşikardır. *Spanish Islam*'ın kaynakları bahsinde de incelediğimiz gibi Endülüs tarihi alanında İslam kaynaklarından belki de onun dönemine kadar yapılan tüm çalışmalar içerisinde en çok faydalanan oryantalist Dozy'dir.

Bununla birlikte onun önceliği Endülüs'ün siyasî tarihine verip kültür ve medeniyet tarihine oldukça az değinmesi sıkça eleştirildiği noktalardan birisi olmuştur.

⁴²⁹ Jamsari - Talib, "Eurocentrism in Reinhart Dozy's Spanish Islam: A History of The Muslims in Spain", 78-79.

⁴³⁰ Edward W Said, *Şarkiyatçılık: Batı'nın Şark Anlayışları*, çev. Berna Yıldırım (İstanbul: Metiş Yayınları, 2017), 162.

⁴³¹ Ebuzer Karaaslan, *Oryantalizmin Zihin Dünyası Doğu, İslam ve Osmanlı* (İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2021), 180.

Dahası bazı konuları gereğinden fazla uzatma, fukahanın rolünü kavrayamama ve İslamlaşmanın tahlilinde oldukça noksan kalma gibi hususlardan ötürü de eleştirildiği kaydedilmiştir.⁴³² Ayrıca hemen her konuda oldukça ayrıntılı malumat içeren eserde, Viking istilaları ile ilgili hiçbir bilgi bulunmaması bizce dikkat çeken hususlardandır.

Spanish Islam, yukarıda ağırlıklı olarak serdedildiği şekilde sadece olumsuz çerçevede eleştirilen bir eser değildir. Aynı zamanda bazılarınca övgüye de mazhar olmuştur. Mesela Dugat ve İneyatullah'a göre Dozy'nin kitabı Endülüs'teki Müslümanların, o dönemde yaşamış yazarların nakillerine dayalı olarak canlı tarihsel anlatımlarını ve senaryolarını içeren, anlatılan duyguları okuyuculara hissettirebilen bir eserdir. Hatta İneyatullah, Endülüs'e dair yazılmış belki de en iyi çalışma olabileceğini belirtmiştir. Şaheserini üretirken çok çeşitli güvenilir birinci el kaynaklara ve referanslara dayanması takdire şayandır. Birçok şehirdeki kütüphanelerden el yazmalarını derlemesi ve yirmi yılı aşkın bir sürede bu eseri vücuda getirmesi⁴³³ elbette küçümsenmeyecek bir çalışma azmini gerektirmektedir. Zaten Brugman da Dozy'nin biyografisini kaleme aldığı yazısına bu minvalde bir başlık koymuştur: "Dozy, Planlı Akademik Bir Hayat (Dozy, A Scholarly Life According to Plan)".

Dozy'nin eseri, kimilerine göre o dönemin koşulları dikkate alındığında Endülüs'teki politik tarihi ele alan en iyi eser olarak kabul edilmiştir. Dozy'nin, Arap kaynaklarına dayanarak Endülüs tarihi üzerine büyük bir eser yazan modern tarihteki ilk yazar olduğu dahi söylenmiştir.⁴³⁴

Manuela Marin, Reinhart Dozy'nin öncü çabası ve eserinin, bu oryantalistin zamanında kullanabileceği sınırlı miktarda kaynak nedeniyle bazı olgusal hatalar içermesine rağmen, hala ilgi çekici olduğunun ve Endülüs çalışmaları alanında büyük bir

⁴³² Özdemir, "Dozy, Reinhart Pieter Anne", 9/513.

⁴³³ Jamsari vd., "Reinhart Dozy (1820-1883)", 67; Jamsari - Talib, "Eurocentrism in Reinhart Dozy's Spanish Islam: A History of The Muslims in Spain", 78.

⁴³⁴ Jamsari vd., "Reinhart Dozy (1820-1883)", 68.

yere sahip bulunduğunun altını çizmekte, onun çalışmalarını ve kişiliğini incelemenin, iyi araştırılmayı hak ettiğini vurgulamaktadır.⁴³⁵

Daha önce de isminden söz edilen İspanyol tarihçi José Antonio Conde, Arap kaynaklarına ve yazma eserlere dayalı olarak Endülüs tarihini ele alan ilk çalışmayı ortaya koymuştur. Nitekim eserin ismi de bu durumu gözler önüne sermektedir. *Historia de la Dominacion de los Arabes en España: Sacada de Varios Manuscritos y Memorias Arabigas* başlıklı bu eser, İspanya’da cereyan eden tarih tezlerinden laik-liberal milliyetçi tezin bünyesinde Endülüs’ü İspanya’nın tarihine dahil etme girişimidir. “Bizim Endülüslülerimiz” gibi ifadeler kullanmış, Endülüslü ile ilgili olumlu fikirler serdetmiştir. Böylece sentezci tezin öncü isimlerinden kabul edilmiştir.⁴³⁶ Reinhart Dozy ise Endülüs’te yaşayanlar için “İspanyol” kelimesini, “España musulmana, España árabe” kavramlarını kullanarak İspanyol=Katolik paradigmasına çok ağır bir darbe vurmuştur. Dozy’nin bu fikirleri ortaya atmasında meseleye dışardan bakması ve İspanyol tarihçiliğinin içinde bulunduğu bölünme ve tartışma ortamından uzak olmasının etkisi inkar edilemez. Onun bu kavramsallaştırmaları özellikle dönemindeki İspanyol oryantalistler üzerinde etkili olmuştur. Örneğin daha sonra yazılan bir eserde Moriskolar “İspanyol Araplar” olarak vasıflandırılabilmiştir.⁴³⁷ Dozy, sentezci yaklaşımın popüler hale gelmesinde ve İspanya tarihçiliği içerisinde benimsenmesinde önemli rol oynamıştır.

Dozy, Watt’ın yukarıda zikrettiğimiz ifadelerinin de özetlediği gibi⁴³⁸ özellikle oryantalistlerin Murâbitlar algısında çok etkili olmuş, uzun yıllar onun perspektifi dışına

⁴³⁵ Manuela Marin, “Introduction”, *The Formation of al-Andalus Part-1*, ed. Manuela Marin, The Formation of the Classical Islamic World 46 (New York: Routledge, 2016), 1/XV; Manuela Marin, *Reinhart Dozy* (Mektup 21 Ocak 2022).

⁴³⁶ Özdemir, “İspanyol Tarihçiliğinde Fetih ve Endülüs”, 156. İspanyol tarihçiliğinde Endülüs’e yaklaşımın paradigmatları, çeşitli tarih tezleri ve zaman içinde oluşan yaklaşımlar için zikredilen bu kitap bölümüne bakılabilir. .

⁴³⁷ Özdemir, “İspanyol Tarihçiliğinde Fetih ve Endülüs”, 158-159.

⁴³⁸ Çalışmamızın 121-122. sayfalarına müracaat edilebilir. Biz Dozy’nin bu etkisi ve Murâbitlar ile ilgili fikirlerini “Dozy’nin Berberilere ve Murâbitlara Bakışı” bölümünde ayrıntılı olarak ele aldığımızdan burada tekrar etmeyeceğiz.

çıkılamamıştır. Bunun yanında Dozy, İbn Ebî Âmir'in hayatı ve faaliyetleri konusunda da bir başvuru mercii durumundadır. Ayrıca hareketin öncü isimlerinin eserleri ve Hıristiyan Kroniklerini merkeze alması hasebiyle Hıristiyan fanatikleri ya da Kurtuba Şehitleri olarak bilinen hadiselerin de önemli kaynaklarından birisi olma hüviyetindedir. Bu hadiselere verdiği anlam dikkate değerdir. Vuku bulan olayları bir grup azınlık fanatiğin hareketi olarak gören ve fanatik kelimesini bu grup için kullanan ilk oryantalist Dozy'dir. Hatta Dozy için "hoşgörülü Müslüman Endülüs kültürü resmi"ni çizdiği yorumu yapılmaktadır.⁴³⁹ Dönemin Endülüs yaklaşımını yansıtan argümanlardan zalim, despot Müslüman idaresine Dozy de zaman zaman atıf yapmaktadır fakat bununla birlikte Müslümanların hoşgörüsü ile ilgili vurgular yapan ilk oryantalistlerden kabul edilmelidir. Daha da geniş ve kapsayıcı bir yorum yapmak gerekirse Dozy, çok sert eleştirilere maruz bıraktığı Conde'den sonra İspanya'daki Endülüs dönemini salt ön yargılar ve dini perspektiflerin dışına çıkararak bilimsel verilerle ele alan, bu bağlamda oryantalistlerin Endülüs algısını doğrudan etkileyen bir şarkiyatçıdır. Elbette Dozy'nin eserinde medeniyet tarihine dair sadece bazı bilgi kırıntılarının bulunduğu, zaman zaman Müslüman idaresi ile ilgili tipik algıyı yansıtan ifadeler kullandığı doğrudur. Bununla birlikte Müslüman tarihçilerin Dozy'ye yönelik yaygın olumsuz tutumu bizce eksik bir değerlendirmenin sonucudur.⁴⁴⁰ Maksadımız Dozy hakkında bir güzelleme yapmak ya da onu kendisine yöneltilen eleştirilerden arındırmak değildir. İfade etmek istediğimiz husus yaşadığı dönemde oldukça menfi bir Müslüman ve Endülüs algısı olan Batı akademisine doğrudan ya da dolaylı olarak bazı hakikatleri ifade etmesidir. Söz gelimi II. Hakem döneminin okuryazarlık oranı ile ilgili yorumları buna bir örnektir.⁴⁴¹ Dozy'nin daha objektif Endülüs çalışmalarının yolunu açtığı gözden kaçırılmamalıdır. İspanya'yı Endülüs tarihinden ayrı değerlendirmenin olanaksızlığı daha doğru bir ifadeyle İspanya

⁴³⁹ İhnat, "The Martyrs of Córdoba", 3.

⁴⁴⁰ Elbette Dozy'ye olumsuz bakışta *Het Islamisme*'nin son derece etkili olduğu aşıkardır. Fakat burada bizim kastımız Endülüs çalışmaları ile ilgilidir.

⁴⁴¹ Çalışmamızın 61-62. sayfalarına bakılabilir.

tarihinin Endülüs tarihini de kapsadığı gerçeğini ortaya koymuş, İspanyol kimliğinin tanımlanmasında bir çığır açmıştır.⁴⁴²

Dozy'nin Endülüs çalışmalarında döneminin en büyük ismi olduğu bilhassa İspanyol oryantalistlerle sıkça mektuplaşması ile teyit edilmektedir. Pascual de Gayangos (ö.1897), Estebánez Calderón (ö.1867), F. J. Simonet, E. Lafuente Alcántara (ö.1868), F. Codera (ö.1917) gibi isimlerle bilgi alışverişi yapmak, yazma eser temin etmek, karşılıklı kritiklerde bulunmak ve buna benzer bağlamlarda birçok mektup yazılmıştır.⁴⁴³ Leiden Üniversitesi Kütüphanesi'nde muhafaza edilen ve la Biblioteca Félix M. Pareja del Instituto de Cooperación con el Mundo Árabe'de kopyalarına ulaşmanın mümkün olduğu bu mektuplar⁴⁴⁴ Dozy'nin, yaşadığı döneme etkisinin bariz bir göstergesidir. Mezkûr mektuplaşmalar içerisinde Gayangos ile olanlara ayrı bir parantez açılmalıdır. Dozy'nin yazdığı otuz adet mektuptan bahseden İspanyol tarihçi Manuela Marín, bu mektupların “Dozy'nin bilimsel ilgilerine, çalışmalarının ilerleyişine, Gayangos ve diğer meslektaşlarıyla olan ilişkisine ve ayrıca kişisel tutum ve fikirlerine dair muhteşem bir tanıklık” olduğunu ifade etmektedir.⁴⁴⁵ Dozy'nin genelde talep eden rolde olduğu bu mektuplarda bilgi alışverişi, karşılıklı yardımlaşma, pek çok oryantalist hakkında değerlendirmeler, kendi ülkeleri hakkında literatür paylaşımı, metinlere ulaşma ve yazma eser temin etme gibi çeşitli içerikler mevcuttur. Dozy, ödül kazandığı yarışma için yazdığı eseri ve Abbâdîler hakkındaki çalışmasında Gayangos'tan önemli yardım almıştır.⁴⁴⁶ Fakat Gayangos, Dozy'nin sert eleştiri dilinden kurtulamamış ve bunun hakkında sitem eden mektuplar kaleme almaktan geri durmamıştır. Dozy'nin bu hiciv dili hakkında Marín'in benzetmesi ilginçtir. O, Dozy'yi Kur'anî emri yerine getiren bir “muhtesib”e

⁴⁴² Özdemir, “İspanyol Tarihçiliğinde Fetih ve Endülüs”, 169.

⁴⁴³ Maribel Fierro, “Algunas Cartas De Arabistas Españoles Dirigidas A R. Dozy Y M. J. De Goeje”, *Miscelánea De Estudios Árabes Y Hebraicos* 40-41 (1992 1991), 112-123.

⁴⁴⁴ Fierro, “Algunas Cartas De Arabistas Españoles Dirigidas A R. Dozy Y M. J. De Goeje”, 111.

⁴⁴⁵ Marín, “Scholarship and Criticism: The Letters of Reinhart Dozy to Pascual de Gayangos (1841–1852)”, 68.

⁴⁴⁶ Marín, “Scholarship and Criticism: The Letters of Reinhart Dozy to Pascual de Gayangos (1841–1852)”, 69-71.

benzetmektedir. Marín'e göre Dozy, kendisinin seleflerinden ve çağdaşlarından daha iyi bir bilim adamı olduğuna gerçekten inanmakta, tarihi gerçeklerin koruyucusu olduğunu düşünmektedir. Eleştirilerinin birçoğunun doğruluğu kabul edilmiş olsa da yaralayıcı sözleri ve öfkeli tonu bazen bilginlerin gücenmesine sebep olabilmektedir.⁴⁴⁷ Marín, Dozy'nin Endülüs tarihçilerine etkisi ve hiciv dili hakkında şunları söylemektedir:

“Orijinal belgelerin titiz bir şekilde okunması ve analizi, onun zamanında profesyonel kapasitenin nihai kanıtı haline geldi ve iyi eğitilmiş bir dilbilimci olan Dozy, kendisini doğruyu yanlıştan ayırt edebilen bir tarihçi/filolog olarak öne çıkarma fırsatını kaçırmadı”⁴⁴⁸ Marín, bu cümleler ile Dozy'nin kendisine biçtiği role atıf yapmaktadır. Fakat takip eden cümlelerde onun sert eleştiri üslubu hakkında kendi düşüncelerini sıralamaktadır: “Başkalarının çalışmalarını eleştirmek, yapılması gereken bir şeydir ve birinin çalışmasının eleştirilmesi beklenmeli ve memnuniyetle karşılanmalıdır. Bilim böyle ilerler: fikir alışverişi ve tartışma yoluyla. Ancak eleştiri, kişisel duyguların söz konusu olduğu hassas bir alanda işler ve itibar, bu son derece kırılabilir kavram, sert bir eleştiriyle yok edilebilir... Lakin Dozy, kibar ve düşünceli bir şekilde ifade edilen sert eleştirilerin kişisel saldırılardan yoksun olması nedeniyle çok daha etkili olabileceğini kavrayamadı.”⁴⁴⁹ Marín, yine de bu mektuplaşma ve eleştiri kültürünü Avrupa oryantizmi için çok kıymetli bulmakta, olmazsa olmaz addetmektedir. Bu iki ismin, oryantist çalışmalar ve Arap kaynakları için belli kurallar oluşturulmasında ve metodoloji belirlenmesinde etkili olduğunu vurgulamaktadır.⁴⁵⁰ Ayrıca Dozy'nin

⁴⁴⁷ Marín, “Scholarship and Criticism: The Letters of Reinhart Dozy to Pascual de Gayangos (1841–1852)”, 78.

⁴⁴⁸ Marín, “Scholarship and Criticism: The Letters of Reinhart Dozy to Pascual de Gayangos (1841–1852)”, 81.

⁴⁴⁹ Marín, “Scholarship and Criticism: The Letters of Reinhart Dozy to Pascual de Gayangos (1841–1852)”, 81-82.

⁴⁵⁰ Marín, “Scholarship and Criticism: The Letters of Reinhart Dozy to Pascual de Gayangos (1841–1852)”, 81.

hayatına bakıldığında Leiden Üniversitesi özelinde kütüphanecilik ve yazma eserler koleksiyonu için çok önemli katkılarda bulunduğunu söylemek mümkündür.

Ülkemizde Endülüs tarihi alanındaki çalışmalarıyla tanınan Mehmet Özdemir, *Endülüs Müslümanları; Siyasi Tarih* başlıklı önemli kitabında Dozy'nin modern tarihçiliğin iç ve dış tenkit metotlarını kullanarak kaleme aldığı eserlerin ve neşrettiği kaynakların Endülüs tarihi araştırmalarına önemli katkıda bulunduğunu ifade etmekte, bu çalışmaların alandaki klasiklerden olduğu değerlendirmesini yapmaktadır.⁴⁵¹

Son olarak Dozy'nin eseri ve tarihçilik anlayışı ile ilgili kısa bir değerlendirme yapmak istiyoruz. Dozy tasvirî bir tarih metodunu benimsemiştir. Ekspresyonist (dışavurumcu) tarih anlayışı⁴⁵² da denilen bu yöntem, aynı zamanda Dozy'nin takip ettiği tarih felsefesidir.⁴⁵³ Bu yaklaşım çerçevesinde yazar, tasvirilere, diyaloglara, ruh hallerine çok önem vermekte, tarihi bunlar üzerinden yorumlayıp aktarmakta, kişileri ve olayları ince detaylarla resmetmektedir. Dozy'nin eseri bu anlayışla vücuda getirilmiş, metodun tüm özelliklerini bünyesinde barındıran çok müşahhas bir örnektir. Yine de eseri hakkında daha detaylı bir sınıflandırma yapmamız gerekmektedir. Biz bu bağlamda “eski ve yeni tarih” kavramları üzerinden gitmek istiyoruz.

Eski tarih anlayışı olarak isimlendirebileceğimiz metoda göre tarihi yapanlar, etkileyenler ve anlatılması gerekenler kahramanlardır. Halkın, sıradan insanların ya da doğrudan bir isim etrafında dönmeyen toplumsal hadiselerin değeri yoktur. İdare edenler tarih yapan faillerken, idare edilenler tarihin nesnelere ve etkisiz unsurlarıdır. Yukarıdan aşağıya bir tarih anlayışı söz konusudur. Yeni tarih ise 20. yy'da Annales Okulu'nun⁴⁵⁴ getirdiği aşağıdan yukarıya tarih yaklaşımıdır. Bu yeni tarih anlayışına göre artık herkes

⁴⁵¹ Özdemir, *Endülüs Müslümanları*, 12.

⁴⁵² Tarihin, insan hayatını idrak için bir vasıta olduğu temeline dayanır. Ayrıntılı malumat için bk. Zeki Velidi Togan, *Tarihte Usul* (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2019), 141-142.

⁴⁵³ Bilgin, *Dozy'ye Yazılan Türkçe Reddiyeler*, 19.

⁴⁵⁴ Annales Okulu ve tarih anlayışı hakkında daha detaylı bilgi için bk. Peter Burke, *Annales Okulu: Fransız Tarih Devrimi*, çev. Mehmet Küçük (Doğu Batı Yayınları, 2014).

kahramandır. Her şey tarihin konusu olmuştur.⁴⁵⁵ İklim, iktisat, sosyal durum vs. tarihi inşa eden unsurlar olarak tanınmıştır.

Dozy'nin eseri, kahramanlar ve büyük insanlar⁴⁵⁶ merkeze alınarak kaleme alınmış olsa da bu eserde halka, tebaaya, sosyal ortama, etnik durum ve iktisada dair birçok değerlendirme de bulmak mümkündür. Şiirleri ve edebî kaynakları kullanıyor olması bile, onun tipik bir yukarıdan aşağıya tarih yazımını benimsemediğini göstermektedir. Olayları sadece anlatmayıp analiz etmesi, neden ve sonuçlar arasında ilişki kurması, onun çağının ötesinde ortaya koyduğu bir tarihçilik örneğidir. Kendisini, resmi tarih söylemlerinin ya da kendi döneminin hâkim tarih telakkisinin sınırlamasına izin vermemiş, resmi kayıtlarla yetinen tarihçilere sert eleştiriler yöneltmiştir.⁴⁵⁷ Nihai olarak şunu söyleyebiliriz ki Dozy, kahramanlar ve şahıslar merkezli politik tarih kitabı yazmıştır lâkin onun üslubu ve kaynakları, tipik yukarıdan aşağıya tarih çalışmalarından yenilikçi ve özgün bir farklılık arz etmektedir. Dolayısıyla Dozy'nin, Annales Okulu'nun kurulmasında ve bu okulun kurucularının tarih anlayışlarında etkili olmuş olabileceğini söylemek mümkün gözükmemektedir. Zira onun eseri tam bir geçiş ürünü özellikleri göstermektedir.

⁴⁵⁵ Mehmet Ali Kılıçbay, "Sunuş", *Uygarlıkların Grameri*, kitap editörü Fernand Braudel (Ankara: İmge Kitabevi Yayınları, 1996), 14.

⁴⁵⁶ İlgili bir makale için bk. Mehmet Elban, "Tarih Düşüncesinde ve Eğitiminde Kahramanların/Büyük Adamların Rolü", *Motif Akademi Halk Bilimi Dergisi* 11/2 (2018), 99-117.

⁴⁵⁷ Bilgin, *Dozy'ye Yazılan Türkçe Reddiyeler*, 20.

SONUÇ

Reinhart Dozy, Batı ülkelerinde tarih araştırmalarında kıymet gören, bilhassa Endülüs söz konusu olduğunda başvuru mercii olan ve İspanya dışındaki oryantalistlerin Endülüs üzerine araştırma yapmalarında öncü bir rol oynayan önemli bir oryantalisttir. Leiden Üniversitesi'nde Endülüs üzerine çalışan ilk büyük akademisyen olmasının yanı sıra Arap kaynaklarını merkeze alarak Endülüs tarihine yönelik böylesine bir eser yazan modern tarihteki ilk tarihçi olduğu dahi söylenmiştir. Döneminde onun kadar Arapça yazma eserler üzerine çalışmış ve mesai harcamış bir akademisyen bulmak zordur. Endülüs'e dair çok çeşitli eserler yazmış, neşirler hazırlamış, onlarca makale kaleme almıştır. Henüz küçük yaşlarından itibaren Arapça öğrenmeye başlamış, zaman içerisinde hocalarının yönlendirmesiyle Endülüs tarihine yönelmiş, bu uğurda İspanyolca öğrenmiş, oldukça çalışkan ve hırslı bir akademisyendir. Sert bir eleştirmen ve hicivcidir.

Dozy, ülkemizde ve hatta İslam Dünyası'nda *Het Islamisme* başlığını taşıyan ve *Tarih-i İslamiyet* adıyla çevrilen eseriyle tanınmakta, bu eser üzerinden değerlendirilmektedir. Dozy sadece Hz. Peygamber hakkındaki iftiralarını sıralayan tipik bir oryantalist olarak görülmekte, diğer eserleri bilhassa da kendisini Avrupa'da şöhret yapan Endülüs'e dair eserleri incelenmemektedir. Türkçe yazılmış kaynakların çok büyük bir kısmında onun Hz. Peygamber ile ilgili takındığı tutum konu edinilmekte, Kur'an hakkındaki iddialarına cevaplar verilmekte, yazılan reddiyeler incelenmektedir. Bu durumda yazın dilinin Fransızca olmasının ve eserlerinin birçoğunun İngilizce'ye çevrilmemesinin de etkisinin olması muhtemeldir.

Dozy'nin başyapıtı ve çalışmamızı üzerine bina ettiğimiz eseri *Spanish Islam (Histoire des musulmans d'Espagne)*'dir. İngilizce tercümesini incelediğimiz bu eser, dört ciltten müteşekkildir ve oldukça da hacimlidir. Sîreti, İslam'ın ilk dönemlerini ve kabile savaşlarını ele aldığı ilk cildin sonlarından itibaren Endülüs'ün politik tarihini

anlatmaktadır. Murâbıtlar dönemine kadarki süreci ele aldığı eserin dili son derece akıcıdır. Eserde göze çarpan ilk nitelik detaylı ve tasvirî anlatımdır. Dozy, diyaloglar ve betimlemelerle bezenmiş, kimi zaman şahısların düşüncelerini ve hislerini konu edinmiş, bazen yargılayıcı bazen ön yargılı ve genelde tutarlı bir eser meydana getirmiştir. Olaylarda hüküm belirtmekten çekinmemiş, bir tarihçinin en önemli ve olmazsa olmaz ilkesi olan tarafsızlık kaidelerini görmezden gelmiştir. Bunu da iki dinin mensupları arasında değişen tutumlarla dengeleme çabasına girişmiştir. Hıristiyanlarla ilgili olumsuz yorum ve ithamlar ile Müslümanlarla ilgili mesnetsiz ifadeler birbirini takip edebilmiştir. Yine de eserin geneline bakıldığında Endülüs tarihine dair ortaya konulmuş en derli toplu çalışmalardan birisi olduğunu söylemek gerekmektedir. Birçok çağdaş çalışmada yer almayan ince yorumlar ve detaylar, *Spanish Islam*'ın belki de en orijinal noktalarını teşkil etmektedir.

Eserin kaynakları ise birçok Arapça el yazmasına, Hıristiyan kroniklerine, dönemin önemli neşir ve teliflerine dayanması hasebiyle son derece zengindir. Hatta o dönem için İspanya dışındaki Avrupa ülkelerinde bu derecede Arapça esere ulaşarak İslam tarihinin bir dönemini araştıran ilk oryantalist tarihçidir. Bunun yanında o dönemde Avrupa'da dil bakımından onun ulaştığı seviyede çok az tarihçinin olduğu da göz ardı edilmemelidir.

Elbette Endülüs'e yaklaşımını değerlendirmek amacı ile hazırladığımız bu çalışmada, Endülüs'ün yapı taşlarından bazılarını dair yakalayabildiğimiz yorumlarından çıkarımlar yapma imkânımız olmuştur. Bunlardan ilki ırklarla ilgili determinist tutumdur. Dozy'nin gözünde Araplar değişmez, gelişmez ve medeniyete ciddi katkılar sunmaktan aciz bir topluluktur. Bununla birlikte bu ırkın bazı meziyetleri de vardır. Savaşçılık, özgürlüğe düşkünlük, birbirlerine tutkunluk bunlardan bazılarıdır. Yine de kendilerini üstün gören dünya görüşleri, konsolide bir yapı kurmalarının önünde çok büyük bir engeldir.

Dozy, Endülüs Emevîleri söz konusu olduğunda daha ziyade dönem ve hükümdar odaklı bir tablo çizmiştir. Dolayısıyla yorumları da daha çok kişilere yöneliktir. Fakat özellikle fetih sürecinde kötü Vizigot yönetimi ve Müslümanların hoşgörüsü üzerinde durmuş, Hıristiyan tebaa ve devlet arasındaki ilişkiyi cizye, haraç ve iktisadî diğer durumların gölgesinde yorumlamıştır.

Tavâif dönemi, özellikle Abbâdiler üzerinde yoğunlaşmıştır. Eserinin sonunda bilinen emirlikleri, hanedanları ve hanedanların merkezlerini belirterek şemalar halinde vermiştir. Bu dönemin özgürlük ortamı ve edebî zenginliği, Dozy'nin sempatisini kazanmış, duygusal ve taraflı yorumlar serdetmesine neden olmuştur. Bu kültürel coşkunluk çağını bitiren Berberîler ve fukaha ise Dozy'nin kitabının kötü adamlarıdır. Barbar, yobaz, kültürsüz ve bağınaz gruplardır. Endülüs'e en büyük zararı da bu bağınaz Berberîlerin kurduğu Murâbitlar yönetimi ile onların iş birlikçileri olan fukaha vermiştir. İlmî ve kültürel gelişmenin önüne set çekenler de yine onlardır.

Dozy'nin eserinde en çok tebarüz eden hususlardan birisi de onun Endülüs ismini kullanmamasıdır. İspanya ya da İspanyol kavramları onun için yeterlidir. Bu bağlamda “España musulmana, España árabe” kavramlarını kullanan ilk oryantalist olduğunu belirtmek önem arz etmektedir. İspanyol tarihçiliğinde neşet eden sentezci yaklaşımın öncü isimlerine doğrudan etki etmiş, Endülüs'ü ve Müslümanları, İspanya tarihinin içine dahil ederek İspanyolluğun tanımını tartışmaya açmıştır.

Dozy'nin Endülüs tarihini ele aldığı eseri hakkında yapılan yorumlar genel olarak olumlu ve olumsuz şeklinde ikiye ayrılmaktadır. Olumlu değerlendirmeler daha çok kaynakları, üslubu, detaylı analizleri, alanın ilk ve öncü çalışması niteliğini taşıması, İspanyol tanımının yeniden değerlendirilmesini sağlaması ve sentezci tarih yaklaşımına katkıları çerçevesindedir. Olumsuz değerlendirmeler ise Avrupa-merkezci tutumu, önyargılı ve tarafgir yorumları, ırklar hakkındaki peşin hükümleri, kültür ve medeniyet

tarihine yer vermemesi, hikayeci bir anlatımı benimsemesi, eseri iç çatışmalara boğup Endülüs'ü Endülüs yapan hasletleri görmezden gelmesi şeklinde sıralanabilir.

Netice olarak Dozy'nin eseri, içerisinde detaylar barındırması, tarihi kaynakların yanında edebî kaynaklardan faydalanması, şiir alıntıları, birçok kaynakta rastlanmayan diyalogların aktarımı, sistematik metodu gibi sebeplerden ötürü halen farklı ve özel bir konumdadır. Birçok eseri tek bir potada mezcederek olaylar arasında kurduğu bağlantı ve yaptığı analizler, değerini halen korumasını sağlamaktadır. Eserin aldığı eleştirilerin birçoğu kuşkusuz haklı eleştirilerdir ve medeniyet tarihini göz ardı etmesi büyük bir eksikliklerdir. Lâkin siyasî tarih açısından uluslararası bağlamda önemini ve değerini kaybetmemiştir. Yabancı yahut yerli birçok Endülüs tarihi çalışmada çokça atıf yapılmakta, siyasî tarihe yönelik araştırmalarda başlıca kaynaklardan biri olmayı sürdürmektedir.

Bizim çalışmamızın amacı, Dozy'nin Endülüs'e nasıl bir zihniyetle baktığını ortaya koymak ve Türkiye akademisinin meçhulü olan bu eserin genel bir değerlendirmesini yapmaktır. Çalışmamızda, *Spanish Islam*'ın Endülüs siyasî tarihine dair kenara bırakılamayacak bir eser olduğu sonucuna varmış ve Dozy'nin Endülüs'e yaklaşımı noktasında önemli sonuçlara ulaştığımız kanaatindeyiz. Tezimiz, hedeflediğimiz hususlarda bilhassa Türkiye bağlamında orijinal hususları açığa kavuşturmuş ve önemli bir eksikliği kapatmıştır.

BİBLİYOGRAFYA

BOA, Osmanlı Arşivi. Dahiliye Nezâreti Mektubî Kalemî [DH.MKT]. No. 2776, Gömlek No. 68.

Adıgüzel, Cumhuriyet Ersin. “Endülüs’te Tarih Yazıcılığı - I”. *Tarihyazımı* 2/2 (25 Aralık 2020), 305-324.

Ağarı, Murat. “Ya’k b ”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 43/287-288. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.

Ağırakça, Ahmet. “Ahb r-ı Mecn ’a”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 1/489-490. İstanbul: TDV Yayınları, 1988.

Alaettin, İbrahim. *Meşhur Adamlar: Hayatları - Eserleri*. 4 Cilt. İstanbul, 1933.

Al-Tamimi, Aymenn Jawad. “Mozarabic Writings: The Indiculus Luminosus by Álvaro of Córdoba”. *Aymenn Jawad Al-Tamimi*. 13 Mart 2022. Erişim 13 Mart 2022. <https://aymennjawad.org/25424/mozarabic-writings-the-indiculus-luminosus-by>

Apaydın, H. Yunus. “İbn Hazm”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 20/39-54. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.

Arslan, Fazlı - Erkoçoğlu, Fatih. “Ziry b”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 44/464-465. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.

Aydın, Mustafa. “Batılı Müsteşriklerin Endülüs İslam Medeniyetine Bakışları”. *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi* Prof. Dr. Nihad M. etin’e Armağan (1999), 407-431.

Aykaç, Mehmet. “Ar b b. Sa’d”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 3/359-360. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.

Bedevisi, Abdurrahman. *Mevsuat’ul M steşrik n*. Beyrut: Müessesetu’l-Arabiyye li’l-Dirasat ve’n-Neşr, 2003.

Bilgin, Feridun. “Hiristiyan Fed iler: Dokuzuncu Yüzyıl Endülüs İslam Toplumunda Bir Muh lif Hareket”. *History Studies International Journal of History* 8/4 (2016), 19-32.

Bilgin, Muharrem Samet. *Dozy’ye Yazılan Türkçe Reddiiyeler*. Sosyal Bilimler Enstitüsü: Ankara Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2013.

- Boyacıoğlu, Fuat. *Fransız Roland Destanı'nda Endülüs Müslümanları*. Konya: Hikmetevi Yayınları, 2015.
- Brugman, J. "Dozy, A Scholarly Life According To Plan". *Leiden Oriental Connections: 1850 - 1940*. ed. Willem Otterspeer. 62-81. Leiden: Brill, 1989.
- Burke, Peter. *Annales Okulu: Fransız Tarih Devrimi*. çev. Mehmet Küçük. Doğu Batı Yayınları, 2014.
- Ceylan, Betül. *Reinhart P. A. Dozy'nin Tarih-İ İslamiyet Adlı Eserinin Felsefi Açıdan İncelenmesi (İsmail Fenni, Manastırlı İsmail Hakkı, Filibeli Ahmet Hilmi Örneği)*. Sosyal Bilimler Enstitüsü: Kırklareli Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2019.
- Clot, Andre. *Müslüman İspanya 8-15. Yüzyıllar*. çev. Güllü Yıldız. İstanbul: Timaş Yayınları, 2021.
- Collier, George A. "Spanish Islam: A History of the Moslems in Spain by Reinhart Dozy". *American Anthropologist* 77/2 (1975), 430-431.
- Coope, Jessica A. *The Martyrs of Córdoba: Community and Family Conflict in an Age of Mass Conversion*. Lincoln: University of Nebraska Press, 1995.
- Çam, İrfan Davut. "Tartışmalı Bir Eser: Târîh-i İslâmiyyet ve Yasaklanış Süreci". *İslam Araştırmaları Dergisi* 30 (2013), 109-122.
- Çap, Sabri. *Goldziher Öncesi Oryantalizm ve Hadis*. İstanbul: M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2021.
- Dadan, Ali. "Ebû İsmail Muhammed b. Abdullah el-Ezdî ve Fütûhu'ş-Şam Adlı Eseri". *İSTEM* 19/38 (2021), 141-154.
- De Epalza, Mikel. "Mozarabs: An Emblematic Chirstian Minority in Islamic al-Andalus". *The Legacy of Muslim Spain*. ed. Salma Khadra Jayyusi - Manuela Marín. 149-170. Leiden: E.J. Brill, 2nd ed., 1994.
- De Goeje, M. J. *Biographie De Reinhart Dozy*. çev. Victor Chauvin. Leiden: E. J. Brill, 1883.
- Delgado, Jorge Lirola. "Müsta'rib". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 32/123-124. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Dinç, Emine Nurefşan. "Murâbitlar Devleti'nde Fukahanın Konumu". *Tasavvur / Tekirdağ İlahiyat Dergisi* 5/2 (31 Aralık 2019), 871-910.

- Dozy, J. J. “Geslachtstabel Familie Dozy”, 1989.
- Dozy, Reinhart. *Catalogus Codicum Orientalium*. Leiden: Brill, 1851.
- Dozy, Reinhart. *Histoire des musulmans d’Espagne*. Leiden: Brill, 1861.
- Dozy, Reinhart. *Spanish Islam*. çev. Francis Griffin Stokes. London: Chatto-Windus, 1913.
- Dozy, Reinhart. *Tarih-i İslamiyyet*. çev. Abdullah Cevdet. Kahire: Matbaa-i İctihad, 1908.
- El- Akiki, Necib. *El-Müsteşrikun*. Kahire: Darü’l-Maarif, 2006.
- Elban, Mehmet. “Tarih Düşüncesinde ve Eğitiminde Kahramanların/Büyük Adamların Rolü”. *Motif Akademi Halk Bilimi Dergisi* 11/2 (2018), 99-117.
- Ertuğrul, İsmail Fenni. *Kitâb-ı İzâle-i Şukûk: Dozy’nin Tarih-i İslâmiyet’i Üzerine Reddiyedir*. Konya: Çizgi Yayınları, 2017.
- Fierro, Maribel. “Algunas Cartas De Arabistas Españoles Dirigidas A R. Dozy Y M. J. De Goeje”. *Miscelánea De Estudios Árabes Y Hebraicos* 40-41 (1992 1991), 111-125.
- Fierro, Maribel. *III. Abdurrahman: İlk Kurtuba Halifesi*. çev. Firdevs Bulut Kartal. İstanbul: Vakıfbank Kültür Yayınları, 2021.
- Filibeli Ahmed Hilmi, Şehbenderzade. *İslâm Tarihi-Hz. Peygamber’den Günümüze Kadar*. İstanbul: Ötüken, 4. Basım, 2020.
- Gómez, Margarita López. “The Mozarabs: Worthy Bearers of Islamic Culture”. *The Legacy of Muslim Spain*. ed. Salma Khadra Jayyusi - Manuela Marín. 171-175. Leiden: E.J. Brill, 2nd ed., 1994.
- Görgün, Hilal. “Wüstenfeld, Heinrich Ferdinand”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 43/166-168. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.
- Günaltay, Şemseddin. *İslam Tarihinin Kaynakları: Tarih ve Müverrihler*. İstanbul: Endülüs Yayınları, 1991.
- Günel, Fuat. “İbnü’l-Kütiyye”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 21/117-118. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.

- Halid es-Sufi. *Tarihu'l-Arab fi'l-Endelüs*. Bingazi: Menşuratü Camiatü Bingazi, 1980.
- Harvy, L.P. "Spanish Islam: A History of the Moslems in Spain by Reinhart Dozy". *Hispanic American Historical Review* 53/3 (1973), 563-564.
- Hatiboğlu, İbrahim. "Osmanlı Aydınlarınca Dozy'nin Tarih-i İslamiyyet'ine Yöneltilen Tenkitler". *İslam Araştırmaları Dergisi* 3 (1999), 197-213.
- Hayreddin, Nevşehirli. "Doktor Dozy'yi Red". *Beyanü'l-Hak* 7 (1912), 2873-2888.
- Hitchcock, R. "Al-Sid". *Encyclopaedia of Islam*. 9/533-534. Leiden: Brill, 1997.
- Hitti, Philip K. *Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi*. çev. Salih Tuğ. Bilge Kültür Sanat, 2021.
- Ihnat, Kati. "The Martyrs of Córdoba: Debates Around a Curious Case of Medieval Martyrdom". *History Compass* 18/1 (2020), 1-15.
- İbnü'l-Kelbî. *Putlar Kitabı*. çev. Beyza Düşüngen. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1968.
- Jamsari, Ezad Azraai vd. "Reinhart Dozy (1820-1883): Al-Andalus Historian From The Netherlands". *Asian Social Science* 10/6 (2014), 61-70.
- Jamsari, Ezad Azraai - Talib, Nurliyana Mohd. "Eurocentrism in Reinhart Dozy's Spanish Islam: A History of The Muslims in Spain". *Mediterranean Journal of Social Sciences* 5/29 (2014), 74-80.
- Karaaslan, Ebuzer. *Oryantalizmin Zihin Dünyası Doğu, İslam ve Osmanlı*. İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2021.
- Kavas, Ahmet. "Tilimsân". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 41/159-163. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.
- Kaya, Mahmut. "İbn Ebû Usaybia". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 19/445-446. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.
- Kılıçbay, Mehmet Ali. "Sunuş". *Uygurlukların Grameri*. Kitap editörü Fernand Braudel. Ankara: İmge Kitabevi Yayınları, 1. Basım, 1996.
- Kırıcı, Abdulhamit. *Reinhart Dozy'nin Tarih-i İslamiyet Adlı Eserinde Hz. Peygamber Dönemi*. Sosyal Bilimler Enstitüsü: Cumhuriyet Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2014.

- Koçak, İnci. “İbn Abdûn El-Fihri”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 19/267-268. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.
- Koşdaş, Yaşar Emrah - Arslan, İhsan. “Endülüs Valiler Dönemi’nde Berberî İsyanları”. *Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 10/20 (2021), 187-219.
- Kut, Günay. “Acâibü’l-mahlûkât”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 1/315-317. İstanbul: TDV Yayınları, 2019.
- Küçük, Hülya. “Dozy’nin Het Islamisme Adlı Eseri Üzerine”. *Diyanet İlmî Dergi* 30/4 (1999), 63-89.
- Küçük, Hülya. *Türkiye’de Dozy Ve “Het Islamisme”*,. Leiden: Universiteit Leiden, 1993.
- Küçüksipahioğlu, Birsnel. “Endülüs Emevileri”. *Endülüs*. 4/49-119. İslam Tarihi ve Medeniyeti. İstanbul: Siyer Yayınları, 1. Basım, 2018.
- Lane-Poole, Stanley vd. *Endülüs-Arapların İspanya’yı Fethi ve Sonrası*. İstanbul: Say Yayınları, 2021.
- Makki, Mahmoud. “The Political History of Al-Andalus (92/711-897/1492)”. *The Legacy of Muslim Spain*. ed. Salma Khadra Jayyusi - Manuela Marín. 3-87. Leiden: E.J. Brill, 2nd ed., 1994.
- Manastırlı, İsmail Hakkı. *Külliyat-ı İsmail Hakkı: Hak ve Hakikat*. İstanbul: Sırat-ı Müstakim Matbaası, 1911.
- Marín, Manuela. “Introduction”. *The Formation of al-Andalus Part-1*. ed. Manuela Marín. 1/XIII-XXXI. The Formation of the Classical Islamic World 46. New York: Routledge, 2016.
- Marín, Manuela. *Reinhart Dozy* (Mektup 21 Ocak 2022).
- Marín, Manuela. “Scholarship and Criticism: The Letters of Reinhart Dozy to Pascual de Gayangos (1841–1852)”. *Pascual de Gayangos: a Nineteenth-Century Spanish Arabist*. ed. Cristina Álvarez Millán. 68-85. Edinburgh: Edinburgh Univ. Press, 2008.
- Merçil, Erdoğan. “Abdülvâdiler”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 1/276-277. İstanbul: TDV Yayınları, 1988.
- Monès, Hussain. “The Role of Men of Religion in the History of Muslim Spain up to the End of the Caliphate”. *The Formation of al-Andalus Part-2*. ed. Maribel Fierro -

Julio Samsó. 2/51-84. The Formation of the Classical Islamic World 47. New York: Routledge, 2017.

Öz, Mustafa. “Nüveyrî, Ahmed b. Abdülvehhâb”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 33/304-306. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.

Öz, Şaban. “Endülüs’te Tarih ve Kehhale’ye Göre Endülüslü Tarihçiler”. *İSTEM* 14 (2009), 79-100.

Özaydın, Abdülkerim. “Abdülvâhid el-Merrâküşî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 1/278. İstanbul: TDV Yayınları, 1988.

Özaydın, Abdülkerim. “Fâkihî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 12/128-129. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.

Özdemir, Mehmet. “Ahmed b. Muhammed Makkarî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 27/445-446. Ankara: TDV Yayınları, 2003.

Özdemir, Mehmet. “Dozy, Reinhart Pieter Anne”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 9/513-514. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.

Özdemir, Mehmet. “el-Hulelü’l-Mevşiyye”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 18/338-339. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.

Özdemir, Mehmet. *Endülüs Müslümanları: Siyasi Tarih*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 5. Basım, 2019.

Özdemir, Mehmet. “Endülüs Tarihi’nin Mevcut Kaynakları Üzerine (I) (Endülüslüler’e Ait Kaynaklar)”. *İSTEM* 14 (2009), 11-40.

Özdemir, Mehmet. “Endülüs Tecrübesinde ‘Şiddet’”. *Dini Araştırmalar* 7/20 (2004), 141-161.

Özdemir, Mehmet. *Endülüs’de Muvelledûn Hareketleri (180-320/796-932)*. Sosyal Bilimler Enstitüsü: Ankara Üniversitesi, Doktora Tezi, 1989.

Özdemir, Mehmet. “Feth b. Hâkân Kaysî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 12/453-455. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.

Özdemir, Mehmet. “Hakem I.” *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 15/173-174. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.

- Özdemir, Mehmet. “Halef el-Husrî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 15/238. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.
- Özdemir, Mehmet. “İbn Abbâd, Ebü'l-Kâsım”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 19/265-266. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.
- Özdemir, Mehmet. “İbn Hayyân”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 20/37-38. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.
- Özdemir, Mehmet. “İbn İzârî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 20/98-99. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.
- Özdemir, Mehmet. “İbnü'l-Ebbâr”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 21/19-21. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Özdemir, Mehmet. “İspanya Krallığı'nın XVI. Yüzyılda Endülüs Müslümanlarını Hristiyanlaştırma Politikası (I)”. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* XXXV (1996), 243-284.
- Özdemir, Mehmet. “İspanyol Tarihçiliğinde Fetih ve Endülüs”. *Fetihleri Anlamak Fatihleri Anmak*. ed. Muharrem Kesik. 147-171. İstanbul: Okçular Vakfı, 2019.
- Özdemir, Mehmet. “Müvelledûn”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 32/228-229. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Özdemir, Mehmet. “Râzî, Ahmed b. Muhammed”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 34/478-479. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.
- Özdemir, Mehmet. “Sîd”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 37/146-147. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.
- Özkuyumcu. “İbnü'l-Habhâb”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 21/51-52. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Pérez Marinas, Iván. “Los mozárabes de Córdoba del siglo IX: Sociedad, Cultura y Pensamiento”. *Universidad Autónoma de Madrid. Máster Universitario de Estudios Medievales* 1 (2012), 177-220.
- Rawlinson, H. C. “Proceedings of the Sixty-First Anniversary Meeting of the Society, Held on the 19th of May, 1884”. *The Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland, New Series* 16/3 (1884), 1-158.
- Ritter, P. H. (ed.). *Eene Halve Eeuw 1848-1898*. 2 Cilt. Amsterdam: J.L. Beijers & J. Funke, 1898.

- Rodinson, Maxime. *Batı'yı Büyüleyen İslâm*. çev. Cemil Meriç. İstanbul: Pınar Yayınları, 1983.
- Said, Edward W. *Şarkiyatçılık: Batı'nın Şark Anlayışları*. çev. Berna Yıldırım. İstanbul: Metiş Yayınları, 10. Basım, 2017.
- Sarıçam, İbrahim vd. *İngiliz ve Alman Oryantalistlerin Hz. Muhammad Tasavvuru*. Ankara: Nobel Yayın Dağıtım, 2011.
- Serkis, Yusuf İlyan. *Mu'cemü'l-Matbû'âti'l-'Arabiyye ve'l-Mu'arrebbe*. 2 Cilt. Beyrut: Daru Sadr, 1928.
- Shaban, Osama vd. "From Dozy's Source Analyses Towards an Interdisciplinary Approach to Avoiding Muslim and Christian Stereotypes". *Transformation: An International Journal of Holistic Mission Studies* 32/3 (2015), 202-215.
- Sorber, Andrew. "Prophetic Resistance to Islam in Ninth-Century Córdoba: Paulus Alvarus and the Indiculus Luminosus". *Medieval Encounters* 25/5-6 (2019), 433-456.
- Stokes, Francis Griffin. "Biographical Introduction". *Spanish Islam*. XV-XXXII. London: Chatto-Windus, 1913.
- Şeşen, Ramazan. "İbn Havkal". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 20/34-35. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.
- Şeşen, Ramazan. "İdrîsî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 21/493-495. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Şeyban, Lütfi. *Endülüs Alimleri*. İstanbul: Ketebe Yayınevi, 2020.
- Togan, Zeki Velidi. *Tarihte Usul*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2019.
- Tolmacheva, Marina. "İstahrî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 23/203-205. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.
- Ubûdî, Câsim el-. "İbn Ebû Zer". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 19/449-451. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.
- Uğur, Hakan. "Avrupa'da Oryantalizmin Ortaya Çıkışı ve Dozy'nin, İslam'ın Aslılığı Hakkındaki İddialarına Karşı İsmail Fennî Ertuğrul'un Savunması". *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 48/48 (2019), 175-196.

- Uğur, Hakan. “Oryantalist Dozy’nin Kur’an Hakkındaki İddialarına İsmail Fennî Ertuğrul’un Verdiği Cevaplar”. *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 47/47 (2019), 399-428.
- Vrolijk, Arnoud. “Arabic Studies in the Netherlands and the Prerequisite of Social Impact – a Survey”. *The Teaching and Learning of Arabic in Early Modern Europe*. ed. Jan Loop vd. 13-32. *The History of Oriental Studies* 3. Leiden: Brill, 2017.
- Watt, W. Montgomery - Cachia, Pierre. *Endülüs Tarihi*. çev. Cumhur Ersin Adıgüzel - Qiyas Şükürov. İstanbul: Küre Yayınları, 5. Basım, 2018.
- Weststeijn, Johan. “Dutch Scholars On Muslim Spain”. *Al-Masāq* 16/2 (2004), 205-215.
- Wright, William. “On the Authorities for the History of the Dominion of the Arabs in Spain”. *The Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland* 16 (1856), 346-356.
- Yeken, Müna Haddad. “Schultens, Albertus”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 36/233-234. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.
- Yenilmez, Hasan. *II. Meşrutiyet Dönemi İslam Tarihi Yazıcılığında Oryantalizm Etkisi (Dozy Reddiyeleri Örneği)*. Sosyal Bilimler Enstitüsü: Marmara Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2015.
- Yıldız, Hakkı Dursun. “Abbadiler”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 1/15-16. İstanbul: TDV Yayınları, 1988.
- Yılmaz, Yasin. “Batılı Münekkitler ve Dozy’nin Kur’an-ı Kerim, Vahiy ve Hz. Muhammed’e Yönelik Tenkitlerine Müslümanların Cevabı: Filibeli Ahmed Hilmi Örneği”. *Dini Araştırmalar* 22/55 (2019), 77-96.
- Yılmaz, Yasin. *Filibeli Ahmed Hilmi’nin Hayatı ve Tarihçiliği*. Sosyal Bilimler Enstitüsü: Ankara Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 1994.
- Yılmaz, Yasin. “Filibeli Ahmet Hilmi’nin Tarih-İ İslam Özelinde Dozy’nin Hz. Peygamber’e Yönelik İddialarına Verdiği Bazı Cevaplar”. *Kesit Akademi Dergisi* 8 (2017), 37-60.
- Yiğit, İsmail. “Ribât”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 35/76-79. İstanbul: TDV Yayınları, 2008.
- Younes, Ahmad. “Mevkıfu’l-mürrihi’l-müsteşrik Reinhart Dozy min târîhi’t-devleti’l-Emeviyye bi’l-Endülüs”. *Mecelletu’r-Rivâk li’d-dirâsâti’l-ictimâ’iyye ve’l-insâniyye* 7/2 (2021), 432-442.

Ziriklî, Hayreddin. *el-A'lâm Kâmûsü Terâcim li-Eşheri'r-Ricâl ve'n-Nisâ Mine'l-'Arab ve'l-Müsta'rebîn ve'l-Müsteşrikin*. 8 Cilt. Beyrut: Darü'l-İlm li'l-Melayin, 15. Basım, 2002.

Merriam-webster. "Definition of Marabout". Erişim 15 Mayıs 2022. <https://www.merriam-webster.com/dictionary/marabout>

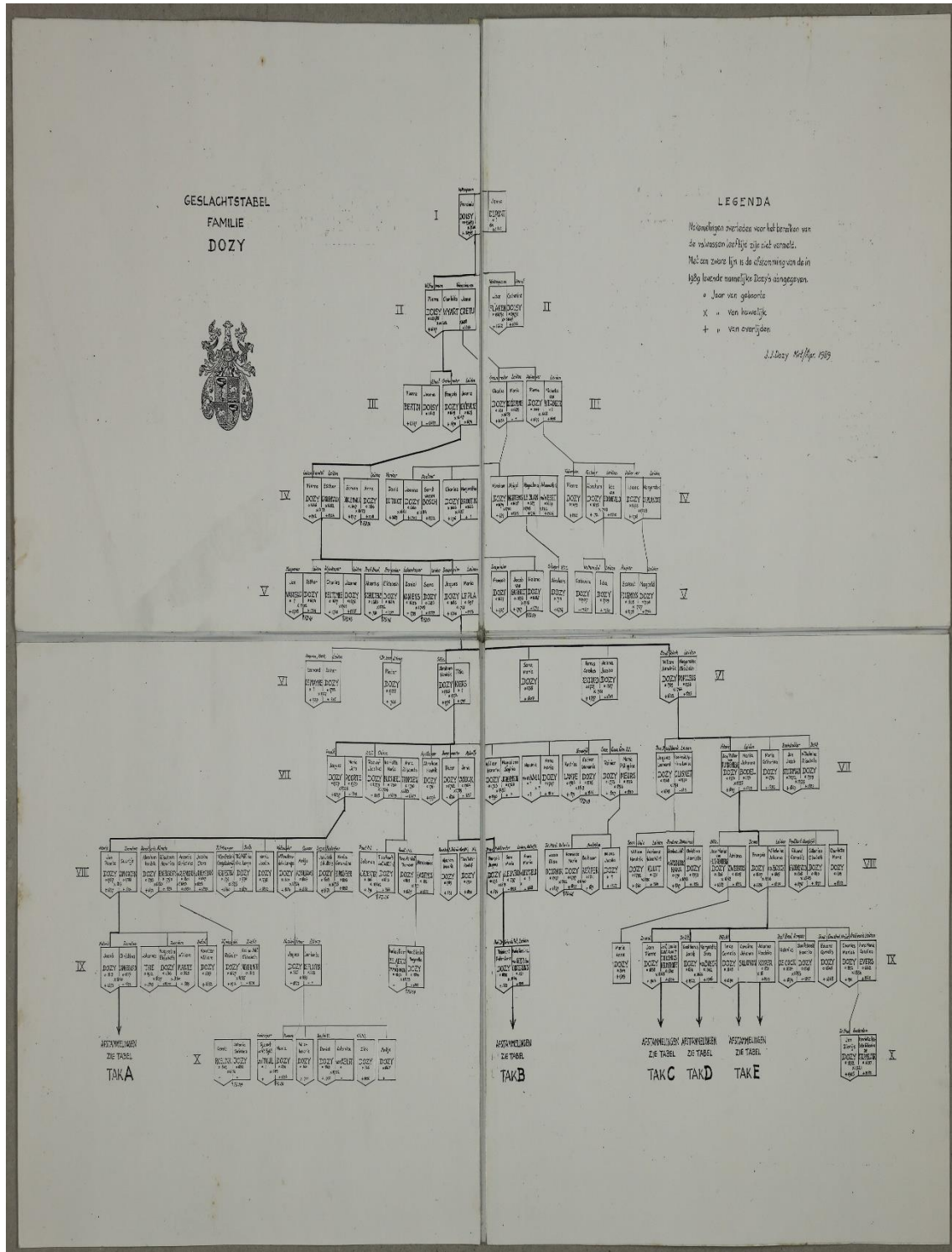
"Florez Enrique". *Encyclopedia Britannica*. 9/395. London: Encyclopædia Britannica, ts.

Fulletts de la Biblioteca de'l Ateneu Barcelonès. "Lettre De M. Reinhart Dozy A M. d'Avezac Sur Quelques Mots Arabes: Qui Se Trouvent Dans Le CCLXIV Chapitre De La Chronique Catalane D'en Ramon Muntaner". Erişim 20 Ekim 2021. <https://mdc.csuc.cat/digital/collection/fulletsAB/id/14423>

Cambridge Dictionary. "Marabout". Erişim 15 Mayıs 2022. <https://dictionary.cambridge.org/tr/s%C3%B6zl%C3%BCk/ingilizce/marabout>

EKLER

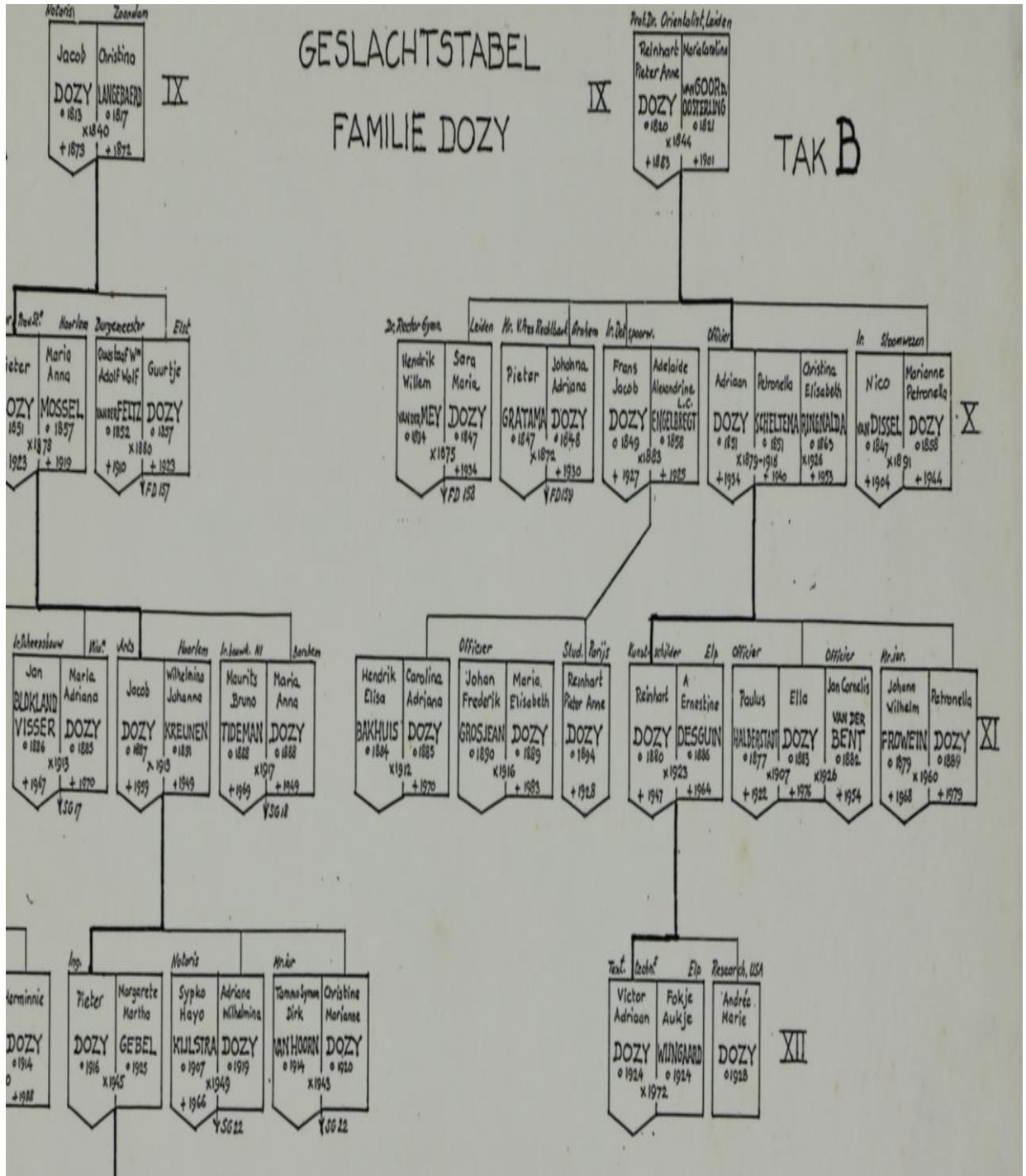
EK-1

Dozy'nin soyacağı. "Geslachtstabel Familie Dozy"

<https://www.erfgoedleiden.nl/collecties/archieven/archievenoverzicht/scans/NL->

[LdnRAL-0083/3.1.1](#) adresinden alınmıştır.)

Dozy'nin soyacağı, "Geslachtstabel Familie Dozy"

(<https://www.erfgoedleiden.nl/collecties/archieven/archievenoverzicht/scans/NL-LdnRAL-0083/3.1.1> adresinden alınmıştır.)

CHRONOLOGICAL TABLES OF THE MOSLEM PRINCES OF THE ELEVENTH CENTURY

SEVILLE. *The 'Abbâdids.*

Abu 'l-Kâsim Mohammed (I) ibn Ismâ'îl (the Kady)		1023-1042
Abû 'Amr 'Abbâd ibn Mohammed, <i>al-Mu'tadid</i>		1042-1069
Abu 'l-Kâsim Mohammed (II) ibn-Abbâd, <i>al-Mu'tamid</i>		1069-1091

CORDOVA. *The Beni-Jahwar.*

Abu 'l-Hazm Jahwar ibn Mohammed ibn Jahwar		1031-1043
Abu 'l-Walid Mohammed ibn Jahwar		1043-1064
'Abd al-Malik ibn Mohammed		1064-1070

(Cordova annexed to the Kingdom of Seville.)

MALAGA. *The Hammûdites.*

Hammûd					
'Ali (the Khalif)					
Yahyâ (Khalif)			Idris I (1)		
Idris II (4, 7)	Hasan (3)	Yahyâ (2)	Mohammed I (5)	Hasan	Mohammed II (8)
	Yahyâ	Idris III (6)			

1. Idris I		1035-1039
2. Yahyâ		1039
3. Hasan		1039-1041
Najâ (the Slav)		1041-1043
4. Idris II		1043-1047
5. Mohammed I		1047-1053
6. Idris III		1053
7. Idris II (again)		1053-1055
8. Mohammed II		1055-1057

(Malaga annexed to the Kingdom of Granada.)

ALGECIRAS. *The Hammûdites.*

Mohammed, son of the Khalif Kâsim ibn Hammûd	1035-1048 (9)
Kâsim (his son)	1048 (9)-1058

(Algeciras annexed to the Kingdom of Seville.)

GRANADA. *The Beni Zîrî.*

Zâwî ibn Zîrî	to 1019
Habbûs	1019-1038
Bâdîs	1038-1073
‘Abdallah	1073-1090

CARMONA. *The Beni Birzel.*

[According to Ibn Khaldûn, *cf. Abbad.* ii. p. 216.]

Ishâk.	
‘Abdallah (his son).	
Mohammed ibn ‘Abdallah	to 1042 (3)
Al-‘Azîz Mustadhir	1042 (3)-1067
[According to Ibn Hayyân, <i>apud</i> Ibn Bassâm, i. f. 78]	
Ibn ‘Abdallah (<i>i.e.</i> Mohammed ibn ‘Abdallah) ruled Carmona while Hishâm III reigned at Cordova	[1029-1031]
[And according to the same writer (<i>ibid.</i> f. 109), who is more trustworthy than Ibn Khaldûn, Ibn ‘Abdallah had for his successor] Ishâk (his son), who was reign- ing in	
	1050
[Ibn al-‘Abbâr seems to be in error in asserting that Ibn ‘Abdallah was still living in 1051: <i>cf. Recherches</i> , 1st ed., i. p. 286.]	

RONDA.

Abû Nûr ibn Abî Korra	1014 (5)-1053
Abû Nasr (his son)	1053
(Ronda annexed to the Kingdom of Seville.)	

MORON.

Nûh	1013 (4)-1041 (2)
Abû Menâd Mohammed (his son)	1041 (2)-1053
(Moron annexed to the Kingdom of Seville.)	

ARCOS.

Ibn Khazrûn	to 1053
(Arcos annexed to the Kingdom of Seville.)	

HUELVA. *The Bakrites.*

Abû Zayd Mohammed ibn Ayyûb	from 1011 (2)
Abu ’l-Mu’sab ‘Abd al-‘Azîz	to 1051
(Huelva annexed to the Kingdom of Seville.)	

EK-5

NIEBLA. *The Beni Yahyâ.*

- Abu 'l-'Abbâs Ahmad ibn Yahyâ Yahsobî 1023-1041 (2)
 Mohammed, his brother.
 Fath ibn Khalaf ibn Yahyâ, nephew of the preceding to 1051
 (Niebla annexed to the Kingdom of Seville.)
 [Ibn al-Abbar, (cf. *Recherches*, 1st ed., i. 287) gives the last Prince of Niebla the name of Yahyâ ibn Ahmad ibn Yahyâ; but Ibn Khaldûn (*Abbad.* ii. 211) is here followed. Ibn Hayyân (*apud* Ibn Bassâm, i. f. 108) names him Fath ibn Yahyâ.]

SILVES. *The Beni Mozain.*

- Abû Bakr Mohammed ibn Sa'îd ibn Mozain 1028-1050
 Abu 'l-Asbagh 'Îsâ to 1051 (2)
 (Silves annexed to the Kingdom of Seville.)

SANTA-MARIA DE ALGARVE.

- Abû 'Othmân Sa'îd ibn Hârûn 1016-1043
 Mohammed, his son 1043-1052
 (Santa-Maria annexed to the Kingdom of Seville.)

MERTOLA.

- Ibn Taifûr to 1044
 (Mertola annexed to the Kingdom of Seville.)

BADAJOZ.

Sâbûr.

(*The Aftasides.*)

- Abû Mohammed 'Abdallah ibn Mohammed ibn Maslama,
al-Mansûr I.
 Abû Bakr Mohammed, *Muzaffar* to 1068
 Yahyâ, *al-Mansûr II.*
 'Omar, *al-Mutawakkil* to 1094

TOLEDO.

- Ya'ish ibn Mohammed ibn Ya'ish to 1036

(*The Beni Dhu 'n-Nûn.*)

- Ismâ'il, *al-Zâfir* 1036-1043 (4)
 [See *Recherches* (1881), i. 238 n.]
 Abu 'l-Hasan Yahyâ, *al-Ma'mûn* 1043 (4)-1075
 Yahyâ ibn Ismâ'il ibn Yahyâ, *al-Kâdir* 1075-1085

EK-6

ZARAGOZA.

Mundhir ibn Yahyâ, the 'Todjibite to 1039

(*The Beni Hûd.*)

Abû Ayyûb Sulaimân ibn Mohammed, *al-Musta'in I* 1039-1046 (7)
 Ahmad, *Muktadir* 1046 (7)-1081
 Yûsuf, *Mûtamin* 1081-1085
 Ahmad, *al-Musta'in II* 1085-1110
 'Abd al-Malik 'Imâd ad-dawla 1110

LA SAHLA (*Capital, Albarrazin.*)

(*The Beni Razîn.*)

Abû Mohammed Hudhail I, ibn Khalaf ibn Lope ibn Razîn from 1011
 Abû Merwân 'Abd al-Malik I, ibn Khalaf, his brother;
 Abû Mohammed Hudhail II 'Izz ad-dawla, son of the preceding.
 Abû Merwân 'Abd al-Malik II, Hosâm ad-dawla to 1103
 Yahyâ.

ALPUENTE. (*The Beni Kâsim.*)

'Abdallah I, ibn Kâsim the Fihrite, Nidhâm ad-dawla to 1030
 Mohammed Yumn ad-dawla
 Ahmad Adhud ad-dawla to 1048 (9)
 'Abdallah II, Janâh ad-dawla, brother of the preceding 1048 (9)-1092

VALENCIA.

The Slavs Mobârak and Muzaffar.
 The Slav Lebîb, Lord of Tortosa.
 'Abd al-'Azîz, *al-Mansûr* 1021-1061
 'Abd al-Malik, *al-Muzaffar* 1061-1065
 (Valencia united to Toledo.)
 Ma'mûn (of Toledo) 1065-1075
 (Valencia separated from Toledo.)
 Abû Bakr ibn 'Abd al-'Azîz 1075-1085
 The Kady 'Othmân, his son 1085
 Kâdir (ex-king of Toledo) 1085-1092
 (Valencia becomes a Republic.)
 Ibn Jahhâf, *President* 1092-1094

DENIA.

Abu 'l-jaish Mujahid Muwaffak to 1044 (5)
 'Alî Ikbâl ad-dawla 1044 (5)-1076
 (Dethroned by Muktadir of Zaragoza. Denia united to the Kingdom of Zaragoza.)

EK-7

Muktadir (of Zaragoza)	1076-1081
(Muktadir divides his realm between his two sons, one of whom, known as the <i>hájib</i> Mundhir, receives Lerida, Tortosa, and Denia.)	
The <i>hájib</i> Mundhir	1081-1091
His son, under the guardianship of the Beni Betir.	

MURCIA.

Khairân (of Almeria)	1016 (7)-1028
Zuhair (of Almeria)	1028-1038
'Abd al-'Azîz, <i>al-Mansûr</i> (of Valencia)	1038-1061
'Abd al-Malik, <i>al-Muzaffar</i> (of Valencia).	1061-1065
Under these three princes Abû Bakr Ahmad ibn Tâhir is Governor of Murcia; he dies 1063	
His son, Abu 'Abd-er-Rahmân Mohammed, succeeds him Mu'tamid (of Seville).	1063-1078
Ibn Ammâr.	
Ibn Rashîk	to 1090

ALMERIA.

Khairân	to 1028
Zuhair	1028-1038
'Abd al-'Azîz al-Mansûr (of Valencia)	1038-1041

(The Beni Somâdih.)

Abu 'l-Ahwâz Man	1041-1051
Mohammed Mu'tasim	1051-1091
'Izz ad-dawla	1091

ÖZET

Özcan, Ahmet Zahid, Spanish Islam Eseri Bağlamında Dozy'nin Endülüs'e Yaklaşımı, Yüksek Lisans Tezi, Danışman: Prof. Dr. Mehmet Özdemir, Ankara Üniversitesi, XV + 158 sayfa.

Fransız asıllı Hollandalı oryantalist Reinhart Dozy, özellikle oryantalistler nezdinde önemli bir isimdir ve oldukça kıymetli çalışmalara imza atan bir tarihçidir. Sözlük Bilimi ve Endülüs tarihi çalışmalarında öncü bir akademisyendir. Fakat özellikle ülkemizde Dozy'nin tek bir kitabının (*Het Islamisme-Tarih-i İslamiyet*) tercümesinin olumsuz yankıları halen sürdüğünden, Dozy'nin Endülüs çalışmalarındaki önemi göz ardı edilmiş ve edilmektedir. Araştırmamızda Reinhart Dozy'nin *Histoire des musulmans d'Espagne* isimli eserinin İngilizce tercümesi olan *Spanish Islam* bağlamında bu oryantalistin Endülüs'e yaklaşımı merkeze alınmıştır. İlk olarak yazarın hayatı ve eserleri hakkında bilgi verildikten sonra Murâbitlar dönemi sonuna kadar Endülüs'ün siyasî tarihini anlatan *Spanish Islam*'ın dört cildinin içeriği özetlenmiş, zaman zaman yazarla ve eserle ilgili bazı hususlara değinilmiştir. Dozy'nin eserini yazarken başvurduğu kaynaklar tespit edilmiş, bu kaynakları kullanımı üzerinde durulmuştur. Dozy'nin Araplara, müvelledûna, Emevîler Devleti dönemine, fukahaya, Mülûkü't Tavâif dönemine ve Berberîlere bakışı eserinden hareketle mercek altına alınmış, Endülüs'ün bu unsurlarından yola çıkılarak Endülüs'e yaklaşımı değerlendirilmiştir. Eserin akademi dünyasındaki yankıları olabildiğince kapsamlı şekilde sıralanmış, Endülüs çalışmalarına etkisi analiz edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Dozy, Spanish Islam, Endülüs, Yaklaşım,

ABSTRACT

Özcan, Ahmet Zahid, Dozy's Approach to Andalusia in the Context of His 'Spanish Islam' Work, MA Thesis, Advisor: Prof. Dr. Mehmet Özdemir, Ankara University, XV + 158 pages.

Reinhart Dozy, a French-born Dutch orientalist, is an important name especially for orientalists and is a historian who has signed very valuable studies. He is a pioneering scholar in lexicography and Andalusian history studies. However, especially in our country, since the negative effects of the translation of a single book of Dozy (*Het Islamisme-Tarih-i İslamiyet*) still continue, the importance of Dozy in Andalusian studies has been ignored and is being ignored. In our research, this orientalist's approach to Andalusia is centered in the context of *Spanish Islam*, which is the English translation of Reinhart Dozy's *Histoire des musulmans d'Espagne*. Firstly, after giving information about the life and works of the author, the content of the four volumes of *Spanish Islam*, which tells the political history of Andalusia until the end of the Almoravid period, was summarized, and some issues about the author and the work were mentioned from time to time. The sources that Dozy referenced while writing his work were determined, and the use of these sources was emphasized. Dozy's view of the Arabs, the muwallads the Umayyad State period, the fuqaha, the Mülûkü't Tavâif period, and the Berbers were scrutinized, and his approach to Andalusia was evaluated based on these elements of Andalusia. The echoes of the work in the academic world were listed as comprehensively as possible, and its effect on Andalusian studies was analyzed.

Keywords: Dozy, Spanish Islam, Andalusia, Approach